

TANULMÁNY

Orthmayr Imre

A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata*

ELTE BTK Filozófiai Intézet
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4.; e-mail: orthmayr@axelero.hu

1

Az élővilág evolúcióját Darwin elmélete szerint a következő ismérvek jellemzik:

1. Gradualizmus: a folyamat nagy léptékű eredményei apró változások megszakítatlan sorában jönnek létre lépésről-lépésre.
2. Tervnélküliség: a folyamat anélkül megy végbe, hogy bárki eltervezte volna.
3. Célnélküliség: nem létezik egy előre meghatározott állapot, amely felé a folyamat tartana, nincs egy meghatározott cél által adott iránya.
4. Optimalizáció: a folyamat tág értelemben vett iránya az, hogy a környezetükhöz mind jobban alkalmazkodó egyedeket hoz létre; ennyiben fejlődésnek tekinthető.
5. Exogenitás: a fejlődés nem a folyamat hordozóinak belső programjából fakad, hanem a környezetre adott válaszaik eredménye.
6. Mikroredukcionizmus: a fejlődés nagy léptékű mintázata az egyedek közti különbségekre vezethető vissza.
7. Barkácsolás: az evolúció hozott anyagból dolgozik, semmit sem teremt újonnan, hanem mindent a már meglévő formák átalakításával hoz létre.
8. Természetes kiválasztódás: a fejlődés forrása egy olyan mechanizmus, amely úgy választja ki a legmegfelelőbb formákat, hogy kiszűri a kevésbé megfelelőket.

A fenti ismérvek általánosíthatók. Nemcsak biológiai folyamatokat jellemezhetnek. Más – természeti és nem természeti – folyamatok is mutathatnak hasonló vonásokat. A természetes kiválasztódáshoz hasonló szűrőmechanizmus ismerhető fel például abban, ahogyan a tenger hullámai elrendezik a különböző nagyságú kavicsokat és a homokot a tengerparton. Hans Reichenbach szerint Darwin nagy felfedezése az volt, hogy az élőlények látszólagos teleológiája ugyanígy a véletlen és a kiválasztódás ötvözetével magyarázható (Reichenbach 1958: 196). Bizonyos társadalmi folyamatok is leírhatók a fenti ismérvek kisebb-nagyobb együttesével. Ilyenkor joggal beszélhetünk e folyamatok evolúciós jellegéről. Ugyanakkor a szociológiatörténet furcsa fejleménye, hogy legjelentősebb evolúciós elméletei – nevezetesen Herbert Spenceré, Talcott

* A Bertalan László emlékére 2002. március 25-26-án, a Budapesti Közgazdasági és Államtudományi Egyetem Szociológia Tanszéke által rendezett konferencián tartott előadás kibővített változata.

Parsonsé és Jürgen Habermasé – a fentiekől eltérő vagy velük lényeges pontokon ellentétes ismérvekkel jellemzik a társadalmi evolúció folyamatát (ld. Orthmayr 2003).

Van az európai társadalomelméleti gondolkodásnak egy vonulata, amely viszont valóban rendelkezik a darwini fejlődésemélet fenti ismérveivel. Kezdetre a skót felvilágosodásra vezethető vissza, amely Adam Smith és Malthus közvetítésével hatott is a darwini elmélet kialakulására. Friedrich von Hayek nagyra értékelte e hagyomány antiracionalista, empirista, tradicionalista és gradualista felfogását – szemben a kontinentális tradíció racionalizmusával és konstruktivizmusával. A Bernard Mandeville, David Hume, Adam Ferguson, Adam Smith és Edmund Burke nevével fémjelzett brit tradícióról ezt írta: „Ezekből az elképzelésekből fokozatosan alakult ki az a társadalomelmélet, amely megmutatta, hogyan alakulhatnak ki az emberek közötti viszonyokban összetett, rendezett és pontosan meghatározott értelemben célszerű intézmények, amelyek keveset köszönhetnek a tervezésnek, amelyeket nem kitaláltak, hanem sok ember elkülönült cselekedeteiből fakadnak, akik nem tudták, mit tesznek. Annak bemutatása, hogy valami, az individuális emberi szellemnél nagyobb jöhet létre az emberek tapogatózó erőfeszítéseiből, bizonyos szempontból még nagyobb kihívás volt minden tervezés-elméletre nézve, mint a biológiai evolúció későbbi elmélete. Először bizonyították be azt, hogy ha egy nyilvánvaló rend nem a tervező emberi értelem terméke, akkor sem kell egy magasabb, természetfölötti értelemnek tulajdonítani, mert van egy harmadik lehetőség is: az, hogy a rend kialakulása adaptív evolúció eredménye.” (Hayek 1960: 58–59)

Hayek szerint az európai civilizáció nagy történelmi teljesítménye, hogy létrehozta az emberek közötti együttműködés bővített rendjét. E bővített rend nem emberi tervezés vagy szándék eredményeként, hanem spontán módon jött létre azáltal, hogy az emberek önkéntelenül betartottak bizonyos hagyományos normákat, még ha jelentőségüket nem értették is. A terv nélkül létrejött spontán rend sokkal kiterjedtebb lehet annál, amit tudatos tervezés hoz létre. Egy-egy összetett önfenntartó rendet az öntudatlan önszerveződés eredményez az evolúciós kiválasztódás folyamatában. Közéjük tartozik a nyelv, az erkölcs, a magántulajdon, a piac és a pénz, melyek forrása az utánzásos tanuláson alapuló szelektív evolúció (Hayek 1992[1988]: 13–45).

Miként Darwin száműzte a tudatos tervezés és a célszerű teremtés mozzanatát a fajok magyarázatából, Hayek az intézmények és a rögzült társadalmi gyakorlatok magyarázatát kívánja függetleníteni a bennük résztvevő emberek céljaitól és mérlegeléseitől. Az emberi értelem, a racionális kalkuláció nem tölthet be magyarázó szerepet az emberi interakciók eredményes formáinak kialakulásában. A Hayek-követő Thomas Sowell így fogalmaz: „A racionalizmus annak a skálának az egyik szélső pontja, amelynek a másik végén az evolucionizmus helyezkedik el. Az evolúció folyamatában a meghatározó racionalitás egy [...] *folyamatban* nyilvánul meg, s nem a folyamatban érintett egyéneken. Ebből a szempontból az evolúciós folyamat attól még nem kevésbé erőteljes a hatásait tekintve, hogy feltáratlan vagy tervezetlen. Ez nemcsak a biológiai evolúcióra vonatkozik, hanem a társadalmi folyamatokra is. Az emberek megfogalmazzák szándékaikat, de a történelem nem igazán ezen szándékok valóra váltásának dokumentuma, sokkal inkább annak, hogy a kölcsönösen összeegyeztethetetlen célokra irányuló számtalan törekvés eredményeként egészen másfajta dolgok történnek.” (Sowell 1980: 103)

Valóban sok társadalmi szokás, intézmény vagy találmány jött létre egyéni cselekvések spontán, de mégiscsak szisztematikusan egymásra épülő eredményeiből. Az egyéni cselekvések gyakran vezetnek nem szándékolt aggregált következményekhez, s ezek vizsgálata a társadalomtudományok kitüntetett feladata. Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy az emberek nem mindent teljesen vakon hoztak létre a történelemben, s nem minden társadalmi termékről, magatartásszabályról vagy intézményről mondható el, hogy pusztán cselekvéseik nem szándékolt mellékterméke. Katedrálisokat, törvényeket, autótutakat, tanrendeket stb. gondosan kidolgozott, gyakran sokak által mérlegelt, megvitatott és módosított tervek alapján hoznak létre. A fenti formában megfogalmazott evolúciós elv képviselői figyelmen kívül hagyják mindezen tényeket, s nem vonják meg az elv érvényességének körét. Olyan területekre is kiterjesztik, amelyekre nem alkalmazható; nem tudják meghatározni, hol, milyen mértékben és hogyan érvényesül. A tudattalan szelekció hatókörét túláltalánosítják, és érvényesülését pusztán deklarálják, de nem tárják fel működési mechanizmusait.

E túláltalánosítás kiküszöbölésére kézenfekvő eljárásnak tűnhet aszerint csoportosítani a társadalmi tevékenységformákat, milyen mértékben alakítja őket a spontán alkalmazkodás, illetve a tudatos tervezés. Mely területeken hoznak létre az egyének önálló cselekedetei olyan rendet, amely nem állt senkinek szándékában, mely területeket jellemzik a koordináció és kooperáció decentralizált és spontán mechanizmusai? Evolúciós szelekció leginkább a szokások, hagyományok, konvenciók és normák területén várható. Bár nem természetlen ilyen típusú megkülönböztetéssel kísérletezni, csak részleges eredményt hozhat. Sok esetben ugyanis egyazon típusú feladatok megoldásának, vagy egyazon típusú együttműködési formák létrejöttének és megszilárdulásának egyaránt van tervezett és spontán, tudatos és tudattalan, irányított és decentralizált módja. Konvenciók éppúgy létrejöhetnek a résztvevők kölcsönösen egymáshoz igazodó viselkedésének eredményeként, mint rendelet hatására; évfordulók megünneplésének a hagyománya kialakulhat a spontán közös megemlékezésből vagy központi döntés nyomán; a vitézi cím adományozásának tradíciója egyaránt lehet spontán önszerveződés és államilag szabályozott protokoll eredménye; ösvények vagy utak létrejöhetnek az egymás nyomába lépő gyalogosok vagy autósok vágta csapásként, de a tervezőasztalon végzett munka eredményeként is; illemkódexek, vallási előírások, öltözködési szokások, nemzeti eposzok születhetnek a magatartásmintáknak és szövegeknek az egymást követő nemzedékek közötti apró módosításokat eszközöző áthagyományozás révén, de létrejöhetnek egyszeri kidolgozás, beiktatás vagy életbeléptetés során is.

Az egyazon típusú produktumok spontán és tervezett létrejöttének alternatíváját illusztrálják Descartes sorai: „[A] több darabból összetett és különböző mesterek által készített művek gyakran nem olyan tökéletesek, mint az olyanok, amelyeken egyetlen ember dolgozott. Így azt látjuk, hogy azok az épületek, amelyeket egyetlen építőmester tervezett és fejezett be, többnyire szebbek, jobban elrendezettek, mint azok, amelyeken többen javítottak, akik régi, más célokból épített falakat is felhasználtak. Így azok a régi városok, amelyek eleinte kicsiny mezővárosok voltak és csak az idők folyamán lettek nagy városokká, rendszerint rosszul elrendezettek azokhoz a szabályos helyekhez képest, amelyeket valamely mérnök a saját elképzelése szerint kimér egy síkságban. Pedig ha amazoknak házait külön-külön nézzük, gyakran éppannyi vagy még több művészetet találhatunk bennük, mint emezekében. De ha azt látjuk, hogyan

vannak ezek a házak elhelyezve, hogy itt nagy ház áll, ott meg kicsiny, s milyen görbéké és egyenetlenekké teszik az utcákat, azt hihetnők, hogy inkább a véletlen helyezte el őket így, mintsem ésszel bíró emberek akarata.” (Descartes 1980[1637]: 173) Descartes a törvényhozás, a vallási tanítások és a tudományos eredmények esetében is az egyetlen elméből fakadó ésszerű ítéletet tartja magasabbrendűnek. Ez annak a „racionalista konstruktivizmusnak” a klasszikus megfogalmazása, amit Hayek elutasít. Descartes ugyanolyan egyoldalúan eltúlozza a racionális kalkuláció fölényét, mint Hayek a spontán igazodását. Mindazonáltal az általa említett tevékenységszférákban nagyon sok példa támaszthatja alá érvelését. Más példák pedig Hayekét.

2

A konvenciók a rendezett társadalmi együttélés, a kiszámítható viselkedés, a sikeres interakció, a megállapodás és az együttműködés felbecsülhetetlen értékű eszközei. Olyan magatartásszabályok, eljárásmodok, viselkedésformák, koordinációs eszközök, amelyek úgy hangolják össze számos, egymást nem ismerő ember viselkedését, hogy adott helyzetekhez bizonyos értelemben önkényesen rendelnek meghatározott viselkedésmódokat. A helyzetek és cselekvések megfeleltetését nem optimalizációs szempontok vezérlik abban az értelemben, hogy adott helyzetben a – valakik számára vagy valamilyen szempontból – legeredményesebb cselekvést írják elő. Az elsődleges szempont az, hogy az adott helyzetben mindig mindenki ugyanazt tegye.

A konvenciók mind a helyi társadalmak, mind a nemzetközi kapcsolatrendszer működési feltételeinek részei. Nélkülük megbénulnánk, az emberi együttélés anarchiába fulladna. A naptárak, az időmérés, a nyelvek, a számrendszerek, a mértékegységek, a pénz használata mind konvenciókon nyugszik. Konvenciókra épül a közlekedés, az öltözködés, a személyközi viselkedés is. A konvenciók által előírt viselkedés helyett nagyon sok más is megtenné. Majdnem mindegy, hogy az út jobb vagy bal oldalán hajtunk, az viszont elengedhetetlen, hogy mind ugyanazon az oldalon hajtsunk, különben életveszélyes lenne a közlekedés. Pragmatikus szempontból közömbös, hogy egy országban milyen nyelvet beszélnek, vagy mit jelent egy szó valamely nyelvben. Az a fontos, hogy ugyanazt a nyelvet beszéljék és mindenkinek ugyanazt jelentsék a szavak. A hőmérséklet egyaránt mérhető Fahrenheitban és Celsiusban, a súly kilóban vagy fontban, de ahhoz, hogy e mértékegységek betölthessék pótolhatatlan szerepüket, mindenkinek ugyanazt kell használnia.

Konvenciók létrejöhetnek spontánul és tervszerűen. Az emberek világméretű kommunikációját és interakcióját lehetővé tevő konvenciók óriási tömege spontán módon jött létre, jelenleg rögzült formájuk viszont gyakran központi beavatkozás eredménye. Noha a konvenciók által kijelölt magatartásmódok értékét nem elsősorban önmagában vett hasznosságuk adja, idővel vagy a körülmények megváltozásával kiderülhet, hogy másmilyen eljárásmod megfelelőbb lenne. A spontán létrejött és rögzült konvenciók viszont már ritkán alakíthatók át spontán módon. Mindegyikünk karórájának és ébresztőórájának, a vasúti csatlakozásoknak, a rádió- és tévéműsoroknak stb. átállítása egész Európában a téli és nyári időszámítás váltásakor spontán módon kivitelezhetetlen. Központi tervet, döntést, összehangolást, elrendelést, közzétételt feltételez. Központi szabályozást igényel a közlekedés spontán kialakult alapvető szabályainak

átalakítása is. Svédországban például a baloldalon hajtás spontán létrejött konvenciójának megváltoztatása csak rendeleti úton volt kivihető. Mivel a környező országokban jobboldali hajtás terjedt el, a svéd „balra hajts!” hátránnyá vált. Svédországban sok külföldi, külföldön pedig sok svéd okozott és szenvedett el balesetet eltérő beidegződései miatt. Szükségessé vált a konvenció újrarendezése, ami viszont nem lehetett szabad, egyéni mérlegelés tárgya úgy, hogy kezdetben néhányan elkezdnek a bal helyett a jobb oldalon hajtani, aztán még többen, míg végül mindenki (azt már nem élte volna meg mindenki). A váltás csak központi utasítással, egyszerre volt kivitelezhető. 1967. szeptember 3-án, vasárnap reggel 5 órakor a legtöbb jármű néhány órára ki lett tiltva az utakról. Az úton lévőknek 10 perccel 5 előtt le kellett állniuk az út bal oldalán, majd áttérni az út jobb oldalára, s ott állniuk 5-ig, amikor érvénybe lépett a „jobbra hajts!” szabály (Hardin 1988: 51–52).

A konvenciók spontán kialakulása felel meg leginkább az evolúciós mintának, de még erről is pontosabb elemzést nyújt a racionális döntések elmélete. A következőkben ezt kívánom bemutatni Thomas C. Schelling *The Strategy of Conflict* (1960), David K. Lewis *Convention* (1969) és Edna Ullmann-Margalit *The Emergence of Norms* (1977) című könyvének egymásra épülő elemzései alapján.

Konvenciók tipikusan olyan helyzetekben jönnek létre, ahol a cselekvők érdeke megegyező, vagy legalábbis túlnyomórészt az: még ha a különböző lehetséges kiemenetek közül az egyik cselekvő inkább az egyiket, a másik inkább a másikat részesítené is előnyben, a helyzet alapvető ismérve, hogy minden szereplő azt a cselekvést részesíti előnyben, amelyet a másik. Cselekvésük maguk számára értékelhető eredménye attól függ, mit tesz a másik. Az érdekazonosságból adódóan mindegyikük csak akkor éri el saját célját, ha a másik is eléri a magáét. A következő esettel szemléltethetők az ilyen helyzetek. Van egy hosszú, egy nyomtávú híd, két végén egy-egy autóval. Ha mindkettő elindul, nem férnek el egymás mellett, és így nem jutnak át. Ha egyik sem indul el, akkor sem. Mindkét vezető akkor jár jól, ha az egyik elindul, a másik vár. De melyik induljon és melyik várjon?

A fenti helyzetben a cselekvések négyféle kombinációja, másszóval négyféle stratégiakombináció lehetséges: 1. *A* indul, *B* indul; 2. *A* nem indul, *B* nem indul; 3. *A* indul, *B* nem indul; 4. *A* nem indul, *B* indul. Ha a 3. vagy a 4. stratégiakombináció áll elő, mindketten jól járnak. Mindkettő egyensúlyi helyzetet eredményez, vagyis olyan helyzetet, amelytől ha bármelyik résztvevő eltérne, rosszabbul járna. Közös érdekük, hogy egyensúlyi stratégiakombinációt válasszanak, de mivel több egyensúlyi stratégiakombináció is lehetséges az adott helyzetben, nem tudhatják, melyiket válasszák, hiszen a választás sikere azon múlik, mit választ a másik (Hollis 1994: 120-123).

Ilyen típusú helyzetekre Schelling és Lewis számos példát hoz. Hármát idézek fel közülük:

1. Találkozni szeretnénk. Nagyjából mindegy, hogy hol és mikor, csak az a fontos, hogy mindketten ugyanakkor ugyanott legyünk. Mindegyikünknek el kell döntenie, mikor hova menjen. Számomra az a legjobb hely és időpont, ahova és amikor te mész, úgyhogy megpróbálom kitalálni, mikor hova fogsz menni. Te is így teszel. Mindketten a másik választására vonatkozó várakozásaink alapján cselekszünk. Ha bármelyikünk várakozása beteljesül, beteljesül a másiké is, és a mindkettőnk által kívánt eredmény áll elő.

2. Telefonon beszélünk, de a vonal megszakad. Mindketten rögtön helyre szeretnénk állítani a kapcsolatot, ami csak úgy lehetséges, ha egyikünk hívja a másikat, aki várja a hívást. Alig számít, hogy ki hív újra, s ki vár. Annak alapján döntjük el, hogy visszahívjuk-e a másikat, vagy sem, hogy milyen döntést feltételezünk az ő részéről.

3. Táborozunk és elindulunk rőzsét gyűjteni. Mindegy, merre indulunk, csak ne ugyanabba az irányba induljunk el, mert akkor az utánunk jövő már nem talál rőzsét. Mind úgy választunk útirányt, hogy kialakítjuk a többiek választására vonatkozó várakozásainkat: arra kell mennünk, amerre más nem megy (Lewis 1969: 5-6.).

Efféle koordinációs feladatok könnyen megoldhatók megállapodással. Előre megbeszéljük, hol és mikor találkozunk, ki hívja vissza a másikat, ha a vonal megszakad, ki melyik irányban indul el rőzsét gyűjteni. A több lehetséges, mindannyiunk számára kedvező egyensúlyi helyzet közül közösen kiválasztunk egyet. Probléma akkor merül fel, ha ilyen explicit megállapodásra nincs mód, ha a kölcsönös egyeztetés lehetősége híján ki kell találnunk, mit választ a másik a különböző egyensúlyi helyzetek közül. A megegyező érdekű, de egymással kommunikálni nem tudó, több egyensúlyi helyzettel szembesülő játékosok esetén merül fel a *koordináció problémája*.

A koordinációs problémák természetesen megoldódhatnak a szerencsés véletlennek köszönhetően is, de módszeres megoldásuk attól várható, ha a cselekvőknek kölcsönösen megegyező várakozásokat sikerül kialakítaniuk egymás viselkedésére vonatkozóan. Ha találkozni akarok veled, azért megyek egy bizonyos helyre, mert azt várom, hogy te is odamész, s te azért mész oda, mert azt várod, hogy én is odamegyek. Mindketten azért tesszük meg a magunkét egy lehetséges koordinációs egyensúly eléréseért, mert azt várjuk, a másik is megteszi a magáét, s ezáltal elérjük az egyensúlyt. A kölcsönös várakozások rendszere igen szövevényes lehet. Ahhoz, hogy tudjam, mit tegyek, ki kell találnom, te mit teszel. Te viszont annak alapján döntöd el, mit tegyél, hogy mit vársz tőlem. E várakozásod kialakításához ki kell találnod az én lehetséges gyakorlati érvelésemet. Tehát amikor megpróbálom reprodukálni a te érvelésedet, annak része az a kísérleted, hogy az én érvelésemet reprodukáld. Ugyanakkor ésszerűen elvárhatom, hogy felismerd: megpróbálom elgondolni az arra irányuló kísérletedet, hogy elgondold az én érvelésem. Tehát várhatom tőled, hogy megpróbáld reprodukálni azon törekvésemet, hogy reprodukáljam azon törekvéseidet, hogy reprodukáld az érvelésemet. Saját érvelésem tartalmazhatja azt a törekvést, hogy megismerjem az arra irányuló kísérletedet, hogy megismerjed azon törekvésemet, hogy megismerjem az én érvelésem megismerésére irányuló törekvéseidet. És így tovább. A kölcsönös várakozások rendszerében tehát a cselekvést meghatározó első fokú várakozások kialakítása további, magasabb fokú várakozások függvénye. A várakozások kialakításában szerepet játszhatnak a magasabb fokú várakozások, de ezek teljes során természetesen nem lehet és nem is szükséges végigmenni. Amikor az első fokú várakozások közvetlenül igazolhatók, akkor fölöslegesek a magasabb fokú várakozások. Mindazonáltal a koordináció racionálisan elérhető a cselekvők cselekedeteire, preferenciáira és racionalitására vonatkozó, egymással megegyező első és magasabb fokú kölcsönös várakozások rendszere segítségével (Lewis 1969: 24–33).

Az egyező kölcsönös várakozások többféleképpen is kialakulhatnak. Leghatékonyabb a megállapodás, de ha lehetséges explicit megegyezés, akkor nincs is koordinációs probléma. Sokszor azonban nem lehetséges vagy túl költséges a résztvevők közötti kommunikáció. Viszont vannak más forrásai is a koordinációs problémák

megoldását elősegítő közös elvárások kialakításának. “Az emberek gyakran össze tudják hangolni egymással szándékaikat vagy várakozásaikat, ha mindegyikük tudja, hogy a másik ugyanerre törekszik. A legtöbb helyzet – s akik gyakorlottak ebben a játékban, azoknak talán minden helyzet – kínál valamilyen támpontot a viselkedés koordinálására, valamilyen fókuszpontot mindegyikük arra vonatkozó várakozásához, hogy a másik mit gondol, minek a megtétele várható el tőle.” (Schelling 1980[1960]: 57) A résztvevők tehát találhatnak olyan szembeszökő jelet, amely az egyik egyensúlyt kitünteteti a többivel szemben mindkét fél számára, s ezt mindketten tudják is. Ha például férj és feleség elveszti egymást a bevásárlóközpontban, annak előzetes megbeszélése nélkül, hogy hol találkozzanak, jó eséllyel megtalálják egymást azon a helyen, amelyikről mindkettőjüknek nyilvánvaló, hogy a másik is arra fog gondolni. Ha két pilóta váratlanul katapultálni kényszerül egy olyan terület felett, melyről mindkettőjüknek térképe van, akkor előzetes megállapodás nélkül is nyilvánvaló, hogy a térképen szereplő legszembeszökőbb helyen találkozzanak, legyen az egy híd, tó vagy szikla. (Schelling 1980[1960]: 54–58, 89)

Schelling kísérleti körülmények között is vizsgálta, miként viselkednek az emberek ilyen helyzetekben. A kísérleti személyek általában kommunikáció nélkül is nagyon jól megoldják az új koordinációs problémákat. Lewis a következőképpen összegzi e kísérletek eredményét: “Olyan koordinációs egyensúlyt keresnek, amely valamiképp *szembeszökő*: olyat, amelyet egyedülálló jellege feltűnő módon kiemel a többi közül. Nem kell egyedülállóan *jónak* lennie, lehet egyedülállóan rossz is. Elég annyi, hogy oly módon legyen egyedülálló, hogy a résztvevők észleljék, s elvárják, hogy a másik is észlelje, és így tovább. [...] A cselekvőkben tehát még egy új koordinációs problémával szembesülve is – ami szélsőséges eset – kialakulhatnak kommunikáció nélkül a szükséges egyező elvárások. Könnyebb és általánosabb eset, amikor már *ismerős* koordinációs problémát kell megoldani kommunikáció nélkül. Ilyenkor a precedens a cselekvők kölcsönös várakozásainak forrása - a jelenlegi koordinációs probléma múltbeli megoldott eseteinek az ismerete.” (Lewis 1969: 35–36)

A *precedensre* támaszkodó koordináció létrejöttének mechanizmusa a következő. Korábban volt egy közös koordinációs problémánk, s akkor egy elég jó koordinációs egyensúlyt értünk el. Ennek bármi lehetett a forrása: szerencse, megállapodás, szembeszökőség stb. Ha újra ugyanilyen problémával szembesülünk, megismételjük azt, ami korábban bevált. Ha tegnap sikeresen összetalálkoztunk, s ma újra találkozni szeretnénk, akkor a tegnapi találkozás helyére megyünk. A precedens ereje ugyanúgy magyarázható, mint a szembeszökő vonásoké, lévén a precedens pusztán a szembeszökőség egyik fontos fajtája: az egyik egyensúly abból fakadóan feltűnő, hogy legutóbb sikeresen elértük. A precedens persze számos kétértelműséggel terhes. Soha nem ismétlődik meg pontosan ugyanaz a probléma. Az új koordinációs probléma csak bizonyos mértékig hasonlít a korábbira. Milyen fokú hasonlóság indokol meg egyező cselekvést? És mi számít a korábbival megegyező cselekedetnek az új helyzetben? Mindazonáltal sok minden segíthet a kétértelműségek feloldásában, például ha több precedens is van (Lewis 1969: 36–41).

Ily módon a preferenciák, várakozások és cselekvések végtelen fennmaradásra képes önfenntartó rendszere jöhet létre. Ez a *konvenció*, amit első lépésben Lewis így határoz meg:

„*N* néesség tagjainak *H* ismétlődő helyzetben való viselkedésére vonatkozó *Sz* szabályszerűség akkor és csak akkor *konvenció*, ha *N* tagjaira bármely *H* helyzetben igaz, hogy

1. mindenki *Sz*-hez igazodik;
2. mindenki mindenkitől azt várja, hogy *Sz*-hez igazodjék;
3. mindenki előnyben részesíti az *Sz*-hez való igazodást, feltéve, hogy a többiek is ahhoz igazodnak, lévén *H* koordinációs probléma, és az *Sz*-hez való egyöntetű igazodás koordinációs egyensúly *H*-ban.” (Lewis 1969: 42)

Egy konvenció tehát a preferenciák és kölcsönös várakozások rendszerén nyugvó viselkedési szabályszerűség. Lewis egy további feltételként hozzáteszi, hogy minden ezen túl a népségen belül *közös tudásnak* kell lennie e feltételek teljesültségéről. A közös tudásra vonatkozó kikötéssel kiegészített definíció így hangzik:

„*N* néesség tagjainak *H* ismétlődő helyzetben való viselkedésére vonatkozó *Sz* szabályszerűség akkor és csak akkor *konvenció*, ha *N* tagjaira bármely *H* helyzetben igaz és *N*-ben köztudott, hogy

1. mindenki *Sz*-hez igazodik;
2. mindenki mindenkitől azt várja, hogy *Sz*-hez igazodjék;
3. mindenki előnyben részesíti az *Sz*-hez való igazodást, feltéve, hogy a többiek is ahhoz igazodnak, lévén *H* koordinációs probléma, és az *Sz*-hez való egyöntetű igazodás koordinációs egyensúly *H*-ban.” (Lewis 1969: 58)

A konvenció fenti definíciói nem tartalmaznak normatív terminusokat; ebben az elemzésben a „konvenció” *nem normatív fogalom*. Mindazonáltal a konvenciók *a normák egyik fajtáját* alkotják: lehetnek olyan szabályszerűségek, amelyekről úgy gondoljuk, hogy követnünk kell őket. A konvenció fogalmából következik, hogy az érintettek cselekvésének igazodnia kell hozzá. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy amit valakinek oka van megtenni, illetve ami megfelel preferenciáinak, azt meg is kell tennie. S meg kell tennie azt is, ami mások preferenciáit kielégíti, különösen akkor, ha mások jó okkal elvárják tőle, hogy így tegyen. Egy konvenció tehát definíciójából következően norma, amely tartalmazza azt az előfeltevést, hogy be kell tartani. Valamint definíciójából következően társadalmilag kikényszerített norma: az egyéntől elvárják, hogy betartsa, és ennek elmulasztása a többiek kedvezőtlen válaszlépéseit váltja ki (Lewis 1969: 97–100.).

Edna Ullmann-Margalit némileg másképp értelmezi a konvenciók és a normák viszonyát. Szerinte az ismétlődő koordinációs problémákat minden résztvevő érdekének megfelelően megoldó szabályszerűségek (amelyeket Lewis konvencióknak nevezett) még nem normák, mivel (mint Lewis is említette) tökéletesen leírhatók és megmagyarázhatók normatív fogalmak alkalmazása nélkül is, viszont többnyire *normává válnak*. Ullmann-Margalit kérdése az, hogy miért kell normává válniuk olyan szabályszerűségeknek, amelyek minden résztvevő érdekeinek megfelelnek. Vagyis mi követeli meg, hogy a kérdéses *ismétlődő* viselkedésminták *kötelező* viselkedésmintákká alakuljanak? Válasza a következő:

1. A normák irányítani tudják az egymást nem ismerő résztvevők várakozásait és válaszlépéseit. Leveszik a cselekvők válláról azt a terhet, hogy a koordinációs probléma minden előfordulásakor megtalálják azokat a támpontokat, amelyek alapján a közös cselekvésminta kialakítható. A normák ugyanis előírják és ezáltal biztosítják a problé-

matípus egyöntetű megoldását. Kiküszöbölik a probléma új, egyedi előfordulásai okozta értelmezési nehézségeket, amelyeket csak súlyosbítanak az idegen résztvevők.

2. A norma megszünteti a koordinációs problémára adott különböző lehetséges válaszok ambivalenciáját: a különböző lehetséges szabályszerűségek közül rögzíti az egyetlen megfelelő szabályt, s ezáltal egyértelmű útmutatást nyújt a jövőbeli cselekedetekhez.

3. „[A] normák tagoltabban és szabatosabban vannak megfogalmazva, mint a viselkedés puszta szabályszerűségei. Ebben az értelemben a normák közelebb állnak a megállapodásokhoz, mint a szabályszerűségekhez, és egy kimondott megállapodás teszi lehetővé bármilyen koordinációs probléma legjobb és legbiztosabb megoldását. Sőt az, hogy a normákat tanítják és ismertetik, valamint az, hogy társadalmi nyomás is támogatja őket, fokozza az általuk kijelölt, meghatározott koordinációs egyensúly szembeötlő jellegét, s bizonyos értelemben még a megfelelő nyereménymátrixot is kissé megváltoztatja úgy, hogy e koordinációs egyensúlyt némileg érdemlegesebb megcélzandó következménnyé alakítja.” (Ullmann-Margalit 1998[1977]: 171)

Koordinációs normák úgy is létrejöhetnek, hogy egy újszerű koordinációs probléma megoldására a hatóság valamilyen normát léptet életbe. A korábban tárgyalt típussal szemben, melyet Ullmann-Margalit - Lewis szóhasználatával összhangban – *konvenciónak* nevez, az ismétlődő koordinációs problémák eleve normaként bevezetett megoldását *rendeletnek* nevezi (Ullmann-Margalit 1998[1977]: 162–163, 177–178). A koordinációs normák követését nem kell szankciókkal biztosítani. A tőlük való eltérés – ha például valaki az út rossz oldalán hajt – már önmagában kárt okoz a norma megszűnéséig. Másrészt viszont – mint minden norma esetében – a betartásukra irányuló társadalmi nyomás nehezedik a cselekvőre. Az ismétlődő koordinációs problémát megoldó szabályszerűség a cselekvőknek kölcsönösen egymással szemben támasztott igénye. Vagyis aki nem igazodik a normához, nemcsak saját érdekeivel kerül szembe, hanem a többiek preferenciáival és a vele kapcsolatos indokolt várakozásaival, sőt elvárásaival is (Ullmann-Margalit 1998[1977], 178–180).

3

Cristina Bicchieri (1993) a *Rationality and Coordination* című könyvében kétségbe vonja, hogy a racionális döntés megfelelő általános alapja volna a stratégiai interakciók elméletének. Ezen belül is különösen az egyensúlyi helyzet elérését tartja problematikusnak a racionalitás elvei alapján (Bicchieri 1993: 33). Mint megállapítja, a nyereményekre és a racionalitásra vonatkozó közös tudás önmagában nem elegendő az egyensúlyi helyzetek eléréséhez. Pusztán a racionalitás csak akkor határozza meg egy játékos cselekedetét, ha van domináns stratégiája, amely – függetlenül a többi játékos döntésétől – bármely más stratégiánál több nyereményt eredményez; a racionalitásra vonatkozó közös tudás pedig csak akkor oldhatja meg a feladatot, ha a domináns stratégiák kiküszöbölésével minden játékos számára csak egyetlen stratégia marad. A legtöbb játékban e feltételek nem teljesülnek, tehát nem kínálnak egyértelmű útmutatást arra nézve, hogy mit kell tenni. Az, hogy egy adott stratégiakombináció Nash-egyensúlyt alkot – vagyis hogy mindegyik játékos stratégiája a legjobb válasz a többiek stratégiájára –, szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a racionális

játék kimeneteleként előre jelezhessük, a résztvevőknek mit kell választaniuk (Bicchieri 1993: 62–65).

Azokkal szemben, akik – mint például Schelling és Lewis – úgy gondolják, hogy még több egyensúlyi helyzet esetén is gyakran igaz, hogy ezek egyike valamilyen okból különösen kényszerítő erejű és nyilvánvaló választásként jelenik meg a játékosok számára, Bicchierinek több ellenvetése is van. Egyrészt több egyensúlyi helyzet között vagy van szembeszökő, vagy nincs; amikor van, akkor pedig általában több is van, ami viszont olyan, mintha egy sem lenne: a több egyensúlyi helyzet közötti választás problémájára nem nyújt megoldást a több fókuszpont közötti választás. Vegyük azt az esetet, hogy több játékos külön-külön megkapja leírva a következő számsort ebben a formában: 2 6 5 8 10 1 9. A játék első változata szerint ha minden játékos ugyanazt a számot karikázza be, mindegyik annyi dollárt kap, mint a bekarikázott szám. E játék nem igényel szembeszökőséget: ha egymás racionalitása a játékosok közös tudása, akkor minden játékos a 10-et választja, hiszen az maximálja mindannyiuk nyereményét. A játék második változata szerint ha mindenki ugyanazt a számot karikázza be, akkor mindenki öt dollárt kap. Ebben a játékban nincs optimális megoldás, mivel az összes koordinációs egyensúly ugyanazt a nyereséget kínálja a cselekvőknek. Kapnak viszont egy támpontot: mivel 8 az egyetlen olyan szám, amely alá van húzva, ez a nyilvánvaló válasz. Valószínűleg minden játékos felismeri 8 egyedülállóságát e tekintetben, következésképpen mindegyik elvárhatja, hogy a többiek is felismerik, és azt is, hogy elvárják tőle, ismerje fel 8 egyedülállóságát. A játék harmadik változatában 8 nincs aláhúzva, de egyébként az előző játék szabályai érvényesek. Így a játékosoknak sokkal nehezebb meghatározniuk, melyik megoldás a legnyilvánvalóbb a többiek számára. Választhatják a számsor első számát (2), az utolsót (9) vagy a középsőt (8); választhatják a legnagyobb számot (10), vagy a legkisebbet (1), és így tovább (Bicchieri 1993: 70–71). A bevásárlóközpontban egymást elvesztő házaspár korábban említett példáján szemléltetve, előfordulhat, hogy számukra több nyilvánvaló közös találkozási pont adódik: a bejárat mint kézenfekvő találkozási hely; kedvenc éttermük a bevásárlóközpontban; az a játéktér, ahol életük legnagyobb nyereményét nyerték; a mozi, ahová együtt járnak; az ajándékbolt, ahol gyermekük születésnap ajándékát legutóbb kiválasztották.

Sokszor nincsenek tehát formálisan egyértelmű szembeszökő jegyek, melyek alapján a különböző egyensúlyi helyzetek közül választhatnánk. Hogy mi válik szembeszökővé, az az adott helyzeten belüli intelligens tájékozódás függvénye lehet, avagy éppen a kulturális kontextus szabályainak követésén múlik. Ha a megszakadt telefonvonal helyreállításának koordinációs problémájával szembesülünk, elvileg rengeteg szembeszökő megoldás kínálkozik. Ha eredetileg *A* hívta *B*-t, a vonal megszakadása után is *A* tárcsázzon újra, hiszen ő biztosan ismeri a másik telefonszámát. Viszont az is jogos elvárás lehet, hogy ha *A* telefonált először, akkor kölcsönösségi alapon *B* hívja őt vissza. De az is lehet, hogy *A* beszélgetőpartnere fontos személy, akitől épp valamilyen szívességet akar kérni, és ez esetben nyilván neki kell újra tárcsáznia. Vagyis a vonal megszakadásával szembesülő ember választása függ a kontextustól, a résztvevők identitásától és közös kulturális háttérüktől. Az értékek és várakozások közös háttér nélkül senki sem lehet biztos abban, hogy ami számára az adott helyzetben a kézenfekvő cselekvés, másoknak is az. A szembeszökőség és a fókuszpontok kialakulása érzékeny a környezetre és a játék bemutatására, mint ahogy a résztvevők önazonosságára

és kulturális hátterére is. A hasonlóság kontextusfüggő fogalma nem formalizálható. Bármely két tárgy hasonló bizonyos szempontból és különböző másból, és az ismérvek, amelyeket a hasonlóság megítélése szempontjából relevánsnak találunk, függenek a megfigyelő helyzetétől és érdekétől. Tehát még ha a szembeszököség és a fókuszpont gyakran sikeresen emel is ki valamely sajátos Nash-egyensúlyt, nem alkalmas arra, hogy a megegyezés formális igazolását nyújtsa (Bicchieri 1993: 70–72).

Az eddig említett döntési problémák olyankor fordulnak elő, amikor a játékelméleti mátrixból nem következik egyértelműen egy meghatározott választás. Bicchieri azonban olyan eseteket is bemutat, amelyekben a mátrix tartalmaz ugyan kitüntetett egyensúlyi helyzetet, s mégsem bizonyos, hogy a racionális cselekvők azt választják (Bicchieri 1993: 68–69). Sőt még olyan esetekre vonatkozóan is megkérdőjelezi a cselekvők racionális választásának egyértelműségét, amelyekben az egyik egyensúlyi stratégiakombináció nem csak szembeszökő, hanem annak alapján szembeszökő, hogy mindkét játékos várható hasznosságát együtt maximalizálja és Pareto-optimális (vagyis nem létezik olyan másik stratégiakombináció, amelyik anélkül javítaná az egyik játékos eredményét, hogy rontaná a másikat). Ilyen helyzetekben a racionális döntés kritériumai szerint elvileg mindkét játékosnak ezt az egyensúlyi stratégiakombinációt kell választania, s nem kell a játékon kívüli támpontokat keresniük. A fókuszpontterelésre ilyen esetben nincs szükség: a mátrix formális ismérvei, i és a az optimalizáció kritériumai egyértelműen kijelölik mindkét szereplő számára, melyik egyensúlyi helyzetet kell neki és a másinak is választania. Az alábbi mátrixon bemutatott helyzet mindezekkel az ismérvekkel rendelkezik.

		<i>B</i>	
		<i>U</i>	<i>V</i>
<i>A</i>	<i>S</i>	9,9	0,8
	<i>T</i>	8,0	8,8

Bicchieri érvelése szerint viszont a racionális cselekvők még ebben a helyzetben sem az (S,U) stratégiakombinációt választják, noha a racionális döntés formális kritériumai alapján ezt kell választaniuk. Az ábrán szereplő két egyensúlyi stratégia (S,U) és (T,V) közül egyértelműen az előbbi a vonzóbb mindkét játékos számára, hiszen mindkettőjüknek 9 nyereséget biztosít, míg a másik egyensúlyi helyzet csak 8-at. Elvárhatják-e a játékosok egymástól, hogy (S,U)-t válasszák azért, mert egyedül az Pareto-optimális? Bicchieri szerint ésszerűen nem várhatják el. Bár az (S,U) egyensúlyi helyzet valóban jobb eredményt biztosít mindkettőjük számára, kockázatosabb, mint (T,V). Ha A S -t választja és B U -t, amire minden oka megvan, akkor A maximális, 9 egységnyi nyereséghöz jut. De ha B valamiért elbizonytalanodik, vagy egyszerűen téveszt és V -t választja, akkor A nyeresége 0. Ha viszont A T -t választja, akkor bármit tesz is B , neki megvan a 8 egységnyi nyeresége. A tudja, hogy mindezt B is tudja. Bár az (S,U) egyensúlyi helyzet nyeresége mindkét játékos számára nagyobb, mégis mindkettőjüknek kockázatosabb ezt választani, mint (T,V)-t. Vagyis (T,V) kockázatilag uralja (S,U)-t, mivel mindkét játékos számára sokkal kockázatosabb az (S,U)-hoz, mint a (T,V)-hez kapcsolódó stratégiát választani (Bicchieri 1993: 66–67).

Bicchieri azt az álláspontját, hogy a játékelméletnek a racionalitásra és a tudásra vonatkozó előfeltevéseiből a legtöbb játék esetében nem vezethető le szigorúan az egyensúlyi helyzet választása, a következőképpen foglalja össze: „A Nash-egyensúly koherens és helytálló vélekedésekre támaszkodik, ám – a koherenciától eltérően – a helyesség nem tisztán formai kérdés. Kifejezetten meg kell adni, milyen az a bizonyíték, ami egy játékos rendelkezésére állhat és helyes vélekedést von maga után. A dominancia, a játékot megelőző kommunikáció és a fókuszpontok mind különböző módozatai annak, hogyan alapulhatnak a játékosok vélekedései valamilyen, mindannyiuk rendelkezésére álló bizonyítékon. A három megközelítésmód közül csak a dominancia támaszkodik a játszmából származó információkra, a másik kettő olyan tényezőkön múlik – például kommunikáción és egyező észleleteken arról, hogy az adott környezetben mi feltűnő –, amelyek már kívül esnek a játékelmélet területén. Mint már a fejezet elején jeleztem, endogén premisszákból, vagyis a játékosok racionalitására és a játszma szerkezetéről meglévő információikra vonatkozó feltevésekből próbálok általános érvet kidolgozni a Nash-egyensúly mellett. A Nash-egyensúly és a szokásos játékelméleti premisszák közti távolság áthidalásának egy másik módja lehet ezen premisszáknak, különösen a racionalitás fogalmának a módosítása. Ha például egy racionális játékosról feltesszük, hogy nemcsak haszonmaximalizáló, hanem ugyanakkor óvatos játékos is, aki kerüli a kockázatos stratégiákat, és ellenfele sem hiszi, hogy ilyeneket megjátszik, mert tisztában van ebben az értelemben vett racionalitásával. A racionalitásnak ez a tágabb definíciója adottságként érvényesül abban a folyamatban, amelyben a játékosok kialakítják arra vonatkozó várakozásaikat, mit tesznek majd racionális ellenfeleik. Így tehát a játékosok vélekedéseire az a további korlátozó követelmény érvényes, hogy összhangban kell lenniük a racionális játékosok cselekvésmódjára vonatkozó átfogó nézettel.” (Bicchieri 1993: 72)

Brian Skyrms (1996) az *Evolution of the Social Contract* című könyvében Buridán szamara típusú klasszikus érvekkel szemlélteti a többszörös egyensúlyi helyzet racionális megoldhatatlanságát. Az általános elvet már Platón *Phaidónjában* megtalálja: “egy egyensúlyi állapotban levő dolog, egy egynemű valaminek a közepébe helyezve, semerre nem hajlik el jobban, sem kevésbé” (109a; Platón 1984: 1106) Idézi al-Ghazali, a 11. századi bagdadi teológus példáját, amelyben két egyforma datolya közül kell választani. A racionális döntéshozó nem tud választani szimmetrikusan optimális alternatívák között, és döntésképtelenségre van kárhozthatva. De talán nyitva áll előtte valamilyen, nem optimalizáló döntési mechanizmus. Mi lehetne az? Válasszon talán véletlenszerűen, amikor szimmetrikus optimumokkal szembesül? De melyik véletlengeneráló mechanizmust válassza? Számptalan van, s mindegyik optimális. A véletlenszerű (randomized) stratégiák bevezetése csak súlyosbítja a problémát. A klasszikus játékelmélet szerint ha a játékos kevert (mixed) egyensúlyi helyzetben véletlenszerű stratégiát választ, akkor nyeresége ugyanakkora, mint akkor, ha véletlenszerűen választ a tiszta stratégiák közül (Skyrms 1996: 63–65).

Skyrms a „gyáva nyúl” („*Chicken*”) játékon is szemlélteti az egyensúlyi helyzetek közötti választás problémáját. E játékhoz a mintát az amerikai ifjúsági szubkultúrában egykor divatos játék nyújtja. Két autós hajt egy sziklának, s aki hamarabb rántja el a kormányt, az a gyáva nyúl. A lehetséges kimeneteket mindkét résztvevő a következőképp rangsorolja: 1. én nem térek ki, a másik kitér, 2. mindketten kitérünk, 3. én kitérek, a másik nem, 4. egyikünk sem tér ki. E játékban két egyensúlyi helyzet van: az 1.

és a 3. Ezekre a stratégiakombinációkra igaz, hogy ha a másik azt teszi, én nem tehetek jobbat. A racionális döntések elmélete itt sem nyújt útmutatást az egyensúlyi helyzetek közötti választáshoz.

Skyrms e problémát az állatok közötti versengő küzdelmen is szemlélteti, John Maynard Smith és G. R. Price elemzése alapján. Kétféle stratégia van: a héjáké, akik keményen küzdenek, mindaddig, amíg súlyosan meg nem sérülnek és a galamboké, akik fenyegetően lépnek fel, de a tényleges veszély elől kitérnek. Ha héja galambbal találkozik, a galamb elmenekül, és a héja elnyeri a küzdelem tárgyát képező erőforrást. Ha héja héjával találkozik, addig harcolnak, amíg az egyik súlyosan meg nem sebesül. Ha galamb találkozik galambbal, addig fenyegetőznek, amíg az egyik elfárad és feladja. A „héja–galamb” játék nyereményeinek ugyanaz a szerkezete, mint a „gyáva nyúlé”: a galamb stratégiája a „kitérés”, a héjáé a „ne térj ki”. A két tiszta egyensúly: „*A* kitér, *B* nem” és „*B* kitér, *A* nem”. A kevert egyensúly: mindkét játékos kitér 5/12 valószínűséggel. A két tiszta egyensúly teljesen szimmetrikus, ennél fogva a játékelmélet eszközeivel nem lehet választani közöttük. Ezért a racionális egyensúlyválasztás elméletei a kevert egyensúlyt választják - ami viszont visszavezet a véletlengeneráló stratégiákkal kapcsolatban korábban említett problémához. Kevert egyensúly esetén minden opció minden játékos számára maximalizálja a várható hasznosságot (Skyrms 1996: 65–66).

4

Bicchieri alapvetően egyetért a normák működésének Schelling, Lewis és Ullmann-Margalit által nyújtott elemzésével. Elfogadja, hogy a normák visszavezethetők követők preferenciáira és vélekedéseire; elfogadja azt a játékelméleti értelmezést, hogy egy norma – tág értelemben – Nash-egyensúlyként értelmezhető; elfogadja, hogy néhány Nash-egyensúly azért prediktív erejű, mert a viselkedés jól megalapozott normáit képviseli. Ezek az elemzések szerinte is jól mutatják be a *már kialakult* normák érvényesülését, de nem adnak megfelelő választ arra a kérdésre, *hogyan alakulnak ki* a normák (Bicchieri 1993: 221–222, 229).

Bicchierinek a norma fogalmáról nyújtott saját explikációja a következő: “Legyen *Sz* egy viselkedési szabályszerűség *N* népességben. Ekkor, általánosabban megfogalmazva, *Sz* egy *társadalmi norma* akkor és csak akkor, ha *Sz* a következőképp függ *N* tagjainak vélekedéseitől és preferenciáitól:

1. *N* szinte minden tagja inkább alkalmazkodik *Sz*-hez azzal és csak azzal a feltétellel, hogy szinte mindenki más is alkalmazkodik hozzá.

2. *N* szinte minden tagja úgy tudja, hogy *N* szinte minden tagja alkalmazkodik *Sz*-hez.” (Bicchieri 1993: 232)

A társadalmi normák önbeteljesítő várakozások együttese. A normák létrejöttéhez azt kell megmagyarázni, hogyan válnak a várakozások önbeteljesítővé. Egy cselekvő vélekedése vagy várakozása arról, hogy mások minek a megtételét várják el tőle, akkor önbeteljesítő, ha őt az elvárt viselkedésre készíti. De a vélekedések önbeteljesítőek lehetnek ebben az értelemben anélkül, hogy helyesek lennének, vagyis anélkül, hogy az egyén által a más cselekvőknek tulajdonított vélekedések egybeesnének azok tényleges várakozásaival. Ahhoz, hogy a társadalmi normák Nash-egyensúlyok lehessenek

nek, a cselekvőnek a mások vélekedéseiről és viselkedéséről kialakított vélekedésének helyesnek kell lennie. Ezért ki kell dolgozni a játék során végbemenő tanulás elméletét, amely megmagyarázza, hogyan alakítanak ki a játékosok egymással megegyező, szilárd és helyes várakozásokat környezetükről (benne mások őket érintő viselkedésével). E tanuláselméletnek tehát arra kell választ adnia, hogy a kisebb csoportokon belüli interakciók során az emberek miként ismerhetik ki partnereik stratégiáit és hogyan igazíthatják hozzájuk sajátjukat. Majd arra kell választ adni, hogy a kisebb csoporton belül kialakult normák hogyan terjedhetnek el és szilárdulhatnak meg nagy számosságú, anonim népekségeken belül. Míg az első kérdés Bicchieri szerint megválaszolható a játékelmélet tanuláselmélettel kibővített eszköztárával, a második már evolúciós elemzést igényel (Bicchieri 1993: 221–222).

A normák eddig bemutatott elemzései *koordinációs normákra* vonatkoztak. Olyan esetekre, amikor a cselekvők között az adott helyzetben teljes vagy majdnem teljes az érdekazonosság. Minden résztvevő számára az a legjobb eredmény, ami mások számára is az. Minden résztvevő csak akkor érheti el célját, ha a többiek is elérik. Bicchierinek a normák kialakulására vonatkozó elemzései a *kooperációs normákra* irányulnak, amelyek a részben megegyező, részben ellentétes érdekű cselekvőket segítik hozzá fogoly dilemmája típusú helyzetekben a mindannyiuk számára legkívánatosabb eredmény eléréséhez, amit önérdékű racionális kalkuláció alapján nem tudnának elérni. (Ullmann-Margalit az ilyen típusú normákat *fogolydilemma normák* néven elemezte. Ld. Ullmann-Margalit 1977: 18–73).

A Bicchieri által kiindulópontul választott helyzet a következő: Két egyén olyan fogolydilemma típusú játékban vesz részt, amelyről tudják, hogy végesen sokszor megismétlődik. Egymást nem ismerik és nincs korábbi tapasztalatuk a helyzetre vonatkozóan. Mindketten racionálisak és tudják, hogy a kölcsönös együttműködés (*joint cooperation*) jobb a számukra, mint a kölcsönös cserbenhagyás (*joint defection*), de azt egyikük sem tudja, hogy a másik milyen típusú játékos. A játék minden fordulóját után mindegyikük megtudja, hogyan lépett a másik, és későbbi választásait ehhez igazítja. A játékosok korlátozott – avagy „Markov-” – stratégiát követnek, amennyiben választásukat kizárólag ellenfelüknek a közvetlenül megelőző cselekvéséhez igazítják, tekintet nélkül a játék korábbi történetére. Az emlékezet nélküli stratégiát követő játékosok nem próbálják meg felismerni a játék összetett szerkezetét, és nem változtatják meg stratégiájukat a másik lépésének hatására. Minden játékos együttműködő vagy cserbenhagyó lépéssel indít, és együttműködő vagy cserbenhagyó lépéssel válaszol a szembenálló fél cselekvésére. Összesen nyolc lehetséges alkalmazkodási szabály közül választhatnak, közülük négynek van analitikus haszna. Az első a „feltétlen együttműködés”, amikor a cselekvő együttműködő lépéssel nyit és a másik fél lépésétől függetlenül minden további lépése is együttműködő. A második a „szemet szemért” (*tit-for-tat*) szabály: a cselekvő első lépése együttműködő, ezután pedig mindig ugyanolyan, mint amit a szembenálló fél választott. A harmadik szabály szerint a cselekvő első lépése cserbenhagyó, ezt követően a másiknak minden lépésére ugyanolyan lépéssel válaszol; ezt a szabályt követi az az óvatos játékos, aki kész arra, hogy együttműködően válaszoljon az ellenfél együttműködő lépésére, de egyszer sem szeretné, hogy a cserbenhagyó ellenfél kizsákmányolja. Végül a negyedik koherens és karakteres szabály a „feltétlen cserbenhagyóé”, azé a pesszimistáé, aki az első és minden

rákövetkező alkalommal a cserbenhagyást választja, bármit tegyen is a másik (Bicchieri 1993: 237–238).

Ha két játékos játszsa százszor egymás után a fogoly dilemmája játékot, akkor a szabályok közötti választás olyan másodfokú játéknak (*supergame*) tekinthető, amelyben a négy szabály egy-egy stratégiát képvisel. Ebben a másodfokú játékban két egyensúlyi helyzet van: amikor mindkét játékos a szemet szemért szabályt követi, és amikor mindketten feltétlen cserbenhagyók. Csakhogy míg az első esetben mindkét fél minden alkalommal élvezi az együttműködés előnyeit, a másodikban sosem, és így sokkal rosszabbul járnak. Bicchieri kimutatja, hogy ha a tanulási folyamat során a játékosok megpróbálnak megbizonyosodni a másik által követett stratégiáról, és ennek fényében alakítják saját stratégiájukat, akkor a szemet szemért stratégia elterjedésének van a legnagyobb esélye. Egyrészt bármilyen más stratégiát kövessen a másik, e stratégiával szemben csak rosszabbul járhat; másrészt viszonylag könnyen felismerhető, ha valaki ezt követi (szemben mondjuk egy súlyosabban megtorló stratégiával, amely a játékos társnak a cserbenhagyó lépéseket követő együttműködő lépésére nem közvetlenül, hanem csak később válaszol együttműködéssel). „Tehát általában a szemet szemért stratégia sokkal előnyösebb az összes többinél: jól felismerhető mintázata folytán könnyen megtanulható, és alkalmazóját megvédi attól, hogy a cserbenhagyó túlságosan kizsákmányolja; legjobb esetben döntetlennel jár, a legrosszabbban is csak egy játszma elvesztését eredményezi. Robert Axelrod a szemet szemért stratégia ezen vonásaival magyarázza e stratégia túlnyomó sikerét az általa futtatott komputer-viadalokban.” (Bicchieri 1993: 245)

Míg a két személyes vagy kis létszámú csoportokban a fenti okokból létrejöhet és rögzülhet az kooperatív egyensúly, addig anonim nagycsoportokban, ahol az egyes játékosok stratégiája nem azonosítható és nem megválaszolható, ahol a cserbenhagyás valószínűleg kideríthetetlen marad és az egyetlen elérhető adat a népesség aggregált viselkedése, ott a fenti tanulási folyamatra nincs lehetőség. Ilyen körülmények között az együttműködő viselkedésre vonatkozó elvárások önlerombolóak, a cserbenhagyó viselkedésre vonatkozó várakozások pedig önmege erősítőek. Sok résztvevős fogolydilemma-helyzetekben az önéreklövető racionalitás mindenki számára a cserbenhagyást írja elő. Mindazonáltal itt is gyakran megfigyelhető az együttműködő magatartás elterjedése valamilyen központi hatalom beavatkozása vagy kötelező érvényű előzetes megállapodások feltételezése nélkül is. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a kis csoportban kialakult kooperációs normák evolúciós folyamat során elterjedhetnek a nagy méretű, anonim népességben is. Ehhez hozzájárulhat a csoporttevékenységek egymást átfedő természete vagy a hasonló esetek általánosításának tendenciája mint olyan mechanizmusok, amelyekben a diadikus interakciókból kinövő konvenciók nagy népességekre is kiterjedhetnek. Ennek példája az igazmondás és az ígéret betartásának normája (Bicchieri 1993: 223–224, 246–247, 252).

Bicchieri a következőképp összegzi álláspontját: „Valamely viselkedési mintázat egy egész populációban való elterjedésének evolúciós modellje nem mond ellent annak, ha e mintázat kialakulását az ismétlődő kiscsoportos interakciókban zajló egyéni tanulással magyarázzuk. A szavazás, a közadakozás, a szemteléstől vagy a környezetszennyezéstől való tartózkodás mind olyan döntés, melyre nem könnyen adható racionális magyarázat. Mégsem kell a racionális döntéselmélet ellenpéldáiként felfognunk őket. Lehet, hogy a racionális cselekvés más kontextusaiban kialakult ko-

operációs normákhoz igazodásból fakadnak, s azután olyan nyomás hatására terjedtek el az egész népességben, mint amilyen a természetes szelekcióban érvényesül. Kétféle előnnyel is jár, ha a racionális döntéssel való magyarázatot kiegészítjük az evolúciós megközelítéssel. Egyfelől az evolúciós modell nem igényel csavaros okoskodást és tanulást olyan körülmények között, mint például a nagycsoportos interakciók, ahol valószínűleg volna ilyesmit feltételezni. Ehelyett azt tesszük fel, hogy a stratégiai interakciókból kinövő viselkedési mintázatok egyszerű adaptív mechanizmusok közvetítésével terjednek és fejlődnek egy nagy populációban. Az sem túl elrugaszkodott feltételezés, hogy azokat a stratégiákat tartják meg, amelyek jobb eredményt tesznek lehetővé, és azokkal hagynak fel, amelyek kudarchoz vezetnek. Ugyancsak plauzibilis mechanizmus az utánzás: a többiek megfigyelik a legsikeresebbeket és utánozni kezdik viselkedésüket.

Hogy egy kis csoportban kialakult viselkedési mintázat fennmarad-e a nagyobb népességben, az fontos kérdés, és az evolúciós modell tartalmazza azon feltételek leírását, amelyek közepette a társadalmi normák elterjedhetnek. Mindjárt többféle környezetre is gondolhatunk. Valamely populáció teljesen homogénnek tekinthető abban az értelemben, hogy mindenki ugyanolyan típusú viselkedést mutat, vagy pedig különböző mértékben heterogénnek. Az előbbi esetben fontos tudnunk, hogy az adott általános viselkedésforma ellenáll-e a mutációnak. Axelrod, Maynard-Smith és Price kísérletei azt mutatják, hogy a szemet-szemért stratégia *evolúciósan stabil*, ami annyit tesz, hogy az ezt alkalmazó egyedek populációját nem árasztthatják el elszigetelt mutánsok, mivel a mutánsok reprodukációs képesség tekintetében hátrányban vannak. Az is jól ismert, hogy egy cserbenhagyókból álló populációt nem áraszthatnak el elszigetelt együttműködők. Érdekesebb és a kooperációs normák tanulmányozása szempontjából is fontos az olyan népesség, amelyben minden pillanatban több versengő stratégia is jelen van. Itt az a kérdés, vajon a stratégiák adott időpontban meglévő gyakoriságai stabilak-e, vagy esetleg valamelyik stratégia idővel uralkodóvá válik." (Bicchieri 1993: 248–249) Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ha az ismétlődések száma kellően nagy, akkor kevés együttműködő is hatalmába keríthet egy teljes populációt (Bicchieri 1993: 252).

Brian Skyrms a korábban említett könyvében (Skyrms 1996) a társadalomelmélet kiemelkedő fontosságú problémáinak elemzésén mutatja be, hogy a differenciális reprodukción nyugvó evolúciós dinamika nézőpontja sokkal hatékonyabb megoldást kínál e problémákra, mint a racionális döntések elmélete. Ide tartozik az elosztási igazságosság, a kölcsönös segítség, a konvenciók és a nyelv kialakulása. Az elemzés eszköze az evolúciós játékelmélet, vagyis annak vizsgálata, hogy a különböző stratégiákat követő egyedekből álló populációkon belül mely stratégiák követői kerekednek felül, és a folyamat eredményeként hogyan és milyen egyensúlyi helyzetek alakulnak ki.

Egyetlen példát emelnék ki, amely szorosan kapcsolódik a korábbiakhoz. David Lewis a konvenciók elemzésekor ezek egyik legfontosabb eseteként a nyelvet említette. Álláspontja szerint a nyelvi *jelentés* kialakulása a *jelzőrendszerek (signaling system)* létrejöttére vezethető vissza, illetve azzal azonos. Egy jelzőrendszer olyan egyensúlyi állapot, amelyben a valamely *H1, H2, H3* helyzet fennállásának tudatában lévő *üzenetküldő* olyan *J1, J2, J3* jelzéseket küld az *üzenetvevőnek*, melyek alapján az a fennálló helyzeteknek megfelelő *Cs1, Cs2, Cs3* cselekvést hajtja végre. A küldőnek

és fogadónak közös érdeke, hogy a vevő a fennálló helyzetnek megfelelően cselekedjen. Mint minden konvenciót, a jelzőrendszert is az tartja életben, hogy a tőle való egyoldalú eltérés mindenki számára sokkal rosszabb eredményhez vezet. Ha a játék szerkezete, a játékosok racionalitása és stratégiája *közös tudás*, akkor mindenki tudja, hogy az egyoldalú eltérés nem kifizetődő. A konvenciók kiválasztásának a jelen esetben releváns módja a *szembeszökőség*. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is az emberi nyelv és a jelzőrendszer közötti távolság problémáját, már a jelzőrendszer kialakulásával kapcsolatban is van két kérdés, amit Skyrms szerint Lewis nem válaszol meg: 1. Honnan ered a közös tudás? Hogyan jöhet létre előzetes kommunikáció nélkül? 2. Hol van a szembeszökő egyensúly? Hogyan lehet több egyensúlyi jelzőrendszer közül választani? (Skyrms 1996: 81–84)

Skyrms emlékeztet rá, hogy jelzőrendszerekkel és kommunikációval mindenütt találkozunk az élővilágban: A madarak énekükkel közlik valamely terület birtoklását, külön hangokat adnak ki a ragadozók közeledésének, párosodási készségüknek stb. jelzésére. A méhek táncukkal közlik az élelemforrás irányát, távolságát és minőségét. A kenyai cercófmajmoknak különféle veszélyjelzéseik vannak különböző ragadozókra vonatkozóan, amelyekkel különböző viselkedést váltanak ki: a kígyó miatti riasztás hatására a majmok felállnak és körülnéznek a földön; a sas miatti riasztás hatására felfelé néznek; a leopárd közeledte miatti riasztás hatására felmászhatnak a legközelebbi fára. A cercófmajmoknak jelzőrendszerük van. Már meglévő, kidolgozott közös tudás nélkül jeleznek sikeresen egymásnak. Nincs szükség sem közös tudásra, sem szembeszökősegre. Az evolúciós dinamika elvezet az egyensúlyi állapothoz és a több egyensúly egyikének kiválasztásához.

A folyamat modellezéséhez Skyrms a *küldő-fogadó játék* legegyszerűbb esetét veszi: két állapot van, A_1, A_2 ; az üzenetküldő két üzenetet küldhet, $Ü_1$ -et és $Ü_2$ -t; a fogadó számára két cselekvés lehetséges, Cs_1 és Cs_2 . A játékosok közös érdeke, hogy a fogadó Cs_1 -et tegye A_1 -ben és Cs_2 -t A_2 -ben. A küldőnek négy lehetséges stratégiája van:

K_1 : Küldd $Ü_1$ -et, ha A_1 ; $Ü_2$ -t, ha A_2

K_2 : Küldd $Ü_2$ -t, ha A_1 ; $Ü_1$ -et, ha A_2

K_3 : Küldd $Ü_1$ -et, ha A_1 ; $Ü_1$ -et, ha A_2

K_4 : Küldd $Ü_2$ -t, ha A_1 ; $Ü_2$ -t, ha A_2

A fogadó négy lehetséges stratégiája:

F_1 : Tedd Cs_1 -et, ha az üzenet $Ü_1$; Cs_2 -t, ha $Ü_2$

F_2 : Tedd Cs_2 -t, ha az üzenet $Ü_1$; Cs_1 -et, ha $Ü_2$

F_3 : Tedd Cs_1 -et, ha az üzenet $Ü_1$; Cs_1 -et, ha $Ü_2$

F_4 : Tedd Cs_2 -t, ha az üzenet $Ü_1$; Cs_2 -t, ha $Ü_2$

Ha egy populációban minden egyed küldő és vevő is, akkor mindenki tizenhatféleképpen kombinálhatja a fenti stratégiákat. Ezek közül két stratégiakombináció (S_1, S_2) képez jelzőrendszert:

S_1 : K_1, F_1

S_2 : K_2, F_2

Skyrms kimutatja, hogy a 16 stratégia közül egyedül ez a kettő evolúciósan stabil, és hogy egy stratégia akkor és csak akkor evolúciósan stabil, ha jelzőrendszer-stratégia. Az evolúciósan stabil stratégia Maynard-Smith által kínált definíciója értelmében I stratégia evolúciósan stabil az összes alternatív J stratégiával szemben, ha (1) az I

stratégiával szemben nagyobb az I stratégia nyeresége, mint J stratégiáé; vagy (2) I-nek és J-nek ugyanakkora a nyeresége az I stratégiával szemben, de J stratégiával szemben I stratégia nyeresége nagyobb, mint a J stratégiáé. Nagy populációt és a tagok véletlenszerű párosítását feltételezve ez a definíció megadja, mely feltételek esetén nem szállhatja meg a stabil stratégiát követő populációt egy alternatív stratégiát követő kis számú mutáns. A két jelzőrendszer (S1, S2) egyaránt stabil evolúciós stratégia. Hogy a kettő közül melyik válik uralkodóvá, az a véletlenen múlik. De a kettő közül valamelyik uralkodóvá válik evolúciós körülmények között (Skyrms 1996: 85–94, 102–104. Lásd még Skyrms 1996: 52).

5

A társadalomelméleti hagyomány – mint Bicchieri rámutat – az instrumentális racionalitást és a társadalmi normákat a cselekvés magyarázatának alternatív módjaként állítja egymással szembe. A racionális döntések elmélete olyan gyakorlati következtetés eredményeként határozza meg a cselekvést, melynek premisszái preferenciák és vélekedések. A normákra hivatkozó magyarázatok jellegzetesen olyan szocializált cselekvőkkel számolnak, akiknek a viselkedése nem eredményre orientált, mivel aki egy normát követve cselekszik, nem bocsátkozik racionális számításokba és nem fordít túl nagy figyelmet a cselekvés következményeire. A két megközelítés közötti szakadék áthidalására kétféle kísérlet történt. Az egyik azt próbálta kimutatni, hogy a társadalmi normák racionálisak abban az értelemben, hogy az egyéni vagy a társadalmi jólét elérésének hatékony eszközei; a másik szerint a normák követése a cselekvő szempontjából racionális, vagyis visszavezethető az egyéni hasznosság maximalizálására. Az első stratégia a *post hoc, ergo propter hoc* hibával terhes, mivel egy társadalmi norma pusztán meglétéből nem lehet arra következtetni, hogy valamilyen társadalmi funkció betöltése végett létezik. Továbbá ez a felfogás nem tud számot adni arról, hogy sok társadalmi norma nem is hatékony, vagy pedig olyan merev, ami megakadályozza, hogy újabb esetekre is kiterjedjen. Még ha egy norma valóban valamilyen társadalmi cél – például kooperáció, megtorlás vagy igazságosság – elérésének eszköze, általában nem az egyedüli eszköz. A második redukcionista magyarázat szerint a normákhoz való igazodás azért racionális, mert aki eltér tőlük, az helytelenítés és büntetés tárgya lesz. Ez az elképzelés sem nyújt magyarázatot arra, hogy miért vannak normák, hogyan jöttek létre és hogyan terjedtek el (Bicchieri 1993: 227–228).

Bicchieri a fenti megközelítésekkel szemben a következőképpen mutatja be az általa előnyben részesített redukciós elemzést. „Aki a normákat racionálisnak véli vagy feltétlenül racionálisnak tartja a normákhoz való igazodást, az magától értetődőnek tekinti őket. Annak firtatása, hogy a társadalmi normák miért maradnak fenn, vagy hogy miért szoktunk alkalmazkodni hozzájuk, cseppet sem világítja meg a normaképződés folyamatát, mivel egészen más kérdés az, *hogyan* jönnek létre a normák, és az, hogy miért szoktak fennmaradni. Én azt állítom, hogy a társadalmi normák stratégiai összefüggésben való tanulás termékei; ennél fogva az egyéni választások és végső soron az egyéni preferenciák és vélekedések függvényei. Nem új gondolat, hogy a normák visszavezethetők követők preferenciáira és vélekedéseire. David Lewis (1969) és Edna Ullmann-Margalit (1977) a normák és konvenciók olyan játékelméleti leírásával

állt elő, amely egy normát általánosságban Nash egyensúlyi állapotként határoz meg. A bevett játékelméleti leírásnak azonban komoly korlátai vannak. Először is a normákat statikusan írja le mint önbeteljesítő várakozások együtteseit; arra nem ad, és soha nem is kívánt magyarázatot adni, hogyan alakultak ki a várakozások és mitől lettek önbeteljesítőek. A normák egyensúlyi leírását ki kell egészíteni azzal a történettel, hogy az interakcióba lépő cselekvők hogyan ismernek fel egy viselkedési mintázatot, hogyan fogadnak el egy stabil mintázatot, és miféle viselkedésnél nagyobb a valószínűsége annak, hogy normaként fenntartható legyen.” (Bicchieri 1993: 228–229)

Bicchieri nem elveti, hanem kiegészíti a játékelméleti megközelítést a tanulás- és evolúcióelméleti megközelítéssel. Ugyanezt teszi Skyrms is. Bár újra és újra szembeállítja egymással a racionális döntések elméletét és a differenciális avagy replikációs evolúciós megközelítést, és állandóan hangsúlyozza az utóbbi fölényét, valójában ő is a két megközelítést kombinálja. Az evolúcióelméletnek R. A. Fisher által megalapozott és John Maynard Smith által kidolgozott játékelméleti koncepcióját képviseli. A racionális döntések elméletének Bicchieri és Skyrms által hangsúlyozott korlátaival Schelling, Lewis és Ullmann-Margalit is tisztában volt. A koordinációs normákról nyújtott elemzéseik a racionális döntések elméletének eszköztárára épültek - de csak bizonyos mértékig. Játékelméleti apparátussal írták le azokat a problémahelyzeteket, amelyek megoldását a normák nyújtják, de világosan látták, hogy játékelméleti számításokkal egyértelműen nem eldönthető, a résztvevőknek mit kell tenniük. E helyzeteknek épp az a sajátossága, hogy nincs egyértelmű megoldásuk. Schelling is azt hangsúlyozta, hogy azok a fókuszpontok, amelyek megtalálásával a résztvevők megoldhatják a koordinációs problémákat, a játékelméleti kalkulus alapján nem kikövetkeztethetők. A cselekvők sajátos kontextusismeretén alapulnak. Amikor tehát a normák újabb evolúciós értelmezését nyújtó Bicchieri és Skyrms azt hangsúlyozza, hogy a játékelmélet nem mondja meg, mit racionális tenni a többszörös egyensúlyal rendelkező helyzetekben, akkor valami olyat emelnek ki, amit már Schelling, Lewis és Ullmann-Margalit is elismert és figyelembe vett.

Ullmann-Margalit azt is megfogalmazta, hogy elmélete összhangban van az evolúciós felfogással: „A normákról itt nyújtott beszámoló egy más szemszögből evolúciós magyarázatnak tekinthető. Közismertek azok a visszaélések, amelyeket elkövettek az evolúció biológiai elméletével – főként az ún. szociáldarwinizmus formájában –, amikor átvitték a társadalomtudományokra [...]. Óvatosan javaslom tehát, hogy a könyvem alapját képező érvelés, a szó kölcsönzött és némiképp metaforikus értelmében, tekintsük úgy, mint a normák kialakulásának természetes szelekciós elméletét. [...] Az itt tárgyalt normák azért lettek kiválasztva, mert még erőtlen kezdeteik is – amelyek tervezés, botlás vagy bármi más eredményei voltak – hozzájárultak valaminek a fennmaradásához (*survival*). Ez a ‘valami’ a megoldás a könyvben kifejtett fogalmához kötődik és együtt változik a vizsgált normák különböző típusaival.” (Ullmann-Margalit 1977: 11)

A normák játékelméleti elemzése és újabb evolúciós magyarázatai tehát nem egymással szembenálló, hanem egymásra épülő megközelítések. Ugyanakkor nem pusztán átfogalmazásról, hanem tényleges továbblépésről van szó. A darwini evolúcióelméletnek van két nélkülözhetetlen eleme, amely nélkül a folyamat nem játszódhat le: a kiválasztódás tárgyainak és a köztük meglévő különbségeknek nagy száma, valamint a kiválasztódási folyamat hosszu ideje, vagyis az egymást követő interakciók rendkívül

hosszú sora. A koordinációs normák Schelling, Lewis és Ullmann-Margalit által bemutatott logikája nem előfeltételezi szigorúan ezeket az ismérveket. Mondandójuk megvilágítható kétszemélyes egyszeri játékokon is. A Bicchieri és Skyrms által vizsgált evolúciós játékelméleti dinamika viszont következetesen épít e két további összetevőre.

Irodalom

- Bicchieri, C. (1993): *Rationality and Coordination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Descartes (1980[1637]): Értékezés a módszerről. In: *Válogatott filozófiai művek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hardin, R. (1988): *Morality within the Limits of Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (1960): *The Constitution of Liberty*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hayek, F.A. (1992[1988]): *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hollis, M. (1994): *The Philosophy of Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, D.K. (1969): *Convention. A Philosophical Study*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Orthmayr I. (2003): Történelmi haladás és evolúció. In Farkas K.–Orthmayr I. szerk.: *Bölcselet és analízis*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Platón (1984): Phaidón. In: *Platón összes művei I.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Reichenbach, H. (1958): *The Rise of Scientific Philosophy*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Schelling, Th.C. (1980[1960]): *The Strategy of Conflict*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Skyrms, B. (1996): *Evolution of the Social Contract*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sowell, Th. (1980): *Knowledge and Decisions*. New York: Basic Books.
- Ullmann-Margalit, E. (1977): *The Emergence of Norms*. Oxford: Clarendon Press.
- Ullmann-Margalit, E. (1998[1977]): Koordinációs normák. In Csontos L. (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium.

TÁJÉKOZÓDÁS

Némedi Dénes

A kabil paradigma

ELTE Szociológiai Intézet
H-1118 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: dnemedi@ludens.elte.hu

Az utóbbi két évtizedben Bourdieu képviselte az egyik legkarakterisztikusabb szociológiai álláspontot. 1987-ben még lehetséges volt, hogy egy a ,mai' szociológiát tárgyaló kötet éppen csak megemlítsé (Giddens–Turner 1987), vagy Alexander először ugyanezen évben megjelent előadássorozata (Alexander 1996[1987]) szót se ejtsen róla. Ezt ma már ritkán lehet megtenni.¹ Hogy Bourdieu milyen irányzatot képvisel (vagy inkább: milyen címkét lehet az általa képviselt irányzatra ragasztani), abban elég nagy a bizonytalanság. Ansart (1990) a kortárs francia szerzőket áttekintve a genetikus strukturalizmus képviselőjének nevezi Bourdieu-t. Martucelli (Martucelli 1999), aki az elemzett szerzőket egy-egy terminussal jellemzi, Bourdieu-nél a habitust választotta erre a célra. Ugyanez a címke szerepel Ritzernél. (1992) Balog a gyakorlat elméletét választotta erre a célra (Balog 2001) ugyanúgy, mint a Kaesler által kiadott gyűjtemény (Kaesler 1999) szerzőpárosa (Cornelia Bohn és Alois Hahn). A felsorolást lehetne folytatni. A sokféleség nemcsak arról árulkodik, hogy Bourdieu életműve sokrétű, hanem arról is, hogy nagyon sokféleképpen fogadták be. Talán az a kérdés is felvethető, hogy a címkézés sokfélesége a Bourdieu megközelítésében rejlő ellentmondásos tendenciák megjelenítése lehet. Itt most azonban nem erről kívánok beszélni. Mindössze azt kívánom leszögezni, hogy a szociológiai közvélekedés Bourdieu-t egy karakterisztikus, más kortárs áramlatoktól elütő megközelítés képviselőjének tartja. Az is ismert, hogy Bourdieu-t közvetlen munkatársi és tanítványi köre a francia szociológián belül szervezetileg, kapcsolatháló tekintetében és tudomány-ideológiailag elkülönülő csoportot alkot. Ennek kapcsán lehetne arról is írni, hogy vajon egy zártásra, a tan tisztaságára és az alapító iránti feltétlen hűségre törekvő csoport tudományos hiedelemrendszere tekinthető-e önálló paradigmának. De erről sem kívánok írni. Itt mindössze két frissen megjelent könyv, Bourdieu posztumusz kiadott önéletrajzi töredéke (Bourdieu 2002) és egy algériai kapcsolataival foglalkozó elemzés (Addi 2002) kapcsán Bourdieu elmélete néhány olyan sajátosságára hívom fel a figyelmet, amely összefügg az elmélet kialakulásának körülményeivel.

Ismert, hogy Bourdieu többször foglalkozott az algériai társadalommal. Ellenezte a francia uralom fenntartásáért folytatott háborút, rokonszenvezett a független Algéria gondolatával, de nem gondolta, hogy a hasonló háborúban a gyarmattartókkal szembenálló erők egyetemes felszabadító potenciált képeznének. Mint arra Addi (2002: 60

¹ De azért lásd pl. Morel et al. 1999 és Haller, 1999 .

sk.) rámutat, Bourdieu – sok kortársától eltérően – nem táplált illúziókat az algériai nacionalizmussal kapcsolatban, és soha nem állította, hogy a harmadik világból indulhatna ki valamilyen társadalom-átalakító hatás.

Fiatalon, egyetemet végzettként maga is katona volt Algériában: előbb egy hadianyagraktárnál teljesített őrszolgálatot, majd irodista lett a főparancsnokságon. (Bourdieu 2002: 46–48). Még katonaként kezdett foglalkozni Algéria szociológiájával, ennek volt eredménye első kis áttekintő, különösebb elméleti igényt nem mutató könyve (*Sociologie de l'Algérie* 1958). Ezt követően két tanulmányt is közreadott a gyarmatosítás és a kapitalista átalakulás társadalmi hatásairól, a szubproletariátusról (*Le Déracinement. La crise de l'agriculture traditionnelle* 1964; *Travail et Travailleurs en Algérie* 1964).² Ezekhez az anyagot már az algériai egyetem asszisztenseként gyűjtötte, nem utolsó sorban az általa később oly keményen bírált statisztikai intézet, az INSEE megbízásai kapcsán. E munkák azt mutatták be, hogy melyek a tőkés viszonyok behatolásának a következményei egy prekapitalista társadalomban, ahol a tőkés áruviszonyok beágyazottsága hiányzik. Ennyiben ezek a munkák jól beleillenek a harmadik világ problémáit a hatvanas években feldolgozni kezdő kritikai szociológiai vonulatba. De ezek a fontos 'algériai' tanulmányok nem játszottak központi szerepet fogalomrendszere kialakulásában. Bourdieu számára a hírrevet és a szociológusként való elismertséget nem ezek az 'algériai' munkák, hanem az ugyancsak 1964-ben megjelent és az iskolarendszerrel, felsőoktatással foglalkozó könyvek (*Les Étudiants et leurs études; Les Héritiers*) hozták meg.

Elmélete kiformálásában viszont másfajta, az előbb említettektől eltérő jellegű 'algériai' írásai nagyon fontosak. Ma ezek a nemzetközi irodalom leggyakrabban idézettjei közé tartoznak. Két összetartozó könyvről van szó. Bourdieu belátásait előbb 1972-ben egy viszonylag rövid francia nyelvű munkában fogalmazta meg (*Esquisse d'une théorie de la pratique précédée de trois études d'ethnologie kabyle*), majd a könyv angol és német nyelvű kiadásaiiban végrehajtott bővítéseket felhasználva jelentette meg 1980-ban a 'végleges' változatot: *Le Sens pratique* (Bourdieu 1980). A hetvenes-nyolcvanas évek fordulója – ma már látszik – Bourdieu pályájának a csúcspontja volt: az előbb említett munkával szinte egy időben, 1979-ben került a könyvpiacra az osztályok és életstílusok terét vizsgáló nagy mű, *La Distinction*.³ E két 'algériai', pontosabban 'kabil' könyv már nem a kapitalizmus és a tradicionális társadalom összeütközését elemezte, hanem az algériai társadalomnak a kapitalizmustól viszonylag legérintetlenebb, a prekapitalista struktúrákat leginkább őrző csoportjával, a kabil parasztsággal foglalkozott.

A könyvekhez a terepmunkát algériai asszisztenskedése idején végezte. A munka nem volt veszélytelen. Egyszer, mint írja, az egyik kabil faluban (ahol egy katolikus kolos-

2 Algériai tapasztalatait dolgozta fel egy 1977-ben megjelent, már jellegzetes fogalmi rendszerét használó könyvében: *Algérie 60*, amelynek két részlete magyarul is olvasható. (Bourdieu 1978: 311–349)

3 „...észrevehetetlenül és teljesen természetesen tudtam áttérni a berber kultúra elemzéséből az iskolai kultúrába (e két tevékenységet gyakorlatilag egymás mellett folytattam 1965 és 1975 között, egyszerre dolgoztam azon, ami egyrészt a *La distinction*-hoz, másrészt a *Sens pratique*-hoz vezetett, két egymást kiegészítő könyvhöz, amelyek összegzik ezt az egész időszakot): a legtöbb fogalom, amelyek körül az általam végzett vagy irányított nevelésszociológiai és kultúrszociológiai munkák szerveződnek, ... az általam Algériában elvégzett etnológiai és szociológiai munka eredményeinek általánosításából született ...” (Bourdieu 1987: 34)

tor, a ‚fehér atyák’ vendége volt) kísértelt az erdőszélre. „Egy öreg kabilt találtam ott, keskeny arcút, sasorrút, hatalmas fehér bajuszút (anyai nagyapámra emlékeztetett), aki fűzfarácson füge szárításával foglalatzkodott. A rituáléről kezdtem vele beszélni és a *lakhrif*-ről, a friss fügek évszakáról, és a harcokról. Egyszer csak furcsán nyugtalanodni kezdett. Egy golyó egészen közel csapódott be, s ő nagyon udvariasan távozásra vette a dolgot.” (Bourdieu 2002, 56–57) (A *lakhrif*-ről a *Sens pratique* kalendáriumról szóló fejezetében lehet olvasni.) Erről az archaikus világról Bourdieu tagadhatatlan rokonszenvvel írt, és pedig úgy, hogy *ezekben* az elemzéseiben a külvilág: az arab környezet, a partvidék gyarmati kapitalizmusa, a francia hódítók és misszionáriusok meg sem jelentek. A modern és tradicionális ilyen elkülönítése az etnológiai-antropológiai irodalom igen nagy részében megfigyelhető. Bourdieu-nél azonban a tradicionális világ felé fordulásban egész halványan egy önéletrajzi elem is szerepet játszott. Mint visszaemlékezésében írja, kabil terepmunkája során Béarnra (szülőföldjére) gondolt. „Vajon az a közösség, amelyet itt *adhrum*-nak vagy *thakharrubth*-nak neveznek, több ‚realitással’ bír-e, mint az a homályos képződmény, amelyet Béarnban *lou besiat*-nak, a szomszédok összességének, *lous besis*-nek neveznek ...?” (Bourdieu 2002: 68–69) Ez a személyes háttér, noha ritkán jelenik meg, fontos tényezőnek tűnik a kabil tapasztalat értelmezésében.

A kabil tanulmányok az elméleti szociológia számára azért fontosak, mert ezekben dolgozta ki Bourdieu azt a két fogalmat, amely elmélete gerincét képezi: a habitus és a szimbolikus tőke fogalmát. Ezeket a francia tárgyú elemzésekben a mező fogalma egészítette ki. E három összekapcsolódó (és a habitus és szimbolikus tőke esetében egymástól nehezen elkülöníthető) fogalom képezi elmélete magvát. Hajlamosak lennénk azt írni, hogy ezek a bourdieu-i paradigma alapvető elemei, csakhogy a paradigma elfogadott értelme szerint látens, nem vagy nem feltétlenül tudatos szerkezetet jelent, e fogalmak esetében viszont nagyon is manifeszt, tudatos elemekről van szó, amelyeket a hű tanítványoknak pontosan és visszatérően alkalmazni kell.

A bourdieu-i elmélet kabil eredete nem életrajzi részletkérdés. Bourdieu ezeknek a fogalmaknak a segítségével a kortárs modern szociológiát kívánta átfőrmálni. Egy *archaikus* világ elemzése kapcsán kidolgozott etnológiai elmélet segítségével akarta a *modern* társadalom szociológiai elemzését megújítani, mint ezt Lahouari Addi említett könyvében visszatérően hangsúlyozta. Erről bárki meggyőződhet, aki az időben egymáshoz nagyon közel eső *La Distinction*-t és a *Sens pratique*-ot párhuzamosan olvasa. Ebben pedig első látásra van valami paradox vonás.

A szociológia történetében nagyon gyakori, hogy az archaikus, tradicionális, egyes szerzőknél primitív társadalmi viszonyok elemzése fontos szerepet játszik az elméletalkotásban. A példák nagyon kézenfekvők: Comte történetfilozófiai konstrukciójában a teológiai korszak képezte a pozitív ellenpontját. A feltételezett ázsiai termelési mód Marx számára az elméleti konstrukció egyik változatában fontos volt a kapitalizmus megértése szempontjából. Spencernél az ipari társadalom jellegzetességei a katonával való összevetésben mutatkoznak meg. Mindenki ismeri Durkheim mechanikus szolidaritását az organikussal szembeállítva, Tönnies közösségét a társadalommal szembeállítva, és így tovább. Modern példákat is lehet találni. Ezek közül Habermast emelem ki, aki az életvilág és rendszer elválását elemezve (ez a kommunikatív cselekvés elméletének egyik fontos elem) kiindulópontul azoknak a közelebről nem azonosított archaikus társadalmaknak a bemutatását választotta, amelyekben úgymond a

társadalmi újratermelés teljes egészében életvilágbeli struktúrákon keresztül történik. Röviden: a klasszikus szociológiai tradícióban az archaikus/tradicionalis mint ellentét szerepel, mint az a *más*, amellyel szembeállítva a szociológia tárgya, a modern társadalom jellegzetességei élesebben megmutatkoznak.

Bourdieuénél ez nem egészen így van. Az alapvető elméleti struktúrát tekintve az archaikus és a modern *hasonlósága* kerül az előtérbe.⁴ Ebben bizonyára szerepet játszott az, hogy Lévi-Strauss strukturalista etnológiája (amelynek konstitutív szerepe volt Bourdieu gondolkodása alakulásában, noha ő ezt a szerepet mindig próbálta mellékesnek beállítani) is az univerzális emberi szerkezeteket kereste. De egy másik szinten a ,távoli' archaikus kultúrák és a modern kultúra közti különbség Lévi-Straussnál is alapvető tény maradt (ld. például az 1962-ben megjelent *La pensée sauvage*-t). Úgy gondolom, hogy Bourdieu elméletének egyik paradigmaticus vonása az archaikus és modern közti különbség bizonyos értelemben vett tagadása. A ,bizonyos értelem' fontos: tudjuk azt, hogy Bourdieu nagy gonddal és alaposággal elemezte mindazt, amiben a kabil archaikus világ eltér a franciától. Ha azonban Bourdieu tanácsait követve megértjük az archaikus reprodukciót, ennek a tudásnak a gerincét az a *habitus* és a *tőke* fogalmi köré elrendezhető elméleti modell fogja képezni, amely modell egyaránt használható Kabília és Franciaország bemutatásában.⁵

A *habitus* fogalmát a *Sens pratique*-ban Bourdieu teljesen elméleti módon mint a gyakorlat általános generáló elvét vezeti be. „A létezés egy különös osztályához kapcsolódó feltételek (*conditionnements*) habitusokat hoznak létre, diszpozíciók tartós és átvihető rendszereit, strukturált struktúrákat, amelyek képesek arra, hogy strukturáló struktúráként működjenek, azaz gyakorlatokat és képzeteket létrehozó és szervező elvekként, amelyek objektíve a céljukhoz (*but*) alkalmazkodottak lehetnek anélkül, hogy fel kellene tételeznünk a tudatos célra (*fins*) törekvést és a célok eléréséhez szükséges műveletek elvégzésének kifejezett képességét; objektíve ,szabályozottak' és ,szabályszerűek', noha egyáltalán nem a szabályoknak való engedelmesség termékei, és ennél fogva kollektív összehangzók (*orchestrées*), noha nem egy karmester szervező tevékenységének a termékei.” (Bourdieu 1980: 88–89) Ennek a gondolatnak Bourdieu-nél számos megfogalmazását lehet megtalálni. Hogy az adott helyen nem csak a kabilokra gondolt, azt már abból is lehet látni, hogy az adott fejezetben ők elő sem fordulnak. A modern társadalmak jellegzetes szereplői azok, akikről írja, hogy „vágyaikat nem igazítják tudatosan sikerük esélyeihez”, hanem a lehetőségekhez és lehetetlenségekhez való előzetes alkalmazkodás révén kialakított diszpozíciók vezérlik cselekedeteiket. (Bourdieu 1980: 90) A *habitus* úgy mond egyéni és kollektív gyakorlatokat hoz létre olyan sémák révén, amelyek a történelem termékei, s amely sémák „minden organizmusban lerakódnak mint észlelési, gondolkodási és cselekvési sémák”. (Bourdieu 1980: 91) Nem folytatom.

A *Sens pratique* egy másik fejezete világítja meg azt a szociológusi tapasztalatot, amelyből a *habitus* fogalma és a körötte kialakult elméleti mező táplálkozik. A *habitus* nemcsak eszmei, erkölcsi vagy technikai diszpozíciókat, hanem testtartást, testi viselkedési tendenciákat jelent. Alapmodellje a két nem eltérő testtartása Kabilföldön. „Rö-

4 „Bourdieu a modern társadalmat a tradicionalis társadalom logikája alá rendeli ...” (Addi 2002: 164)

5 „Kabília révén Bourdieu felismeri a francia társadalmat munkáló mély és rejtett logikát ... Itt is ott ugyanazok a mechanizmusok jellemzik a társadalmi reprodukciót ...” (Addi 2002: 110)

viden, az igazi női erény, a *lah'ia*, a szemérem, a zárkózottság, a tartózkodás a női testet lefelé, a föld, a ház belseje felé fordítja, míg a férfiúi kiválóság, a *nif* más férfiak előtt a felfelé, kifelé irányuló mozgásban mutatja meg magát.” (Bourdieu 1980: 119) A habitus elsődleges eleme a testtartás, a test mint „analógikus operátor” teremt meg a különböző gyakorlatok közötti ekvivalenciát, s ezzel a (kabil) világ újratermelését. (Bourdieu 1980: 120) A *nif*, a kabil becsület a habitus modellje, a fogalom tapasztalati forrása. (Addi 2002: 80 sk.)

A kiterjesztett tőkefogalom „kabil eredete” ugyancsak ismert. Itt a helyzet kicsit más, mint a habitus esetében volt. Azt, mint láttuk, a viselkedés általános szervező elveként, strukturált és strukturáló struktúráként vezette be Bourdieu, hogy aztán az antropológiai anyagon szemléltesse. A szimbolikus tőke fogalmát Bourdieu azért vezette be, hogy értelmezni tudja a kabilok látszólag „irracionális” gyakorlatait,⁶ amelyeket az antropológia hajlamos a tradíció semmitmondó fogalmával értelmezni. „Egy olyan gazdaságban, amely önmagát azáltal definiálja, hogy visszaautasítja a „gazdasági” gyakorlatok „objektív” igazságát, azaz a „nyers érdek” és a „egoista számítás” törvényét, a „gazdasági” tőke csak úgy tud működni, ha sikerül elismertetnie magát azáltal, hogy hatékonyságának igazi elvét egy átalakítás (*reconversion*) révén felismerhetetlenné teszi: a szimbolikus tőke a *megtagadott tőke*, a legitimnek elismert, azaz tőkeként fel nem ismert (*méconnu*) tőke...” (Bourdieu 1980: 200) Ebből az állításból mintha az következne, hogy a szimbolikus tőke a tőke tradicionális gazdaságokban megfigyelhető működésmódja, s a modern, piaci gazdaságot éppen az tünteti ki, hogy a tőke igazságát kimondja, azaz a maga tiszta gazdasági valójában ismerteti fel. Csakhogy ez Marx lenne, nem Bourdieu.

A *Sens pratique*-kal nagyjából egyidőben keletkezett *La Distinction* elméleti váza és osztályelemzése a tőke kiterjesztett, azaz nem tisztán gazdasági fogalmára épült. Bourdieu, aki nem szívesen vállalkozott elméleti fogalmi pontos és iskolás meghatározására, egy 1983-ban németül és angolul megjelent, s hosszú ideig franciául hozzáférhetetlen tanulmányban tartalmi vizsgálataival összhangban olyan meghatározását adta tőkefogalmának, amely a tőke nem-gazdasági értelmezését általánosította. „A társadalmi világ struktúráját és működését akkor ítélnéljük csak meg helyesen, ha a *tőke* fogalmát nem csupán a közgazdaságtanból ismert formában, hanem *valamennyi megjelenési formájában* vezetjük be.” A gazdaságtannal szembeni ismert polémia után a tőkefogalom kiterjesztése melletti érvelést a következőképpen zárta le: „Látjuk tehát, hogy a gazdasági gyakorlat valóban általános közgazdaságtanának ki kell terjednie mindazokra a gyakorlatformákra, amelyek bár objektíve gazdasági jellegűek, de a társadalmi életben nem ilyenek ismerik őket, és nem is ismerhetők fel ilyenként. Ezek csak jókora ködösítés vagy szebben mondva *eufemizálás*, szépítés alapján valósulnak meg.” (Bourdieu 2000: 431–432) A gazdasági, kulturális és társadalmi tőke összefoglalása *egy* tőkefogalomba mégiscsak a kabil tanulságok átvitele a modernitásba: a tőkék konverziója éppúgy feltétele a társadalmi reprodukciónak az egyik világban, mint a másokban. „Az ökonomizmus által abszurdnak minősített viselkedések gazdasági racionalitását csak akkor lehet megragadni, ha képesek vagyunk megállapítani a szimbolikus profitok *totális egyenlegét*, mindig tudva azt, hogy a birtok szimbolikus összetevői és anyagi összetevői elválaszthatatlanok ...” (Bourdieu 1980: 204) Ez a

6 Lásd a Franciaországot megjárt kőműves többször felhasznált példáját: Bourdieu 1978: 324 és Bourdieu, 1980: 194 .

mondat a kabil parasztra vonatkozik, aki drágán vesz egy pár ökröt, amelyet aztán olcsón kell eladnia (kedvelt és többször idézett bourdieu-i példa – Bourdieu 1978: 393). De ugyanígy igaz a ,modern' életstílusok terére, amelyben a cselekvők viselkedése ,tiszta' gazdasági szempontból éppúgy irracionális, mint az ökrökbe szükségtelenül beruházó kabil paraszt viselkedése.

Összefoglalva: a bourdieu-i elmélet magvát alkotó habitus-tőke fogalmi páros a klasszikus szociológia szempontjából különös, mert az archaikus társadalom elemzésében alkalmazott kategóriákat viszi át a modern társadalom elemzésébe.⁷ Az archaikus-modern különbség ilyen letompítása értelmezhető a bourdieu-i szociológia paradigmatis elemeként (abban az értelemben, amelyben megkülönböztetjük a kijelentések, fogalmak, tézisek szintjét a nem explicit elméleti elkötelezettségek, választások paradigmatis szintjétől).

Modern és tradicionális közti különbség fenti értelemben vett relativizálásának, a ,kabil paradigmának' számos következménye van. Témánk szempontjából kettőt érzek ezek közül fontosnak. Egyrészt a társadalomtudományok és a társadalmi intézményes szférák elválasztásának, a közöttük levő különbségeknek a relativizálását. Másrészt a ,társadalomkritikai' álláspont meghatározásának nehézségeit.

Mint Bourdieu több helyen is hangsúlyozta, ha a gazdasági gyakorlat (a gazdasági tőke körforgása) csak egy specifikus esete a gyakorlatoknak, a tőkék körforgásának, akkor a társadalomtudomány feladata a gyakorlatok általános gazdaságtanának megalkotása – amely azonban éppen nem gazdaságtan a szó diszciplináris értelmében.⁸ Ha a tőkefelhalmozás legfontosabb terepe a szimbolikus tőkefelhalmozás, akkor a leginkább érdeknélkülinek látszó cselekvés is egyfajta (nem a szó szokványos értelmében vett) gazdasági logikát követ. Ha a különböző gyakorlatok közti megfeleléseket fel akarjuk tárni, „akkor kénytelenek vagyunk feladni a gazdasági és nem-gazdasági dichotómiáját, mert ez lehetetlenné tenné a ,gazdasági' gyakorlatok tudományának olyan felfogását, amely azt az összes gyakorlat tárgyalására alkalmas tudomány különös eseteként kezelné ...” (Bourdieu 1980: 209) Ebben a megfogalmazásban tükröződik Bourdieu azon igénye, hogy a gyakorlatok általa elképzelt tudománya legyen a társadalomtudományok integrátora. Nála ehhez az az igény is kapcsolódik, hogy az összes a társadalomtudományok tárgyának konstituálásában fontos szerepet játszó dichotómiát viszonylagosnak tekintsük: ne csak gazdaság és nem-gazdaság (kultúra), hanem politika és nem-politika megkülönböztetését is tekintsük lényege szerint hamisnak. Erre a problémára néhány sor erejéig érdemes kitérni.

A politika és a politikára vonatkozó tudás önállóságának kétségbevonása nemcsak abban mutatkozott meg, hogy Bourdieu és iskolája makacs harcot folytatott a közvélemény-kutatás és a közvélemény mint tudományos tárgy ellen (nem mindig a legszerencsésebb eszközökkel és legmegalapozottabb érvekkel), tagadva például a politika

7 Kétségtelen, hogy a harmadik centrális fogalom, a mező nem a ,kabil paradigma' része, s Bourdieu a kabil tárgyú elemzéseiben nem is használja szisztematikusan. (Addi 2002: 26) De az is kétségtelen, hogy a mezőt Bourdieu nem mint a modernitás sajátos kategóriáját használja, azaz nem tesz kísérletet arra, hogy e köré építve vezesse be elméletileg a régi szociológia tradicionális/modern dichotómiáját, mint elméletkonstituáló dichotómiát.

8 A gyakorlatok általános gazdaságtanától nem vezetett út a gazdaságtanhoz, azaz Bourdieu-nek nemcsak nem volt saját gazdaságtani elmélete vagy elméleti vázlata (ez természetes), de azt sem lehet megjelölni, hogy milyen gazdaságtan lenne az, amely összeférne a bourdieu-i elmélettel (Ld. Addi 2002).

és a politikai gondolkodás számára konstitutív nyilvános/magán megkülönböztetés értelmét. Fontos volt ebből a szempontból a ‚szimbolikus erőszak’ fogalmának bevezetése is. Megint csak Kabiliába kell visszatérnünk. Az ajándék nem feltétlenül szimmetrikus viszonyokat teremt. Ebben a vonatkozásban Mauss járt Bourdieu előtt, s ezt az utóbbi több helyen el is ismerte: az ajándékcseré éppúgy lehet az egyenlők közötti kölcsönösségen alapuló viszonyok újratermelése, mint uralmi státusok megteremtője és az uralomért való kíméletlen viadal színtere (Mauss 2000). Bourdieu szimbolikus erőszakról beszél: erőszakról, mert egyenlőtlenség, elnyomás és kihasználás jellemzi a kapcsolatokat, szimbolikus, mert az erőszak nem mint erőszak, hanem mint ajándék, lekötelezés, hála jelenik meg. „Ha a prekapitalista gazdaság az a hely, amelyben igazán otthon van a szimbolikus erőszak, ez azért van, mert ott az uralmi viszonyokat csak álarcos, önmagukat eltorzító, röviden eufemizáló stratégiák segítségével lehet megteremteni, fenntartani és helyreállítani, különben nyíltan elárulva igazságukat maguk semmisítik meg magukat; ...” (Bourdieu 1980: 217). Ha egy pillanatra azt hinnénk, hogy ez a pont, ahol Bourdieu elemzésének logikájában határozott különbséget tett tradicionális és modern uralom között, hamar eszünkbe kell, hogy jusson: vajon nem erről az eufemizáló munkáról szolt-e a kabil etnológiai munkáknál valamivel korábban megszülető bourdieu-i iskolaszociológia, amikor azt mutatta ki, hogy a republikánus iskolai retorika miként ‚eufemizálja’ és reprodukálja a tartós egyenlőtlenségeket? Bourdieu fordított Mauss: míg az utóbbi az ajándék (vagyis az önzetlen adás) szellemének modern újraéledésétől várta a modern szociális reformok gondolatának a megerősödését, addig Bourdieu a tudás állítólag önzetlen továbbadásának mechanizmusában fedezte fel a modern egyenlőtlenségek leghatékonyabb reprodukációs módját. De a ‚szimbolikus erőszak’ bourdieu-i konceptualizálása ahogy azt például a tudásátadás struktúráinak az elemzésében megfigyelhetjük) kizárja egy önálló, a politikával mint a legitim erőszak rendszerével foglalkozó diskurzus létét.

Bourdieu kritikai szociológusnak számít, mert munkái kivételes világossággal mutatják ki az egyenlőtlen, szimbolikus erőszakról árulkodó viszonyokat ott, ahol a közvetlen tapasztalat nyitottságot, jóakaratot és egyenlőséget talál. Régóta szokásos viszont megkérdezni – ahogy Addi teszi – az ilyen ‚leleplező’ diskurzusoktól, hogy vajon milyen alapon mondható, hogy elnyomás van ott, ahol az érintettek maguk nem érzik úgy, hogy el lennének nyomva (Addi 2002: 166). Ez a kérdés éppúgy lehet manipulatív, mint ahogy a kérdésre adott válaszokban általában az alávetettek ‚manipuláltságával’ szokták indokolni az elnyomottság érzetének hiányát. A kérdés azonban valós problémát jelez, amelyre egy olyan szerzőnek, aki a szó valamilyen értelmében kritikai álláspontot képvisel, válaszolnia kell.

Bár látszatra ez a kérdés elvezetett a kiinduló témától, a ‚kabil paradigma’ sajátos következményeitől, ez csak látszat. A helyzet ugyanis az, hogy az, aki Bourdieu módjára relativizálja a tradicionális és modern állapotok közti különbséget, akinél összeeszik gazdasági és társadalmi, politikai és nem-politikai, az az említett vonatkozásban csak megnehezíti a maga dolgát. Egy olyan kritikai megközelítés, amely a modern állapotot lényegi tekintetben különbözőnek tartja a megelőzőtől, könnyebben találja meg azokat a pontokat, amelyekhez kapcsolódhat. Habermas jó ellenpélda lehet: annak feltételezése, hogy az életvilág és rendszer elkülönülése a modernitás alapvető jellegzetessége, megkönnyíti az életvilág kommunikatív mechanizmusában a kritikai álláspont támaszainak a fellelését. Bourdieu a saját helyzetét

nehezítette meg. Érdekes ezért szemügyre venni, miként definiálta saját nézőpontját a tárgyához képest, és miként próbálkozott a kritika bázisának a megtalálásával.

Bourdieu visszatérő témája az, hogy a szociológiának el kell kerülnie mind az objektivista (pozitivistá?), mind a szubjektív (megértő?) megközelítés csapdáját. Ezt a habitus elmélete megkövetelte. Ha, mint egyik fentebb idézett fejtegetésében írta, a habitus diszpozíciók összessége, gyakorlatokat szervező elv, ugyanakkor viszont objektíve szabályozott, azaz nem előírások értelmében vett szabályok terméke, akkor a külső megfigyelőnek kudarcot kell vallania (mert a gyakorlati aspektust nem tudja megérteni), a cselekvő álláspontját felvenni törekvő megismerőnek úgyszintén (mert a habitust vezérlő gyakorlati logika objektíve strukturált, nem szubjektív célok irányítják). „A habitus mint a történelem produktuma egyéni és kollektív gyakorlatokat tehát történelmet produkál, a történelem által létrehozott sémáknak megfelelően ...” (Bourdieu 1980: 91) Miféle megismerői pozíció lehet az, amely az objektív megfigyelő és a szubjektív résztvevő nézőpontja között váltogatva képes ezt a kettősséget megragadni?

Kicsit más formában tér vissza ez a dilemma, amikor a kabil házasság rendszerét tárgyalja Bourdieu. A probléma itt az, hogy a megfigyelt valóság (a tényleges házassági gyakorlat) nem látszik megfelelni az előírt valóságnak (a manifeszt szabályok által előírt házassági gyakorlatnak). Bourdieu a problémát az ‚objektív stratégia‘ sokszor alkalmazott fogalma segítségével oldja meg. Az egyén, írja, nem ésszerűen számító lény, de nem is a piac törvényei szerint gépiesen mozgó automata. „Az *objektív stratégiákat* olyan strukturált gyakorlatok sorozatának tekintjük, amelyek objektív funkciókhoz képest szerveződnek és orientálódnak. Ezek generáló elve a habitus, ami feloldja a szubjektív szándékot nélkülöző objektív értelem paradoxonait ...” (Bourdieu 1978: 238) A gyakorlati érzék, amely a habitus lényegét alkotja, képes arra, hogy (az adott példában) a család számára (a szimbolikus tőke gyarapítása szemszögéből) legelőnyösebb házasságot kösse meg, amelyet aztán a megfelelő eufemizálás segítségével úgy tüntet fel, mint a manifeszt szabályokhoz illeszkedőt (azaz az apai párhuzamos unokatestvérrel kötött házasság elvéhez közel állót). „A gyakorlati rokonság köti a házasságot; a hivatalos rokonság ünnepli.” (Bourdieu 1980: 282) Ebben esetben a megfigyelő volna az, aki a stratégiai elemet a házasságkötésben felfedezi, míg a kijelentések értelmezője fogva maradna az eufemizáló diskurzusban (ahogy az, aki szó szerint venné a republikánus iskolai ideológiát, nem ismerné fel azt a stratégiai reprodukciós mechanizmust, amely ebben az iskolában működik). A dolog persze fordítva is értelmezhető: a ‚gyakorlati rokonságot‘, azaz a házassági stratégiát igazán csak az érti meg, aki kompetens művelője e gyakorlatnak – ő viszont a habitus és a gyakorlati logika fogalmaiban foglalt feltevéseknek megfelelően tulajdonképpen nem értheti meg a saját gyakorlatát, hiszen akkor annak ‚értelme‘, a szimbolikus tőke felhalmozása („a legjobban s egyszersmind legrosszabbul őrzött titok” – Bourdieu 1978: 383) kerülne veszélybe. És megint megfordítva.

Kései önéletrajzában Bourdieu érdekes módon afelé hajlik, hogy a szubjektív, ‚beleérző‘ álláspontnak nagyobb hangsúlyt adjon. A szociológus munkáját, írja, az tünteti ki, „amit intuíciónak neveznek, s ami végül is talán a társadalmi tapasztalat tudományos használata ...” (Bourdieu 2002: 74) Ehhez a megjegyzéshez kapcsolódva az algériai etnológiai és béarni családi tapasztalatai közti összefüggésről ír. Ez nem teljesen új mozzanat nála: már a *Sens pratique*-ba beiktatott a kabil esettanulmányok elé egy a béarni házassági stratégiákról szóló dolgozatot (Bourdieu 1980: 249 sk.), így jelezve

az összefüggést a kétféle szociológiai tapasztalat között. Annak, hogy élete végén nagyobb hangsúlyt adott a szubjektív, résztvevő tapasztalatnak (a megértés terminust nem használta), talán az az oka, hogy a kritikai szociológia lehetőségének kérdését határozott módon ebben az időben tette fel.

Az 1984-ben megjelent *Homo academicus*-t követően Bourdieu-t egyre jobban foglalkoztatta a kérdés, hogy lehetséges-e kritikai szociológia és milyen alapról. A *Homo academicus* kiprovokálta ezt a kérdést, hiszen abban Bourdieu a saját csoportjáról, az egyetemi oktatókról írt. Ilyen körülmények között a külső megfigyelő objektivistának tűnő álláspontját nem foglalhatta el. 1992-es interjú-kötetében (*Réponses*) erre is kitértek. Amikor beszélgető partnere felvetette, hogy egyre határozottabban kiállt a szellemi mező (*champ intellectuel*) autonómiája mellett, Bourdieu azzal válaszolt, hogy a szociológiának azért van szüksége autonómiára, mert „politikai hatékonysága, amellyel rendelkezhet, sajátos tudományos tekintélyétől, azaz autonómiájától függ.” (Bourdieu–Wacquant 1992: 161) Az autonómia a támasza annak, amit Bourdieu a „szellemi szabadság politikájának” nevezett (Bourdieu–Wacquant 1992: 163), azaz a tudomány szabadsága megteremtésének, és erre alapozva az ésszerűség érdekében végrehajtandó reformok támogatásának. Önéletrajzában az értelmiség sartré-i mítosza kapcsán meglepő módon a következőket írta: ezt a mítoszt „minden körülmény között, mindennel és mindenkivel szemben védeni kell, leginkább talán az értelmiségi világ szociológiai leírásában rejlő szociologisztikus értelmezéstől ...” (Bourdieu 2002: 33) Ez lenne a bourdieu-i szociológia utolsó szava, amelyben az értelmiségieket arra inti, hogy óvakodjanak az értelmiségi világ bourdieu-i kritikájának komolyan vételétől?

A „szellemi szabadság politikája” régi és tiszteletreméltó ideálokat képvisel. Előfeltételük viszont az, hogy a tudomány, illetve az értelmiség mintegy önjelétől kiszabaduljon a szimbolikus erőszak rendszeréből, a tőkék körforgásából, a tudomány művelői, az értelmiségiek megszabaduljanak (hogyan?) attól a habitustól, amely a szimbolikus erőszak reprodukciójában való részvételük és ezáltal túlélésük feltétele. A ‚kabil paradigma’ nem ad kulcsot annak megértéséhez, hogy miként lehetséges a szellem ilyen önfelszabadítása, és ez a lényeg. Bourdieu e tekintetben a szép és ismerős elvek deklarálásán nem jutott túl.

Ahhoz, hogy lássuk, miként helyezhető el Bourdieu ‚kabil paradigmája’ a 20. század utolsó harmadának elméleti törekvései között, azt is látni kell, hogy mik voltak Bourdieu manifeszt stratégiai szándékai az új elméleti fogalmak bevezetésével. Ezeket a szándékokat sosem rejtette véka alá. Az ötvenes évekbeli francia szociológiáról önéletrajzi jegyzeteiben igen kritikusan nyilatkozott. Egyrészt megállapította, hogy az akkor a szaktudományok páriája volt, csekély elismertséggel – szemben az akkor igen magas presztízzsel rendelkező etnológiával (Bourdieu 2002: 43–44). Játzott-e szerepet a megbecsültebb szak vonzása Bourdieu érdeklődésének alakulásában (és a Lévi-Strauss által kialakított megközelítésből való kiindulásában)? Bourdieu önéletrajzában szívesen mutatja be magát olyanként, aki keményen kutat és dolgozik, noha a peremre szorították, majdhogynem üldözik.⁹ (Ld. pl. Bourdieu 2002: 26 sk.) E szerint

9 Hogy ez az önéletrajzi történeteséma – az állandóan peremen levő, védekezésbe szorított főhős valahogy mégis egyre jelentősebb pozíciókba sodródik – kevésbé plauzibilis, nyilvánvaló, de ennek belátása a ‚kabil paradigma’ értelmezésében nem sokat segít.

a pária-szakban lenne a helye. De Sartre rövid ideig tartó hatása után (Bourdieu 2002: 17) Bourdieu is az akkor gyorsan növekvő népszerűségű strukturalista etnológia hatása alá került. Az ő ismertté válásában is szerepe volt a ‚strukturalizmus’ divatjának, s akarva-akaratlan ő is alkalmazkodott a divathoz.

Az ötvenes évekbeli szociológia állapotát jellemezve a fő vonásnak és problémának a szakterületekre való szétszabdaltságot tartja. (Bourdieu, 2002: 39) Elméleti újítása egy átfogó, a szociológiai kutatás különböző területeit összekapcsoló fogalomrendszer kiépítésére irányult. Ez persze banális, hiszen mi más lenne az elmélet feladata, mint a kutatás területeinek összefogása? A szintetizáló szándék azonban Bourdieu esetében sokkal erősebb, mint az elméleti szociológusok többségénél (például a Franciaországban bizonyos fokig versenytársának tekinthető Alain Touraine-nél).

E szintetizáló szándék természete az, ami a ‚kabil paradigma’ elméleti jelentőségének a megértéséhez közelebb vihet. A ‚szintézis’ egyik mozzanatára már kitértem: ez a diszciplináris tagolás implicit tagadása, gazdaságtan, politikatudomány és szociológia/etnológia integrálása a habitus/tőke elméleti magva körül. Intézményesen ez az *Actes de la recherche en sciences sociales*, a Bourdieu által irányított folyóirat interdiszciplinaritásában mutatkozott meg.

A lehetséges bourdieu-i szintézist valamiképpen el kell helyeznünk a korszak szociológiájának mezőjében. Bourdieu felemelkedése, elméleti szociológusként való elismerése idején, azaz a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek elején világszerte kezdett széttöredezni a Parsons-Merton-Lazarsfeld által képviselt elméleti és kutatásszerkezeti paradigma. Erről a paradigmáról Bourdieu-nak igen rossz a véleménye – ez kiderül abból is, hogy fő (elsősorban a lazarsfeldi módszertani paradigma iránt elkötelezett) francia képviselőjéről, Jean Stoetzelről nincs egy jó szava.¹⁰ Az elméleti magot képező Parsons gyakorlatilag nem jelenik meg Bourdieu szociológiájában. Feltehetőleg nagyon felületesen ismerte, s nem tartotta szükségesnek, hogy rá szót vesztessen. De szociológiája egyértelműen a Parsons által végbevitt fordulat utáni szociológia kereteibe illeszkedik – elsősorban sajátos ‚időtlensége’ révén. Parsons-szal (legalábbis a *Working Papers* Parsons-szával) rokonítja a társadalomtudományok integrálására irányuló szándék.

Bourdieu ‚kabil paradigmájának’ pontos lokalizálása is megkívánja a Parsons nevével mint címkével jelezhető paradigmatis fordulat mibenlétének a megértését. Korábban már volt szó arról, hogy a tradicionális vagy archaikus társadalmak elemzése milyen fontos szerepet játszott a szociológia jelentős elméleteiben. A 20. században, amikor a szociológia mint egyetemi tudomány létrejött (amikor tehát a ‚társadalommal’ és a ‚társadalmi kérdéssel’ kapcsolatos diskurzus egyes elemeit legitim, azaz az egyetemhez kapcsolódó diskurzussá alakították), a manifeszt módon tárgyalt fő probléma még mindig egy a 19. századi eredetű kérdés maradt. A 19. század egyik alapkérdése a létrejövő új (kapitalista, piaci, liberális, demokratikus, pozitív stb.) világ és a hagyományos társadalmi elemek konfliktusa volt. A 20. század első felének teljesítménye az volt, hogy ezt a kérdést az egyetemi tudomány kérdésévé transzformálta. Ez természetesen sokkal pregnánsabb módon történt meg az európai szociológiában, mint

10 Önéletrajzában írt Lazarsfeldről is, aki 1966-ban *L’amour de l’art* című könyve kapcsán módszertanból egy személyes találkozón keményen kioktatta, s ennek az emléke érezhetően még élete végén is bántotta. addin ENRfu (Bourdieu 2002: 85)

a más feltételek között működő amerikaiban – de ott is a tradicionális kötelékek felbomlása, az iparosodással, a városiasodással kapcsolatos dezorganizáció és reorganizáció volt a központi kérdés. Ebben az értelemben a 20. század első felének szociológiája fő vonásaiban *történeti* volt. Egy nagy történeti átrendeződést¹¹ tett egyetemi témává. Ezért talán állítható, hogy nem (csak) a megközelítés kvalitatív, nem mai értelemben vett empirikus jellege különbözteti meg a 20. század második felének szociológiájától (ahogy azt Lazarsfeld nyomán szokásos említeni), hanem az is, hogy az idő, a történeti különözés fontos szerepet játszott benne. Az *idő* terminus itt nem valamiféle folyamatra utal, hanem a *különbségre*, ahogy azt fentebb jeleztem: tradicionális és modern, prekapitalista és kapitalista, mechanikus és organikus, közösség és társadalom különbségére.¹²

Parsons ebben a tekintetben jelentett paradigmát fordulatot. Igaz ugyan, hogy a *The Structure of Social Action* éppen a 20. század eleji szociológiai tudományosság legjellegzetesebb alakjaira támaszkodott (Durkheimre, Weberre, de Parsons Simmellel is foglalkozott, aki végül kimaradt a munkából), de állításaikat egy teljesen új modellté transzformálta. Parsonsnál ez a modell a célok, értékek és normák által vezérelt cselekvő modellje volt. Ebből a modelltől a fentebbi értelemben vett idő kiiktatózott: ez a cselekvő a cselekvő általában. Parsons számára nem a modern racionális cselekvésmodell kérdése, eredete volt a probléma, mint Webernél, hanem az általában vett emberi cselekvésé. Parsons esetében, mint tudjuk, ezt a cselekvésmodellt kiegészítette egy azzal jól-rosszul összekapcsolható rendszermodell, amely szintén az általában vett rendszerproblémákkal és nem a modernitással mint rendszerproblémával foglalkozik.

Parsons itt mint emblematikus figura szerepel, nem mint a modellt vagy paradigmát megalkotó, a nagy kezdeményező. Kimutatható (de nem ennek a cikknek a keretei között), hogy a normavezérelt cselekvő és a funkcionálisan integrált rendszer paradigmája jól illeszkedett a harmincas évektől fokozatosan kialakuló empirikus társadalomkutató üzemnek a lehetőségeihez és igényeihez. Ennek az üzemnek az emblematikus figurája természetesen Paul Lazarsfeld, de megint csak nem ő volt egyedül, aki megteremtette volna ezt a paradigmát. Egy sok forrásból és sokféle intézményi és társadalmi tényező által befolyásolt átalakulás ment végbe. A szociológia arculata átforgalmódott, mert az egymással hadakozó és a manifeszt állítások szintjén egymással összeegyeztethetetlen szociológiai elméleti áramlatok közös vonása volt ez a fajta *időtlenység*. Szigorúan véve a két parsonsi elmélet (a cselekvés- és rendszerelmélet) is összeegyeztethetetlen a kijelentések szintjén, de a paradigmátikus szinten jól illeszkedik. A parsonsiánizmus konkurensei, a szimbolikus interakcionizmus, Homans csereelmélete, a később jelentkező fenomenológiai szociológia mind e sajátos értelemben vett *időtlenységnek* megfelelő általánosságra törekedtek.

A *„kabil paradigma”* elméleti helye ebben az összefüggésben világosodik meg. Azaz, hogy Bourdieu a cselekvés magyarázó sémáját a habitus/tőke fogalmi párjára épí-

11 Az *„átrendeződés”* terminus homályos. Magam elméletileg a *„kapitalizmus létrejötte”* terminust tartom helyesnek. De manifeszt módon ez csak a német szociológiában vált központi kérdéssé, másutt ez más-hogy fogalmazódott meg, ezért kell a pontatlanabb megfogalmazásnál maradni.

12 Ebben az értelemben a *történeti időben különböző* elemek a *naptári időben egymás mellett* létezhetnek: a mechanikus szolidaritás elemei jelen lehetnek egy alapvetően organikus szolidaritáson alapuló társadalomban.

tette, kétségkívül másfajta cselekvéseméletet hozott létre, mint a Parsonsé. Fentebb láttuk, hogy ebben a cselekvésmódban egyszerűen értelmetlenek azok a kategóriák (célok, eszközök, szituáció, normák és az ezeket összekapcsoló mérlegelés), amelyek Parsonsnál a modellt alkotják. Nem vitás, hogy ez a modell pontosabban képes értelmezni az emberi cselekvés sajátos tudatos tudattalanságát, mint a konkurens magyarázatok. De éppen a ‚kabil paradigma‘ – a habitus és tőke fogalmának általános jellege, a kabil etnológiában kialakított fogalmi séma átvitele a modernitás szociológiájába – mutatja, hogy Bourdieu ebben a tekintetben nem lépett ki abból a paradigmából, amely a 20. század közepén kialakult.

Bourdieu természetesen – és joggal – sajátosnak és egyedinek (és egyedül érvényesnek) tekinti a saját elméletét. Mindig élesen elhatárolta a saját megközelítését azoktól, amelyek nagyjából vele egy időben kezdték ki a Parsons–Merton–Lazarsfeld elméleti-kutatási modellt. Ezek az elhatárolódások általában nem a konkurens modellek explicit és részletes kritikáját jelentik. Touraine kollektív cselekvés-elméletét például meg se szokta említeni (még szerzőjének a neve is alig fordul elő, noha a mezőben, amelyben Bourdieu mozgott, ő volt a másik leginkább látható személy). A racionális döntés-elméletet visszatérően bírálta – s ebben az esetben a bírálat tényleg tartalmi volt, hiszen a habitus elmélete tételesen cáfolta a racionális döntésemélet előfeltevéseit. A Bourdieu mező-elmélete és a luhmanni rendszerelmélet között vannak bizonyos felszíni hasonlóságok. Bourdieu megelégedett annak rövid konstatálásával, hogy alapjában véve a két elméletnek nincs köze egymáshoz (pl. Bourdieu–Wacquant 1992: 78) – ami igaz is. Habermas többet foglalkoztatta, s érzékelte is, hogy elméletének ő az igazi vetélytársa. Egy egész könyvet szentelt a Habermas elméletének alapjául szolgáló nyelvelmélet cáfolatának (*Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques* 1982), de konzekvensen hajlott arra, hogy nyelvfilozófiai megfontolásokat empirikus érvekkel cáfoljon. „Bármit mondjon is Habermas, az észnek is megvan a maga története, nem az égből pottyant bele az elménkbe vagy a nyelvünkbe ...” (Bourdieu–Wacquant 1992: 163)

Bármit mondjon is Bourdieu, minden lényeges és belátható különbség ellenére van valami közös az ő ‚kabil paradigmája‘ és az általa elutasított konkurens modellek között. Ez pedig az, hogy valamennyien a parsonsi paradigmához képest határozta meg magukat,¹³ átvéve annak ‚időtlenségét‘¹⁴ – pontosabban átvéve tőle a szakítást a régebbi szociológia sajátos időperspektívájával.

A 20. század második felének szociológiai paradigmáival kapcsolatban ezt érzem a legfontosabb kérdésnek. Úgy látom, hogy valamikor a Harvard–Columbia erőterében a kérdésfeltevésnek és gondolkodásnak egy nagy átalakítása történt meg. Úgy is lehet mondani, hogy az itt kifomálódó és a világot meghódító szociológia domesztikálta a társadalmi modernitás kérdését. Míg a megelőző egyetemi szociológia számára a modernitás probléma, fájó seb, kétséges fejlemény volt (ez a 19. századi társadalmi gondolkodás öröksége volt az egyetemi diskurzusban), addig a 20. század második felében – a legkülönbözőbb szociológiai modellekben – a modernitás otthon volt, az ember természetes létállapotává vált. A szociológiai paradigmák kaotikusnak tűnő

13 Hogy ez Habermas vonatkozásában is így igaz-e, azzal kapcsolatban vannak bizonyos kétségeim.

14 „... Bourdieu szociológiája egyszerre univerzális és időtlen (*atemporelle*).” (Addi 2002: 23)

univerzumában ez valamiféle közös alap maradt (amit megerősített az, hogy az empirikus kutatási paradigmák tekintetében az egység sokkal nyilvánvalóbb volt – sokáig).

A kérdés a 21. század elején is még az, hogy a szociológia állapotával kapcsolatos elégedetlenség szintjének a múlt század végén megfigyelhető emelkedése (Nicos Mouzelis: *Sociological Theory: What went Wrong?*) együttjárt-e az alapvető paradigmatiság beállítottság változásával.

Irodalom

- Addi, L. (2002): *Sociologie et anthropologie chez Pierre Bourdieu. Le paradigme anthropologique kabyle et ses conséquences théoriques*. Paris: La Découverte.
- Alexander, J.C. (1996[1987]): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi.
- Ansart, P. (1990): *Les sociologies contemporaines*. Paris, Seuil.
- Balog, A. (2001): *Neue Entwicklungen in der soziologischen Theorie*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1980): *Le sens pratique*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1987): *Choses dites*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (2000[1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Felkai, G.–Némedi, D.–Somlai, P. eds.: *Szociológiai irányzatok a 20. században*. Budapest: Új Mandátum, 431–445.
- Bourdieu, P. (2002): *Ein soziologischer Selbstversuch*. [Esquisse pour une auto-analyse.] Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Bourdieu, P.–Wacquant, L.J.D. (1992): *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil.
- Giddens, A.–Turner, J.H. eds. (1987): *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Haller, M. (1999): *Soziologische Theorie im systematisch-kritischem Vergleich*. Opladen: Leske + Budrich.
- Kaesler, D. ed. (1999): *Klassiker der Soziologie*. München: Beck.
- Martucelli, D. (1999): *Sociologies de la modernité. L'itinéraire du 20e siècle*. Paris: Gallimard.
- Mauss, M. (2000[1925]): Tanulmány az ajándékról. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 193–342.
- Morel, J.–Bauer, E. –Meleghy, T. et al. (1999): *Soziologische Theorie. Abriß der Ansätze ihrer Hauptvertreter*. München-Wien: Oldenbourg.
- Ritzer, G. (1992): *Sociological Theory*. New York: McGraw-Hill.

Pokol Béla

A társadalom kettős szerkezete

Szegedi Tudományegyetem, Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék
H-7622 Szeged, Rákóczi tér 1.; e-mail:pokolb@justice.com

A társadalom tudományos vizsgálata jórészt az egyes jelenségek, események mögötti stabilabb struktúrák feltárására irányul, és ezek hatásának felmutatására az egyes társadalmi történetekben. Egy társadalmat akkor ismertünk meg igazán, ha főbb strukturális meghatározóit fel tudtuk tárni, és így akár a társadalom jövőbeli történeteinek egy részét is prognosztizálni lehet. A társadalomtudományi kutatások egyik legalapvetőbb kérdése így arra vonatkozik, hogy milyen főbb elméleti megközelítések alakultak ki a társadalom struktúráit, vagy más szóval: szerkezetét illetően.

Sok-sok elmélet elemzése és összehasonlítása után (lásd Pokol 1987, 1988a, 1991, 1996, 1999) úgy tűnik, hogy a társadalmi szerkezet feltárásának két eltérő irányba futó vonulatát láthatjuk, noha adódtak és adódnak olyan elméletek is, melyek mindkét vonulattól igyekeztek összefogni egyes mozzanatokat. A legelterjedtebb elméletek azonban a két szembenálló vonulat valamelyikébe tartoznak, és csak az adott elméleti vonulat szemszögéből emelnek ki strukturális meghatározókat, és ennek tükrében figyelik a társadalmi történetekre tett strukturális hatásokat. Az egyik vonulatot a mai elméletek közül legtisztábban a funkcionális rendszerelmélet adja, míg a másikat a marxi elmélet.

A két szembenálló elméleti vonulat két teljesen eltérő társadalmat ragad meg. A funkcionista rendszerelmélet elemzéseiben a társadalom mint funkcionális szerkezet tárul fel, míg a marxi elmélet a társadalom uralmi szerkezetét mutatja fel. Az egyes társadalmi eseményeket és történeteket magyarázandó, mindkét elméleti vonalon belül konkrét elemzések tömege jött és jön létre folyamatosan, a vonulat elméleti premisszáinak megvilágítása által adott keretben, és az adott vonulaton belül szemlélődő kutató számára ez rendszerint elegendő a vizsgált esemény vagy társadalmi történés megértéséhez. Míg a társadalom funkcionális szerkezetét szem előtt tartó kutató számára az eseményt funkcionális kényszerek és ezt közvetítő intézményi mechanizmusok hozták létre, és ő az ezt kifejező ható okokat, összefüggéseket látja, addig az uralmi szerkezet háttéréből szemlélődő számára ugyanaz esemény az uralkodó osztály, csoport, elit vagy azok közötti küzdelem által meghatározott, illetve más osztályok, embercsoportok elnyomásának kifejeződése.

Nézzük meg, hogy miként jött létre a társadalomelméleti változások során a két elméleti vonulat különválása, milyen egyoldalúságokat hozott ez magával, és hogyan lehetne összekötni a két eltérő társadalomszemléleti módot ahhoz, hogy a társadalom funkcionális és uralmi szerkezetét együtt tudjuk figyelni.

A két elméleti vonulat különválása

Ha a ma létező kettévált és egymás mellett létező két fő társadalomelméleti vonulat szempontjából nézzük át a társadalomelméletek történeti változásait, akkor az 1800-as évek közepéig kell visszanyúlni. Karl Marx gazdaságközpontú társadalomelmélete a makrotársadalom elméleti leírására ekkor jött létre, és ez széles körben ismertté is vált. Marx a társadalmat, mint az embercsoportok küzdelmét írta le, és rögtön csatolta is elméletéhez a politikai harc szükségességét a fennálló uralmi szerkezettel szemben. A rendszeresebbé váló neutrális társadalomtudományi elemzések az 1800-as évek utolsó évtizedeitől így már a társadalom uralmi szerkezete leírásának ismeretéből és a közvetlen politikai harcba belefonódó társadalomelmélet megítéléséből indulhattak ki. Utólag, az eltelt másfél évszázad tapasztalatainak birtokában azt lehet mondani, hogy egyrészt miközben Marx elméletének továbbfejlesztésével folytatódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzése – részben közvetlenül a politikai harcok mellé, részben a kibomló egyetemi-akadémiai szférába telepedve –, addig másrészt megindult egy olyan, a politikai szférától distanciálódott elméleti fejlődés, amely végül félretolta az embercsoport-küzdelmek és az uralmi szerkezet elemzését, és alapvetően a társadalom funkcionális tagolódását és funkcionális intézményi mechanizmusait ragadta meg „a” társadalomként.

A társadalom funkcionális dimenziója felé az első jelentősebb lépést Émile Durkheim tette. A korai előfutárok – August Comte, Frederic Le Play, Herbert Spencer stb. – munkáira alapozva kiformalódó tudományos társadalomvizsgálat nagy alakjaként Durkheim a természettudományok módjára üzött és a közvetlen politikai, morális és vallási szempontoktól megtisztított társadalomtudományi módszerrel igyekezett megalapozni, noha első nagy művében – talán Herbert Spencer hatására – még nem idegenkedett a biológiai analógiák használatától (lásd 1893-ban megjelent társadalmi munkamegosztásról írt könyvének magyar fordítását: Durkheim 2201). Míg Marx számára – és általában a társadalomvizsgálat korai alakjai számára – a társadalom alapegységeit az egyes emberek jelentették, és eltérések inkább abból adódtak, hogy milyen szélesebb emberközösségbe ágyazták be az egyes embereket – pl. Comte és Le Play a család szerepét emelte ki a társadalom embercsoportjai közül – addig Durkheim az egyes emberektől tudatosan eltávolodva a természettudományi kutatások „tényei” mellett a társadalmi tények megragadására törekedett. Objektív társadalomtudományi kutatás csak akkor lehet, szögezte le, ha az egyes emberek szubjektivitásától, elképzeléseitől elvonatkoztatva, kényszerítő társadalmi tényeket tudunk találni: „E tények az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, melyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre” (Durkheim 1978: 27). Durkheimnek egy másik elszakadása a társadalom embercsoport-struktúrájától és lépése a társadalom funkcionális dimenziója felé a társadalmi munkamegosztásról szóló elemzése volt az 1890-as években. Noha elemzése még az akkor bevett „munkamegosztás” fogalmat használta, ténylegesen már az egyes társadalmi alapfunkciók körül szerveződő tevékenységszférákat tartotta szem előtt elemzéseiben a primitívebb fokon lévő emberközösségek mechanikus szolidaritásától a fejlettebb társadalmak organikus szolidaritása felé mutató társadalomszerveződés változásairól (lásd ennek részletes elemzését Némedi 2001: 405–431).

Más oldalról járul hozzá a társadalom embercsoport-szerkezetétől való elszakadás-hoz Georg Simmel, német társadalomtudós szintén az 1890-as években és a századforduló után írt műveivel. Ő szintén azt az addig nem bolygatott előfeltevést kérdőjelezte meg, amely a társadalom felépülésének alapegységeként az egyes embert tekintette, és a társadalmi képződményeket az egyes emberek és embercsoportok szempontjából vizsgálta. Simmel azonban más irányban indult el, mint Durkheim. Ő azt emelte ki, hogy a városiasodó társadalmakban az egyes társadalmi képződmények már egyre kevésbé az egyes emberek teljes személyiségén nyugszanak, hanem csak egy-egy szerepben kerülnek bevonásra a résztvevő és működtető emberek az intézményekbe: „A szállító, a pénzhitelező, a munkás, akiktől az emberek függenek, egyáltalán nem hatnak személyiségként, mert mindegyiküknek csupán egyik oldala lép be a kapcsolatba azzal, hogy árút szállít, pénzt kölcsönöz, munkát teljesít, és egyéb meghatározó vonások egyáltalában nem jönnek számításba (...). A korszerű munkamegosztás ugyanúgy eltünteti a személyeket funkcióik mögé, mert hiszen csak egyik oldalukat engedi érvényesülni, miközben a többi háttérbe szorul – a személyiség végeredményben a funkciók összessége” (Simmel 1973: 59). Simmel így az embert, mint a társadalmiság alapegységét felbontotta, és legfeljebb mint a szerepek halmaza jön csak be az elméleti elemzésbe. Az egyes társadalmi képződmények pedig mint a különböző szerep-tevékenységek (normák, ismeretek) együttese kerülnek megfogalmazásra (Simmel 1890).

Durkheimmel és Simmellel egy időben Max Weber néhány elméleti meglátása hozott fontos áttörést, és vált utólag fontossá az embercsoport-küzdelmeként és embercsoport-tagoltsággként felfogott társadalomképtől való elszakadásban is. Weber a társadalomtudományi elemzés kiindulópontjává a társadalmi cselekvési típusokat tette (célracionális, értékrationális, emocionális és tradicionális cselekvések), és az egyes társadalmi tevékenységek szerveződését az egyes cselekvési típusok alapján elemezte (lásd Weber 1987: 51–80). A gazdaságot, a közigazgatást, a tudományt, a vallási tevékenységet mint a célracionális és más cselekvési típusok megjelenését és változásait vizsgálta, és az egyes cselekvési szférákban az eltérő cselekvések dominanciáját mutatta ki. Például a célracionalitás uralomra jutását a gazdasági-vállalkozói tevékenységekben, a jogszolgáltatásban, a tudományban, a közigazgatásban, és ezzel együtt a tradicionális cselekvések terrénumának visszaszorulását az újkori európai társadalomfejlődésben. Az egyes tevékenységszférákban eltérő cselekvési típusok dominanciájának bemutatásával, illetve az egyes szférákat irányító érték szempontok differenciálódásával a társadalom funkcionális differenciálódását írta le sok szempontból – ahogy előtte néhány évvel Durkheim is tette a társadalmi munkamegosztás elemzésével –, de Weber sem használta a funkcionális differenciálódás elnevezést. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha ezt annak is tulajdonítjuk, hogy az 1800-as évek utolsó évtizedeiben az angol Herbert Spencer a társadalmat biológiai analógiákkal elemezve – mint a fejlődéssel differenciálódó szervekkel rendelkező testet – a funkcionális differenciálódás eszméjét diszkreditálta a sui generis társadalmiságot megragadni igyekvő társadalomtudományi közvélemény előtt, és Weber került e ezek a kifejezéseket.

A következő szociológus, aki sokat tett a társadalom funkcionális szerkezetének középpontba emeléséért, Talcott Parsons, amerikai szociológus volt. Parsons – néhány évvel az említett európai szociológusok életművének lezárulása után – tudatosan egy szintézisre törekedett már az 1920-as évek végétől Durkheim, Simmel és

Weber eleméleteit illetően. (Lásd részletesen: Pokol, 1987: 160–166). Noha a három életmű jórészt egymástól függetlenül és egymásra nem reflektálva jött létre – és a kortársak egymást kizáró elméleteknek tekintették ezeket – Parsons utólag és elfogulatlanul tanulmányozva a kész életműveket egy egységes elmélet körvonalait tudta felfedezni bennük. Fontos volt, hogy együtt szemlélve a különböző elméleti megoldásokat, mint ugyanannak a törekvésnek eltérő megfogalmazásait tudta megragadni Durkheim, Simmel, Weber különböző elemzéseit. Például Simmel szerep-kategóriáját és Weber cselekvés-kategóriáját, mint a társadalmiság felbontásának eltérő alapegységeit tudta megvilágítani. Így az „ember”, a „szerep”, a „cselekvés” mint az egyre mélyebb felbontóképességre jutott elméleti fejlődés tárul a szemünk elé, amihez Parsons megfogalmazza saját elméleti pontosítását is: a társadalmiság alapegysége az „egységnyi cselekvés” [„unit act”] (lásd Parsons 1937: 743). A fizikai és a biológiai világ fölött szerveződő társadalmi valóság sajátlagos anyaga így nem az „ember” és az „embercsoportok”, hanem a szerepek és a cselekvések összerendeződései. Parsons ezt a törekvést Durkheimtól vette át, de vele szemben a biológiai analógiákra építkező spenceri elmélet, benne a funkcionális differenciálódással és a rendszerek szerveződésével, már csak mint elvetendő elmélet jelenik meg. „Spencer halott” – kezdte 1937-es könyvének elemzéseit, értve ezalatt azt, hogy halott már az a társadalomelmélet, amely nem a sajátlagos társadalmiság kidolgozásán keresztül közelíti meg a társadalom szerkezetét.

Fontos továbblépés volt Parsons elméleti továbbfejlődésében a társadalmi képződmények megragadására a „rendszer” és az „alrendszer” fogalmának behozatala. Durkheim, Simmel és Weber nem használta elemzéseik közben ezeket a fogalmakat, és például Webernél a társadalmi szférák elkülönülését találjuk erre, vagy a jogot, a gazdaságot, a tudományt, közigazgatást, vallást stb. megnevezve, amikor a társadalom belső szféráit elemzi. Parsons az 1930-as években a főként elméleti biológusok által kidolgozott általános rendszerelmélet fejleményei kapcsán kezdett foglalkozni az 1940-es években a rendszerelmélet társadalomra alkalmazhatóságával (lásd önéletrajzi írását 1975, magyar nyelven Pokol 1987: 188–190). Néhány éves kutatás után kibővítette az 1937-es cselekvéselméleti szintézisét, és a *The Social System* című 1951-es könyvében a társadalmat mint rendszert, és az egyes funkcionális tevékenységsszférákat mint társadalmi alrendszereket írta le, melyek egymással input-output kapcsolódásokkal működtetik a társadalmi összrendszert. Későbbiekben Parsons az egyes társadalmi alrendszereket részletesen is külön kötetekben elemezte, majd az 1960-as években a társadalmi evolúciót, mint az egyes funkcionális alrendszerek differenciálódását ragadta meg (Parsons 1966). A társadalmiság sajátlagos anyaga – szerepek, cselekvései típusok –, így mint szereprendszerek és cselekvési rendszerek, illetve ezek funkcionális differenciálódása kerülnek megfogalmazásra a parsonsi elméletben. Az a gondolat, amely Durkheimnél az emberi társadalmak fejlődésében a mechanikus „szegmentáris” tagozódástól az egyre szervezesebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódásig terjed, vagy Simmelnél a szerepdifferenciálódás mentén végbemenő szociális differenciálódás elméleteként, Herbert Spencernél a strukturálatlan hordatársadalomtól a funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig terjedő fejlődésként jelenik meg, Parsonsnál az általános rendszerelmélet belátásaira alapozva jelenik meg újra. Az európai klasszikusok mellett feltehetően hatással volt Parsonsnak erre a gondolati

fejlődésére az is, hogy az 1920–30-as évek fordulóján Williams I. Thomas és Florian Znaniecki *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című munkájukban általános elméleti keretként az egyes cselekvési szférák elkülönülését használták, és ennek egyik fő mozzanata a differenciálódó cselekvési szférákban az eltérő értékorientálódás kiemelése volt, és annak hangsúlyozása, hogy e differenciálódás után az egyes cselekvési szférák közömböseké válnak más szférák érték szempontjai felé (lásd módszertanilag ennek kifejtését: Znaniecki 1934). A társadalom funkcionális szerkezete így már Parsonsnál a középpontba került, és bár az embercsoportok mint „kollektívák”, vagy mint „professziók” még jelen vannak a társadalmi alrendszerek tartozékaiként, az egyes embercsoport-küzdelmek, az uralkodás és az elnyomás léte és ezek mechanizmusai teljesen háttérbe szorulnak a társadalmi alrendszerek és az össztársadalom elemzésében.

A funkcionális személet továbbvitelében a német Niklas Luhmann játszott fontos szerepet, két szempontból is. Az egyik oldalról fontosak továbbfejlesztései a parsonsi elmélet egyes összetevőit illetően, és másik oldalról az adja fontosságát, hogy rajta keresztül behatolt a parsonsi elmélet a német társadalomelméleti gondolkodásba. Luhmann egyik fontos elméleti korrekciója, hogy a Parsonsnál analitikai és nem reálisan-empirikusan létező természetű társadalmi alrendszerek átértelmezésre kerültek. Ő abból indult ki, hogy a társadalom funkcionális tevékenységei – legalábbis az európai és a belőle kinövő észak-amerikai társadalomfejlődésben – a valószínű történeti változások szintjén is egyre inkább funkcionálisan differenciálódtak, és hogy ki lehet mutatni azokat az empirikusan létező mechanizmusokat, melyek mentén megvonják az egyes funkcionális alrendszerek határait egymással szemben (lásd Luhmann 1965, 1970). Az európai társadalmi fejlődésben az újkortól egyre inkább funkcionálisan differenciálódnak egymástól a gazdaság, a politika, a vallási szféra, a tudomány, a jog, az oktatás stb. társadalmi alrendszerei, és egy-egy bináris kód körül szerveződnek meg ezek, illetve építenek ki egymástól elkülönült, belső logikákat. A luhmanni elméletben már teljesen eltűnik a társadalom uralmi szerkezete és általában az embercsoport-tagoltságok és küzdelmek dimenziója az egyes társadalmi történések elemzéséből. Itt már csak a társadalom funkcionális szerkezete és ennek hatásai jelennek meg az események elemzése során. Luhmann expliciten is utal arra, hogy véleménye szerint az egyes befolyásos individuumok uralkodó embercsoporttá szerveződése már nem lehetséges a mai funkcionális differenciálódások miatt: „...a társadalom domináló struktúráiban kétség kívül vannak úgynevezett 'konfliktus-csomópontok' a nagy apparátusok menedzsmenete, a politikai befolyás és a tudományos presztízs között, tehát mintha egy elitstruktúra létezne. Ha azonban közelebről szemügyre vesszük a jelenséget, akkor láthatjuk, hogy itt csak személyekről van szó, akik bizonyos magas presztízzsel bíró pozíciókat töltenek be, amikor 45–65 év közötti korban vannak, de amely életszakasz az élettartam alig negyedét teszi ki, és semmi esély sincs arra, hogy a privilegizált feltételeket a családtagjaira tovább örökítsék.” (Luhmann 1987: 5–6) Egy másik tanulmányában ehhez azt fűzi hozzá, hogy a különböző alrendszerek értékelése szerint sikeres kiemelkedők *egységesen mint csoport* nem tudnak fellépni, és már ezért sem tudnak mint uralkodó osztály dominálni: „Már csak azért sem lehet egy 'uralkodó osztályról beszélni' – és most toljuk félre, hogy ez sajnálatos vagy üdvözlendő – mert mint osztály ezek együtt nem konfliktusképesek. Ezentúl – szemben a régi felső rétegekkel – hiányzik

számukra a lehetőség, hogy a sikereiket családi átöröklés révén stabilizálják (Luhmann 1984: 72). Luhmann még azt is megengedi, hogy az egyes alrendszerek sikeres teljesítményei korlátozottan átvihetők más alrendszerbe is, de tartósan privilegizált embercsoport, mint egy „uralkodó osztály”, nem tud kialakulni. Szemben tehát a korábbi társadalmi evolúciós fázissal, amikor az egyes társadalmi funkciókat egy-egy zárt embercsoporthoz (kasztokhoz, rendekhez) kötötte a társadalomszerveződés – vagyis a stratifikációs társadalmakban – a mai funkcionálisan differenciálódott társadalmakban már nem tudnak létrejönni ilyen ösztársadalmilag ható domináns embercsoportok.

Luhmann beemelte a Parsonstól átvett és továbbfejlesztett funkcionista rendszerelméletbe a Dilthey-re és Husserl-re visszamenő megközelítést a társadalmi világ értelmi felépítettségére (lásd erre vonatkozó tanulmányának magyar nyelvű fordítását: Luhmann 1987). A fizikai és a biológiai létszférák felett szerveződő társadalmiság – vagy Luhmann fogalmait használva: szociális rendszerek – anyagát az értelem [„Sinn”] jelenti, és az értelmi rögzítések szavakban, normákban, szimbólumokban megjelenése, ezek közös szocializációja a cselekvők és a kommunikációk résztvevői által, illetve mindezek millió és millió kommunikációban és cselekvésben megjelenő forgalma adja a társadalom működését. Ezzel a bővítéssel az a törekvés, hogy mind az egyes ember szubjektumától, mind a fizikai és a biológiai világtól elkülönülten lehessen elméletileg rekonstruálni a társadalmi világ önálló szerveződését, sikeresen megvalósulni látszott. Noha nagy kritikákat is kapott Luhmann, hogy elméletéből kirekeszti az embert, és így nem humánus, nem emberközpontú társadalmi képet ad (lásd pl. Grimm 1974; Giegel 1975), de felmerült az is, hogy a cselekvők így kiesnek a társadalom formáló erőinek szerepéből (lásd Schimank 1985, 1988).

Luhmann kitartó elméleti kritikusa az 1960-as évektől Jürgen Habermas volt, aki korábban a marxista és az ezt továbbvivő Frankfurter Iskola elméleti vonulataiból indult ki, de Luhmann-nal vitázva, és az ő mestereként Németországba behozott parsonsi elmélet hatására sok szempontból maga is eltolódott a társadalom uralmi szerkezetének elemzésétől. Az 1981-ben megjelent főművében, a kommunikatív cselekvések elméletét kibontó könyvében egyik fő elméleti támpontjává a parsonsi elmélet vált, különösen ennek cselekvéselméleti vonala, és a makrotársadalom szerkezetét az életvilág illetve az instrumentális racionalitás szerint működő rendszerek együtteseként írta le (Habermas 1981). Bár jóval kritikusabb a társadalom funkcionális szerkezetének változásait illetően, mint Luhmann, és a modern társadalom-fejlesztést mint a mindent eluraló piaci-gazdasági és a politikai-közigazgatási rendszerek romboló tendenciáinak kialakulását és ezeknek az életvilág közösségiségét gyarmatosító vonásait kritizálja, de ez a kritika megmarad a funkcionális szerkezeten belül. Habermas lemond arról, hogy a társadalom uralmi szerkezetét, a tőkécsoportok egymással való küzdelmeit, uralmi mechanizmusait és a társadalmi elnyomást elemezze, és valahogy összekösse ezt az életvilág, illetve a rendszerek dinamikájával. Habermasnak ez a fordulata azért is nagyon fontos, mert a marxista Frankfurter Iskola kritikai vonulata jelentette a modern társadalom uralmi szerkezetének elemzésének egyik letéteményesét. Így Habermas elfordulása az uralmi szerkezettől és a kritikai elemzéseinek átültetése a funkcionális szerkezet keretei közé nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a baloldaliságot nyíltan deklaráló szerzők egy részének társadalmi elemzéseire egyre kevésbé azt uralkodás és az elnyomás konkrét mechanizmusaira

irányulnak, mint inkább az alsóbb néprétegek rossz helyzetének bemutatására, és annak sürgetésére – esetleg aktivista politikai mozgalmak keretében –, hogy növelni kell a szociális hálókat és az erre fordítandó összegeket. A valamikori elemzések az uralkodó osztályról, elitről és elnyomó technikáik feltárásáról, így jórészt irányt váltottak, és a baloldali marxi hagyományokat vállalók jelentős részénél egyszerűen egy nagyobb fokú szociális érzékenység demonstrálására szűkült. Habermas kiemelkedő tekintélye az elmúlt évtizedekben a baloldali-kritikai társadalomtudós csoportok között nagyban hozzájárult az ilyen irányú változásokhoz.

A luhmanni funkcionalista rendszerelmélet belső kritikája

A luhmanni elmélet Németországban, majd az 1970-es évek végétől már a világ egészének társadalomelméleti gondolkodásában nagy hatást ért el. Az egyes funkcionális alrendszereknek az európai történelmi fejlődésben végbemenő differenciálódása és önálló alakban való megjelenése az egyes szaktörténeti kutatásokban már alapos kimutatásra került, még ha ezek nem is kötődtek össze egy egységes társadalomtörténeti táblóban. De kisebb elméleti tudatossággal Luhmannon kívül más Parsons-követő elemzők is vizsgálni kezdték az 1960-as évek közepétől a társadalom funkcionális tagozódásának történeti lefolyásait. Így a Parsons-ihletésű modernizációelméletek a szekularizációt, a piacgazdaság logikájának elkülönülését, a modern írott jog kiemelkedését a szokásjogi jogképződésből, a tudomány, a művészetek elkülönülését és még egy sor alrendszer differenciálódását tekintették a modernizáció főbb történeti aspektusainak (lásd pl. Eisenstadt 1963, 1964). Ezek az elméletek azonban, miközben Parsons társadalmi alrendszer-elemzéseiből indultak ki, nem vették maguk elé azt az elméleti feladatot, hogy az ő analitikai alrendszer felfogását, amely csak négy analitikai alrendszert ismert el, és ezekre így nem volt kidolgozva az empirikusan létező háttérmegvonások felmutatása, tehát hogy utólag kidolgozzák és tényekkel igazolják az empirikus háttérmegvonás megoldásait.

Luhmann elméleti igényessége nem engedte meg, hogy ő is így hajtsa végre az analitikai alrendszerek átértelmezését, és az 1960-as évek második felében több kísérlet után arra a megállapításra jutott, hogy egy-egy alrendszer cselekvései és kommunikációi úgy tudnak elkülönülten megszerveződni, hogy egy saját univerzális bináris kód (vagy bevettebb magyar szót használva: univerzális értékduál) köré szerveződnek. A tudomány alrendszere az igaz/hamis, a jog alrendszere a jogos/jogtalan, a gazdaságé a rentábilis/nem rentábilis, a politikáé a kormány/ellenzék stb. értékduál köré szerveződik, és ezzel egymástól eltérő belső logikák, nyelvezet és gondolkodásmód is létrejön az elkülönült alrendszerekben. Össztársadalmilag az ilyen elkülönült alrendszerekből álló szerveződés hatékonyabb és rugalmasabb, mint a hagyományosabb és összefonódó tevékenységekben a funkcióit ellátó társadalomban lehetséges. Luhmann hangsúlyozza, hogy az elkülönült alrendszerekben domináló helyzetbe kell jutnia az adott értékduálnak, és a többi értékduált háttérbe kell szorítani ahhoz, hogy folyamatosan fennálljon a funkcionális elkülönültsége, és ne roppanjon össze az ilyen társadalom funkcionális differenciáltsága.

Számomra ez a gondolat volt az alapvető az 1980-as évek második felében, amikor – elfogadva Luhmann elméletét – megkíséreltem konzekvensen végig gondolni az

egyres alrendszerekben a központi értékduálon orientálódás kizárólagosságának biztosítását, és az attól idegen további értékszempontok folyamatos háttérbe szorításának megvalósítását illetve ezek mechanizmusait (lásd Pokol 1988b; 1990). Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált azonban előttem, hogy ez csak az egyes funkcionális alrendszerekben professzionálisan tevékenykedők esetében lehetséges, hisz ezeket szocializálták jogásszá, művésszé, tudóssá, politikussá stb. úgy, hogy az adott rendszer központi értékduálja szerint fogják fel a világot, és e szerint gondolkodjanak, alakítsák döntési szelekcioikat. De az alrendszerek kényszerítő és jutalmazási mechanizmusai is csak a professzionálisan egy életen át az alrendszeren belül tevékenykedőket tudják irányítani arra, hogy „feszesen” tartsák az alrendszer határait, és kitartsanak az adott értékszempont kizárólagossága, vagy legalábbis dominanciája mellett tevékenységükben. (Például a tudományos kommunikációban ne politikusként és politikai szempontok szerint, a jogban ne a gazdasági rentabilitás szerint, a politikában ne a művészeti értékelés szerint tevékenykedjenek). Ám akkor nyilvánvalóvá vált számomra, hogy Luhmann funkcionális alrendszereinek differenciálódása csak a professzionális jogász, művész, tudós, vállalkozó, politikus, újságíró stb. csoportok kialakulásával mehetett végbe. Ennek pedig két következménye is volt az elméleti megfogalmazásra. Egyik abban állt, hogy le kellett szűkíteni a funkcionális alrendszerek határait a professzionális intézményrendszerekre, és ezzel a laikus cselekvéseik és kommunikációk millióira be kellett hozni a mindennapi élet kategóriáját a professzionális alrendszerek mellé. Így a társadalom funkcionális differenciálódásának tételét, mint a professzionális alrendszerek kiemelkedését a diffúz mindennapi életből kellett átfogalmazni. A modern társadalom képe így mint a professzionális alrendszerek mindennapi élet felett való szerveződése, ezek egymással és a mindennapi élettel való kapcsolatai írhatók le (lásd Pokol 1988b). Egy másik változtatást jelentett ez a felismerés abban az irányban, hogy a Luhmann által a társadalom („szociális rendszerek”) szerveződéséből kirekesztett embereket és embercsoportokat vissza kellett hozni az elméleti keretbe. A professzionális és a laikus alapvető különbsége a funkcionális alrendszerek szerveződésében ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy az egész személyiség és annak szocializációja, majd folyamatos jutalmazása, értékelése és esetleges szankcionálása előfeltétel ahhoz, hogy működni tudjanak a funkcionális elkülönültségben az alrendszerek. Vagyis, még ha az egyes professzionális tevékenységet egy-egy szerepben is látja el a cselekvő, a háttérbe tolva az egész személyisége ott van, ott kell lenni ahhoz, hogy a szocializált minták haszanak, és legyen hatása a folyamatos jutalmazásnak, értékelésnek és szankcionálásnak.

E változtatások szükségességének felismerése szembeötlővé tette azt is, hogy Luhmann a társadalom funkcionális szerkezetének kidolgozása közben végletesen kitolta a szemszögből a társadalom embercsoport-tagoltságát, és azt is, hogy ezzel a társadalom teljes képéhez képest egy szűkített társadalom-felfogást tud csak mutatni a luhmanni elmélet (lásd Pokol 1991: 69–87). De az ezzel az elmélettel való átfogóbb elégedetlenség csak azoknak a tapasztalatoknak alapján jött létre elméleti gondolkodásban, melyeket a rendszerváltás óta működő kapitalista társadalmi szerveződés nyújtott az elmúlt években. Egyre nyilvánvalóbb a mindennapi tapasztalatok és az ennek fényében végzett rendszeres kutatások fényében, hogy a társadalom uralmi szerkezetének bevonása nélkül félrefutnak a Luhmannra alapozott elemzések.

A társadalom uralmi szerkezete

Eddigi elemzéseinket úgy összegezhethetjük, hogy a társadalom egyes alrendszerének funkcionális teljesítményei és az ezeket biztosító mechanizmusok mellett az egyes embercsoportjai közötti tagoltságokat és csoportok közötti dominancia és alárendeltség dimenzióját is be kell vonni a társadalomelméleti fogalmi keretbe. E kibővítés után az eddig funkcionális teljesítményként tárgyalt hatalmi erőforrásként is számba jönnek, és a nagy tudományos, művészi, jogi, gazdasági, újságírói stb. teljesítmények a felettük rendelkezést szerző embercsoportok számára a hatalmi dominanciát fokozni tudják, és az alárendeltségben/elnyomásban tartott embercsoportok között csökkenteni tudják ezekkel az elégedetlenség megszerveződésének lehetőségét.

Marx Károly az 1800-as évek második felében a gazdasági erőforrások feletti uralmat, a termelőeszközök tulajdonlását tekintette annak, amely osztársadalmi uralmat teszi lehetővé egy embercsoport számára. Elméletében az anyagi szükségletekre való termelés a társadalom alapja, és a termelési viszonyok, benne a termelő eszközökkel rendelkező uralkodó osztály és a pusztán munkaerejét a megélhetésért eladni kényszerülő dolgozó osztály, vagy más szóval proletariátust adja a társadalom két alapvető osztályát, illetve a alárendelten a földjáraadékból élő földbirtokos osztályt jelent egy harmadik társadalmi osztályt (Marx 1978: 833–834). A társadalom szellemibb tevékenységei és részei, az eszmék, ideológiák, vallások, politikai hitek stb. már csak mint ezek szublimált kifejeződései jöttek számba, és az igazi marxista számára a feladat az volt, hogy ezeket vissza tudja vezetni az alapul fekvő gazdasági érdekellentétekre és ezek osztálykifejeződéseire (Wright 1997: 4–21). Az állam, a jog – legyenek azok bármennyire is demokratikusnak és igazságosnak tűnők – a társadalom uralkodó osztályának eszközei ebben az elméletben, és a demokratikus választások legfeljebb mint álcák takarják le az állam és törvényei igaz természetét, mert különböző utakon az uralkodó osztály érdekei és akarata jelenik meg bennük.

Ez az eredeti marxi megfogalmazás egy sor elágazáson ment keresztül a későbbi marxista szerzők megközelítésében, melyek közül csak néhányat lehet itt kiemelni. Közvetlenül a Marx halála utáni évtizedekből, az 1800-as évek végén Rudolf Hilferding dolgozott ki egy fontos változtatást az uralkodó tőkésosztályt illetően (Hilferding 1959). Hilferding két olyan változásra mutatott rá, melyek a Marx elméletében főként gyárosokat jelentő termelőeszköz-tulajdonosok és a termelő tőke helyett a bankár-pénzügyi csoportokat és a pénztőkét helyezte a középpontba. Egyik ilyen változást a részvénytársaságok elterjedése hozta létre, amely a kis és közepes nagyságú részvénytulajdonosokat elválasztotta a termelés és a termelőeszközök ellenőrzésétől. Az ellenőrzés átment ezzel a változással a részvénytőzsdét működtető bankár-pénzügyi körökhöz, és a termelőeszköz-tulajdon a részvénytulajdon formájában már elavulttá tette a termelőeszköz tulajdonos réteg uralkodó osztályként fel-fogását (Hilferding 1959: 447–464). Hilferding másrészt kiemelte azt a változást, hogy a nagy bankok válnak egyre inkább az új és új vállalatok létrehozóivá, és a kis-részvényesek tömegének bevonásával – akik amúgy is csak az általuk irányított részvénytőzsdéken realizálhatják nyereségüket - önálló szerepet nyertek a társadalom feletti uralomban (Hilferding 1959: 315–345). Elemzésében a banki és a termelő tőke így összefonódik, és a dominancia ezen belül a banktőkés csoportokhoz kerül. (A magyar tőkés fejlődést illetően Hilferding nyomán Ránki György mutatta ki egy

sor tanulmányában a nemzetközi banktőke dominanciáját az 1870-es évektől, lásd Ránki 1985.)

Ezt a gondolati vonalat vitte tovább az amerikai James Burnham, aki 1941-ben kiadott *A menedzserek forradalma* című könyvében az új uralkodó osztálynak már nem a tőkéseket, hanem a tulajdonosoktól elszakadt vállalatok vezető rétegeit tekintette. A kis részvényesek tömegére széthulló tulajdonosi kör semmilyen beleszólással nem rendelkezik már a vállalatok működtetésébe, és a menedzserrétegek – nagy jövedelmeket leszakítva a profitból – egy egységes uralkodó osztállyá olvadtak össze Burnham megítélése szerint. Már itt jelezni kell, hogy az empirikus vizsgálatok nem támasztották alá a tulajdonosi körnek ezt a teljes kiszorulását a vállalatok vezetéséből, és a vállalatok mögötti tulajdonosi körök, főként a nagy bankár csoportok beépülését a csúcsvetés meghatározó pozícióiba mutatták ki (lásd pl. Scott 1991: 152; Caroll–Carsons 2003).

A marxi elméleten belül az olasz Antonio Gramsci elemzései vittek fontos új hangsúlyokat a társadalom uralmi szerkezetének feltárásába az 1930-as években készített írásaiban (lásd magyar nyelven Gramsci 1977). Egy félévszázaddal Marx halála után, a kibomlott tömegkommunikáció, a bővülő egyetemi-akadémiai szféra idején Gramsci már tudta észlelni a gazdaságon túli szellemi szektorok szerepét is a társadalmi uralom fenntartásában. Így a gazdasági törvényszerűségek mellett a szellemi erőforrások, hitek, ideológiák szerepét is kiemelte az uralkodás fenntartásában, vagy egy új uralkodó szerepre törekvő csoport esetében e pozíció elérésében. E meglátásai fényében hangsúlyozta, hogy az uralkodás elemzését nem lehet leszűkíteni az államra és annak erőszak-apparátusára – ahogy a korábbi marxista elemzők tették –, hanem a civil társadalomban levő pozíciók és a szellemi befolyás megteremtésével olyan hegemóniát lehet teremteni, amely segíthet az ezt elérő új osztálynak az államhatalom megszerzésében, de később is nélkülözhetetlen az uralkodás stabilizálásában.

Az ortodox marxi szerzők épp ezekért a változtatásokért kritizálták Gramscit és mai követőit, akik neo-gramscsiánus iskolaként váltak ismertté az elmúlt évtizedben (lásd Bieler–Morton 2001). Ortodox marxista irányból felvetik, hogy a „politicizmus”, a voluntarizmus hibája jellemző Gramscira és követőire. Ennek lényege, hogy a gramscsiánusok elsiklanak a kapitalista strukturális kényszerek és ezek determinációs ereje felett, és ezzel együtt túlbecsülik a tudatos cselekvések erejét a társadalmi történelemben, bizonyos dolgok létrehozásában illetve más dolgok felé haladás kikényszerítésében (Scherrer 1999: 165). A politicizmus vádja már Gramsci ellen felmerült, amely az akkori kommunista mozgalom túlzott gazdasági determinizmusa ellen irányult nála. Így ő szabadabb mozgást látott a társadalmi erők számára, és megítélése szerint a gazdasági struktúrák nem teljesen határozzák meg a társadalmi eseményeket. Az ortodox kritika ma a neo-gramscsiánusokkal szemben ezt úgy fogalmazza meg, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak az elit-kutatásnak, az egyes tőkéscsoportok sikeres stratégiájának, vagy ennek elmaradásának. Vagyis eltúlozzák a gazdasági alaptörvények és az alapvető osztályok harcának hatásához képest a másodlagos szervezkedések erejét egy-egy változás magyarázatában, és szubjektívebbnek gondolják a változások kikényszerítését, ennek megszervezhetőségét, mint azt az ortodox marxisták gondolják. Egy másik kritika, hogy Gramsci és új követői nagy jelentőséget tulajdonítanak a munkásság vagy ennek egy része konszenzusának az uralkodó osztállyal vagy ennek egy részével, mintha ez hozna létre egyes társadalmi változásokat.

Pedig ortodox marxista álláspont szerint ez egyszerűen az erőszak vagy ennek fenyegetése által meghatározott kényszer, és nem konszenzus a munkásság egyes csoportjai részéről a tőkés csoportok terveire. Egyáltalán, túlzottan háttérbe szorítják az állami kényszer szerepét a dolgok és az események magyarázatában, és a civil társadalom, az állam-előtti szféra szerveződését és ennek hatását állítják a középpontba a gramscianusok. Ez a kritika még Gramsci idejéből való, aki az akkori kommunista pártok államra koncentrációja helyett helyezte előtérbe a civil társadalomban való hegemónia megszerzésének fontosságát, túlzottan az akkori kritikusai szerint (Scherrer 1999).

A funkcionálisan differenciálódott mai társadalmak szem előtt tartásával nem fogadhatjuk el az ortodox marxisták kritikáját, és épp az adja a neo-gramscianus szerzők erényét, hogy bár középpontnak tekintik a társadalom uralmi szerkezetében a gazdasági erőforrások feletti rendelkezést, de elfogulatlanul bevonják a legkülönbözőbb szellemi szektorok, és az itteni tevékenykedők teljesítményét is az osztálytársadalmi uralom létrehozásában és fenntartásában. Az akadémiai szociológia és szélesebb társadalomelmélet irányzatai közül pedig az emeli ki őket, hogy míg az utóbbi évtizedekben a legtöbb neo-marxi alapozású szerző lemondott az osztálytársadalmi uralkodás és elnyomás elemzéséről, ezek konkrét mechanizmusainak feltárásáról, ők megmaradtak a társadalom uralmi szerkezetének kutatásánál, és nagy tömegű empirikus kutatást végeztek az elmúlt években ebben az irányban.

Fontos módosítást jelent az eredeti marxi elemzésekhez képest, hogy bár marxistaként elismerik a fő társadalmi megosztásként a tőke és a munka ellentétét, ám a tőkésosztályt nem egy homogén osztálynak tekintik, hanem inkább egymással harcoló-rivalizáló csoportok laza halmazának. E tőkés csoportok elitjei azért küzdenek, hogy az ő általánosításaik váljanak az egész tőkés osztály és ezen túl az egész társadalom eszméivé és törekvéseivé (Apeldoorn 2001: 72). Ezzel a módosítással eltűnik a marxi elméletnek az a megszemélyesítő jellege, amely mint egy önálló tudattal rendelkező „kollektív személyt” elemzi az uralkodó osztályt, amely „megtervez”, „eldönt” és mint egy szuperember „irányítja” a társadalom történéseit. Azt is lehet mondani, hogy maga „a” tőkésosztály is már csak nominálissá és félrehozható fogalommal válik a változtatás után, és a fő hangsúly a különféle tőkés csoportok egymással való küzdelmére és uralmi technikáik feltárására helyeződik át. A neo-gramscianusok egy másik változtatása az eredeti marxi elméleten a szűk gazdasági szemlélet feloldása, és a gazdasági dimenzióban uralmat gyakorló tőkés csoportok – a „termelési eszköz tulajdonosok” – mellett az „organikus értelmiség” fontosságának kiemelése jelenti: „Minden társadalmi csoport, amely létrejön a gazdasági termelés alapvető funkciója területén, alkot egy magával összeköttetésben álló, egy- vagy több organikus értelmiségi csoportot, amely homogenitást és tudatosságot ad a csoportnak a funkcióját illetően, és nemcsak gazdasági területen, hanem társadalmi és politikai szinten is” (Gramsci börtönnaplójából idézi: Bieler–Morton 2001: 26). Az organikus értelmiség úgy általánosítja a tőkésosztályt törekvéseit és a csoport számára fontos tennivalók alátámasztására az érveket, hogy azok elvesztik partikulárisérdek-jellegüket, és általánosabb eszmei síkon, mint nemes és általánosan követendő célok jelennek meg ezek, és e szublimálással már a csoporton kívül szélesebb társadalmi körben is egyet tudnak érteni ezekkel az érvekkel és eszmékkel. „Üggyé formálja” a tennivalókat, amelyért már érdemes áldozatokat hozni, és morális tartást ad az ezt felvállalók számára, míg e nélkül csak meztelen érdektö-

rekvénként jelenne meg a nyilvánosság előtt. Ezzel juttatják széles hatáshoz és uralomhoz a támogatott tőkés csoportot az organikus értelmiségiek (Gill 2001: 65). Az „organikus értelmiség” fogalmi kategóriája kiválóan alkalmas arra, hogy a professzionális alrendszer kibomlása utáni komplex társadalmakat és bennük a professzionális csoportok hatalmi erőforrásait az uralom dimenziójában is elemezni tudjuk.

Egy következő változtatást a marxi elméleten a társadalmi osztályok mellé a „történelmi blokk” fogalmának a behozatalával hajtották végre a neo-gramscianusok. Ez tulajdonképpen még inkább névlegessé teszi a társadalmi történések osztály-meghatározottságát, és az egyes társadalmi törekvések illetve események mellé nem egy-egy osztály kerül hajtóerőként, hanem a különböző társadalmi osztályok egy-egy részét összefogó „történelmi blokk”-ok. Egy-egy nagyobb társadalmi változtatás végrehajtására, amely után a társadalmi erőviszonyok egy hosszabb időre átalakulnak, és új tőkés csoport kerül uralkodó pozícióba, mindig egy történelmi blokkban egyesül, „össze-szerveződő” embercsoportok konglomerátuma jön létre. Példának hozzuk az Európai Unió egységes valutájáért küzdő neoliberais történelmi blokk kialakulását az 1980-as évek második felétől, amely révén a tagállami kormányzati gazdaságpolitikák lehetősége megszűnt, és a globális pénzoligarchia hatalma vált középpontivá az Unióban is: „A neoliberais történelmi blokk az egységes európai valutáért, amely teljesen le van szakítva minden EU-szervezet kontrollja alól, és teljesen egy független jegybank kezeli a valutát, ilyen történelmi blokkba gyűlt csoportokat jelent. Ebbe első sorban persze a pénzügyi körök, a tagállami pénzügyminisztériumi főtisztviselők, az EU-apparátus, az IMF, a Világbank és a többi ilyen globális szervezet apparátusa van benne, illetve az európai szintű nagyvállalatok közül azok, amelyek egész európai szintre termelnek elsősorban, de azok a munkások és kis vállalkozók is, amelyek az ilyen vállalatok dolgozói, illetve ezekkel szoros beszállítói-alvállalkozói viszonyt tudtak kialakítani. Továbbá emellett azok a káderek-értelmiségiek, akik a neoliberais közgazdasági, jogi, médiabeli stb. segítséget megadják ennek a történelmi blokknak” (Gill 2001: 53).

Fontos újítás az eredeti marxi elmélethez képest a *hegemónia* fogalmának bevezetése a társadalom uralmi rendjének elemzésébe. Ezzel lehetővé válik, hogy az állam-központú hatalmi elemzések mellett a szélesebb magánhatalmi szerveződéseket és a kulturális-szellemi szektorokban levő hatalmi szerveződéseket is meg tudják ragadni. A globális uralmi rend megragadására ez a változtatás azért is fontos, mert itt állami szerv, „világkormány” nem alakult ki, ám fél-állami, fél-magán világszervezetek, mint az IMF és a Világbank és a pénzoligarchia nagy alapítványhálózatai összefonódva minden formális állami hatalmi jogosítvány nélkül is döntő befolyást és uralmat tudtak szerezni az állami kormányzatok felett: „A nemzetközi politika-alkatási apparátus együttműködik a magán jellegű ügynökségekkel, mint pl. a Trilaterális Bizottság, melynek tag EU tagsága van, elit politikai és gazdasági érdekeket képviselve, a WTO, a Harmincak Csoportja, amely különösen fontos a pénzügyek terén, vagy a brit intézetek közül az Economic Affairs Institute, az Adam Smith Intézet, az amerikai Brookings Intézet, az Enterprise Institute, és a nagy vállalatok vezetőinek egy sor fórumával (...) A neoliberais transznacionális blokk így egy jelentős bázissal rendelkezik az EU-n belül” (Gill: 2001: 54).

Végül fontos eltérés a neo-gramscianus elméletben az eredeti marxi elmélethez képest, hogy itt a társadalmi változások és események nem szükségszerűen mennek végbe

a gazdasági meghatározottságból kiindulón (noha elismerik ennek erejét a változásokban), hanem a történelmi blokkok aktív szervezésével és küzdelmeivel. Ám épp ezért egy ellen-hegemonia kiépítésével és blokk szervezésével le lehet állítani változásokat, és más irányt lehet szabni a társadalmi történéseknek. Vagyis ezzel a társadalmi változások mögötti kizárólagos gazdasági determinizmust tüntetik el, és ezredvégi komplex társadalmak valóságához ezzel közelebb jutnak ezen irányzat szerzői.

A neomarxi elméleti vonalon belül a francia Pierre Bourdieu hozott létre az elmúlt évtizedekben egy átfogó elméletet, és nála a társadalom funkcionális szemléletének beemelése mellett megmaradt az uralmi szerkezetre figyelés is (részletes elemzéséhez lásd Pokol 1996: 76–144). Bourdieu az 1960-as évek elején lefolytatott kutatásaiban a társadalom különböző rétegeiből származók eltérő kulturális örökségét - későbbi kifejezésével: kulturális „tőkét” – vizsgálta, és e különbségek meghatározó jelentőségét az iskolai és a felsőoktatási előmenetelben, és így az eltérő esélyeket a társadalom elit-csoportjainak pozícióiba kerülésnél. (lásd erre Bourdieu magyar nyelven is megjelent tanulmányát: 1978: 71–128). Fő hangsúlya e műveiben az, hogy a társadalom felett uralkodó elitbe már nem a születéssel – a gazdagságba és a kiváltságos családokba születéssel – lehet bekerülni, hanem az iskolai bizonyítványok hierarchiájának felépítése után csak a magasabb fokozatok megszerzésével. A gazdaság, a jogszolgáltatás, a közigazgatás, az akadémiai-egyetemi szféra stb. csúcspozícióba így a legalsó fokozatból a legjobb eredményeket elérő végzettségű csoportjai kerülnek, és ez a „meritokrácia”, a saját érdemből élre kerülés látszatát hozza létre. Bourdieu kutatásainak tekintélyes része arra irányult, hogy leleplezze ezt a látszatot, és bemutassa, hogy a felső osztályok gyerekeire – nyelvhasználatára, magatartási szokásaira, privilegizált (családi) ismeretanyagára stb. – szabott előmenetel azt hozza létre, hogy a mai felső rétegek gyerekeiből lesznek a holnap felső rétegei is, csak most már elit-főiskolai diplomával legitimálva (lásd Bourdieu 1989: 19–82). Ezekkel a kutatásaival egy sor rejtett mechanizmust feltárt Bourdieu a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenségek tartósításából, de másrészt ezeknek implicite egy olyan hatása is volt, hogy elemzéseiben a gazdasági és a pénztőke csoportjainak *közvetlen* társadalmi meghatározó mechanizmusai háttérbe szorultak. Kutatásainak a francia társadalom finom belső rétegzettségére irányultsága másrészt azzal is járt, hogy életműve döntő részében az egyes országok között összefonódó gazdasági és pénztőkés csoportoknak az egyes országok belső életére irányuló meghatározó erejét nem vizsgálta. A sors fintora, hogy amikor 1995 végén személyesen is bekapcsolódott a napi politikai küzdelmekbe – hangsúlyozottan a *munkásbal*, és nem intellektuális körökben domináns balliberális pozíciók oldalán –, és néhány év alatt a globális uralmi rend ellen fellépő új mozgalom egyik szervezője és aktív résztvevője lett, már nem jutott ideje ennek rendszeres elméleti művekbe foglalására. A 2002-ben bekövetkező halála előtt azonban már megkapta a támadást a globális uralmi rend szellemi háttércsoportjaitól, és a korábban a szociológiai és a szélesebb társadalomtudományi közvéleményben szinte „szentként” tisztelt Bourdieu-nak a „szociológiai terrorizmus” vádjá ellen kellett küzdenie (lásd Verdes-Leroux 2000).

Összegezve tehát: Bourdieu miközben a társadalom funkcionális szerkezetét is a középpontba állította az egyes társadalmi „mezők” belső mechanizmusainak elemzésével, nem mondott le az uralmi szerkezet számbavételéről sem. Annyiban azonban csonka maradt ez az elemzése, hogy bár a dominálás és az alárendeltség mechanizmusait az egyes társadalmi mezőkben felmutatta, de az össztársadalmi uralmi csoporto-

kat, ezek nemzetközi szintű összefonódásait nem vette be elméleti keretébe. A marxi elméleten belül így inkább található elemzés és felhalmozott empiria ennek feltárására a neo-gramscianus irányzathoz tartozó szerzők tanulmányaiban, noha a Bourdieu nyomán megindult empirikus jellegű felmérések is használhatók ennél (lásd hazai vonatkozásban különösen Szalai Erzsébet empirikus elemzéseit: Szalai 2001: 117–197). A feladat tehát az, hogy a funkcionálisan differenciált társadalmak szerkezetét az uralmi szerkezet elemzésének szempontjaival összekössük. Simmel, Weber, Parsons, Luhmann és Habermas nézőpontjai és elemzéseik csak ezekkel együtt adják vissza teljesebben a vizsgált társadalom események meghatározottságát. A funkcionalista és az uralmi szerkezetre összpontosító marxi nézőpont szintézisét kell létrehozni.

Irodalom

- Apeldoorn van, B. (2001): The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of 'Embedded Neo-Liberalism'. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 135–176.
- Bieler, A.–Morton, A.D. (2001): Introduction: Neo-Gramscian Perspectives in International Political Economy and the Relevance to European Integration. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 3–24.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, P. (1989): *La noblesse d'état*. Paris: Les Édition des Minuit.
- Caroll, W.K.–Carson, C. (2003): Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance. *Journal of World-Systems Research*, 9(1), Winter, 67–102.
- Durkheim, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Eisenstadt, S.N. (1963): *Breakdowns of Modernization*. New York.
- Eisenstadt, S.N. (1964): Social Change, Differentiation and Evolution. *American Sociological Review*, (??): 375–386.
- Giegel, H. (1975): *System und Krise. Kritik der Luhmannschen Gesellschaftstheorie*. Frankfurt am Main.
- Gill, S. (2001): Constitutionalising Capital: EMU and Disciplinary Neo-Liberalism. In Bieler, A.–Morton, A.D.(eds.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Hampshire: Palgrave, 47–69.
- Gramsci, A. (1977): *Az új fejedelem*. Budapest: Magyar Helikon.
- Grimm, K. (1974): *Niklas Luhmanns 'Soziologische Aufklärung' oder das Elend der aprioristischen Soziologie*. Hamburg.
- Habermas, J.,(1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.

- Hilferding, R. (1959): *Finanztöke*. Budapest: Kossuth.
- Luhmann, N. (1965): *Grundrechte als Institution. Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Berlin: Duncker & Humblott Verlag.
- Luhmann, N. (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, In Ders., *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Band 1., Opladen. S. 232–252.
- Luhmann, N. (1971): Az értelem mint a szociológia alapkategóriája. In Luhmann, N.: *Válogatás írásaiból. Szociológiai Füzetek*, 42: 32–47.
- Luhmann, N. (1984): *Zum Begriff der sozialen Klasse*. Milano: Giuffré Editore.
- Luhmann, N. (1987): *Archimedes und wir*. Merve Verlag.
- Marx, K. (1987): *A tőke*. III. kötet. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Némedi, D. (2001): Utószó. In Durkheim, É.: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris, 405–435.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action*. New York.
- Parsons, T. (1951): *The Social System*. New York.
- Parsons, T. (1966): *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood-Cliffs.
- Parsons, T. (1971): *The Systems of Modern Societies*. Englewood-Cliffs.
- Pokol B. (1987): A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In Csepeli–Papp–Pokol: *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat, 153–324.
- Pokol B. (1988a): *A szociológiaelmélet új útjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pokol B. (1988b): A társadalom rendszerei. A szociológiai rendszerelmélet kategóriái. *Szociológia*, (4): 343–360.
- Pokol, B. (1990): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Bochum: Brockmeier Verlag.
- Pokol B. (1996): *Modern francia szociológiaelméletek*. Miskolc: Bíbor Kiadó.
- Pokol, B. (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol B. (1999): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Ránki Gy. (1985): A Magyar Általános Hitelbank szerepe. In Ránki, Gy.: *Kényszerpályák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Schimank, U.: (1985): Der mangelnde Akteurbezug systemtheoretischer Erklärungen gesellschaftlicher Differenzierung - Ein Diskussionsbeitrag. *Zeitschrift für Soziologie*, (14): 421–434.
- Schimank, U. (1988): Gesellschaftliche Teilsysteme als Akteurfiktionen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 40: 619–639.
- Scott, J. (1991): *Who rules Britain?* Cambridge: Polity Press.
- Simmel, G. (1890): *Über sociale Differenzierung*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Simmel, G. (1973): A pénz filozófiája. In Simmel, G.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 33–179.
- Szalai E. (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest. Aula Kiadó.
- Verdes-Leroux, J. (2000): *Deconstructing Pierre Bourdieu: Against Sociological Terrorism from the Left*. New York: Agora Publishing.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazd. és Jogi Kiadó.
- Wright, E.O. (1997): *Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Znaniecki, F. (1934): *The Method of Sociology*. New York.

Kovács György

Innováció, technológiai változás, társadalom: újabb elméleti perspektívák

University of Helsinki, Department of Social Policy
F-00014 Helsinki, Snellmaninkatu 10.; e-mail: gykovacs@mappi.helsinki.fi

Bevezetés

Tanulmányom célja az innovációs folyamat menetének és szakaszainak elméleti rekonstrukciója a J.A. Schumpeter innovációelméletéből kiinduló modern kutatások néhány fontos eredményére támaszkodva. Az 1. fejezetben tézisszerűen összefoglalom az innovációs folyamat schumpeteri ábrázolásának legfontosabb megállapításait. A 2. fejezetben az újabb szakirodalom alapján áttekintem Schumpeter elméleti megközelítéséhez kapcsolódó fontosabb kritikákat és kiegészítéseket. Megvizsgálom, hogyan módosítható ezek figyelembevételével az innováció folyamatának schumpeteri leírása. A 3. fejezetben kísérletet teszek az innováció folyamatmodelljének továbbfejlesztésére az innovációs folyamat lehetséges útjainak rekonstrukciójával. Végül a 4. fejezetben röviden kitérek arra, hogy miben áll a nagyléptékű technológiai átalakulások jelentősége a mai gazdaság- és társadalompolitikai gyakorlat számára.

Az innovációs folyamat schumpeteri koncepciójáról

J.A. Schumpeter (1883–1950) már évtizedek óta az innováció-kutatás és a konjunktúra-elmélet egyik klasszikusának számít. Aligha létezik olyan közgazdász, aki mélyebben befolyásolta volna a technológiai-gazdasági változások folyamatának és az innovációk társadalmi hatásainak kutatását. Művei további elemzések hosszú sorának szolgáltak kiindulópontul. Azok a radikális technikai változások (az informatikai forradalom és az ún. tudásalapú vagy információs társadalom alapvonalainak kialakulása), melyek a 20. század végén a világ gazdaság szerkezetének átfőrdésére vezettek és ezzel összefüggésben mély és sokszor fájdalmas globális társadalmi változásokat is előidéztek, újra ráirányították a figyelmet Schumpeter műveire. Úgy tűnik, az általa megalkotott fogalmi keretek-elméleti megközelítések felhasználásával és továbbfejlesztésével a jelenkori globális technológiai és társadalmi átalakulások számos vonatkozása jól értelmezhető. Ugyanakkor Schumpeter kérdéskérdései és elméleti megközelítései inspirálóak a gazdaság- és társadalomtörténeti változások (az egymást többé-kevésbé periodikusan követő „ipari forradalmak” és társadalmi következményeik) megértése szempontjából is. Schumpeter innováció-elméletében a közgazdasági és szociológiai szempontok egyaránt jelen vannak; a gazdasági és technológiai változásokat szociológiai összefüggésben és történeti perspektívában elemezte megmutatva a gazdaságtan, a szociológia és a történeti kutatás együttműködésének lehető-

ségét és szükségességét is. Ez a megközelítés talán soha nem volt időszerűbb, mint az utóbbi évtizedekben – ebből is adódik Schumpeter kivételes jelenkori népszerűsége.¹

Az innováció jelentéséről

Schumpeter az innovációt új kombinációk gyakorlati megvalósításaként határozza meg. Új kombinációk létrehozása mindenekelőtt a gazdaságban és a társadalomban meglévő energiák, eszközök és tudásbázis újfajta egyesítését-egymáshoz rendelését jelenti: a gazdaság meglévő termelőeszköz-állományának, kapacitásainak és a jelenlévő emberi képességeknek új módon, a megszokottól eltérő célokra történő alkalmazását. Ez a következő öt esetet foglalja magában:

1. Új javak, termékek, szolgáltatások bevezetése a gazdasági újratermelés folyamatába.
2. Új termelési vagy kereskedelmi eljárások alkalmazása.
3. Új piacok, termék-kihelyezési lehetőségek megnyitása.
4. Nyers- és alapanyagok új beszerzési forrásainak feltárása.
5. Új szervezet létrehozása: például monopólium helyzet teremtése vagy annak megszüntetése.

A sikeres innováció megvalósítása rendszerint együtt jár új berendezések létrehozásával (az innováció materiális megtestesülése), új szervezetek létrehozásával (az innováció intézményi megtestesülése) és új vállalkozói csoportok gazdasági és társadalmi vezető szerepre emelkedésével (Schumpeter 1911: 100–103; 140–141; 1939: 93–96).

A szakirodalomban az innováció fogalmát gyakran, de némileg pontatlanul kétféle értelemben használják: egyrészt egy idea első gyakorlati alkalmazását nevezik innovációnak; másrészt, szélesebb értelemben, az újítás folyamatának valamennyi lényeges aspektusát és fázisát értik rajta, egy új idea megfogalmazásától- felfedezésétől egészen annak általános elfogadásáig és konkrét társadalmi-gazdasági hatóerővé válásáig. E kettősség bizonyos értelemben már Schumpeter műveiben is jelen van: az innováció (Neuerung) és a gazdasági fejlődés (wirtschaftlichen Entwicklung) fogalmát váltakozva használta. Jelen tanulmányban a terminológiai pontosság kedvéért e két jelentést különválasztom és két külön kifejezéssel jelölöm: „innovációs folyamat” alatt a társadalmi-gazdasági tevékenységek olyan széles körét értem, amely az idea-generálástól az ötlet első megvalósításán át annak sokoldalú és széleskörű gyakorlati alkalmazásáig terjed; ugyanakkor „innovációs cselekedetnek/aktusnak” vagy egyszerűbben „innovációnak” egy ötlet elsőként történő gyakorlati alkalmazását nevezzük.

1 Schumpeter elgondolásait az innovációkról, a technológiai változásokról és ezek szociológiai vonatkozásairól a legteljesebben három könyvben foglalta össze: az 1911-ben írott *Gazdasági fejlődés elmélete* [Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung], az 1939-ben megjelent kétkötetes *Üzleti ciklusok* [Business Cycles] és az 1943-ban publikált *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* [Capitalism, Socialism and Democracy] című művekben. Mindegyik számos későbbi kiadást ért meg, s több nyelvre is lefordították őket. Schumpeter munkásságával és téziseivel nagyon gazdag irodalom foglalkozik, amely különösen bőségesé vált az utóbbi másfél évtizedben. A legfontosabb kritikai elemzéseket, amelyeket 1990-ig írtak, J.C. Wood gyűjtötte össze és 4 kötetben publikálta (1991). H. Hanusch az újabb Schumpeter-irodalomból készített válogatást két kötetben (1999). Margaret Brouwer (1991) és Tom Bottomore (1992) monográfiái átfogó áttekintést adnak Schumpeter gazdaság és társadalomelméleti nézeteiről. R.L. Allen kiváló és részletes biográfiája Schumpeterről 1991-ben jelent meg. Legújabbban A. Grübler (1998), W. Ruttan (2001), N. Rosenberg (2000) és Freeman-Louca (2001) publikáltak Schumpeter innovációelméletéhez szorosan kapcsolódó és részben azt vitató elemzéseket.

Az innovációs folyamat menete és szakaszai

A sikeres innovációs folyamatot általában az invenció, innováció és diffúzió (széleskörű elterjedés) egymást követő fázisaiként írják le. Az invenciót idea-generálási folyamatként határozzák meg, amely a tanulás különböző formáit is tartalmazza. Az innováció egy még ki-nem-próbált ötlet gyakorlati megvalósítása, s ezáltal kivitelezhetőségének első demonstrációja. A diffúzió pedig egy innováció széleskörű és sokrétű alkalmazása az adott társadalmi-gazdasági rendszerben.² Az innovációs folyamat felosztása az invenció, innováció és diffúzió szakaszaira már Schumpeter munkáiban is megtalálható, s aligha tekinthető Schumpeter önálló felfedezésének. Az innovációs folyamat schumpeteri ábrázolásának eredetisége abban áll, hogy éles határvonalat húz a feltalálás (invenció) és az innováció (az újítás első gyakorlati megvalósítása) közé azzal, hogy a vállalkozónak az innovációs folyamatban betöltött egyedi és kivételes szerepét kihangsúlyozza; miközben, másfelől, nem tesz hasonlóan éles különbséget az innováció és a széleskörű alkalmazás között, mivel szerinte a későbbiek szinte automatikusan követik az újítások első alkalmazóit.³

A schumpeteri innováció-modell egyik központi gondolatát képezi az a felismerés, hogy a társadalmi-gazdasági cselekvés aktorai nem egyenlő sebességgel valósítják meg és veszik át az újításokat. Ellenkezőleg: az egyes társadalmi-gazdasági szereplők lényegesen különböznek abban, hogy milyen gyorsan képesek adaptálni az innovációkat. Az innovációkat általában a társadalmi-gazdasági szereplők egy kisebbsége, az ún. „úttörő” vagy „avant-garde” csoportok kezdeményezik, amelyek, miközben a legtöbbet kockáztatják, az újításokból származó profitok és előnyök oroszlánrészére is számot tarthatnak. Őket követi, mintegy rajzásszerűen, az első alkalmazóknak az áttörést megvalósítóknál már nagyobb de az összes potenciális alkalmazóhoz képest még mindig viszonylag kicsiny csoportja, majd pedig az ún. korai és kései alkalmazók (early and late adopters) jóval nagyobb létszámú csapata, amelyek végső soron az újítások átvevőinek és alkalmazóinak zömét, többségét teszik ki. Végül pedig a „lemaradók” vagy utolsó alkalmazók („lagers”) alkotják az innováció elterjedésének legutolsó csoportját – e csoport nagysága a korai és későbbi alkalmazóknál rendszerint kisebb. Ebben az egyszerű modellben tehát az innovációk terjedése az *eredeti újítók – első adaptálók – korai és későbbi alkalmazók – lemaradók* szekvenciával írható le.

Ennek megfelelően az innováció terjedését egy adott populációban egy ún. szigmoid vagy logisztikus görbével ábrázolhatjuk: életciklusa kezdetén egy innováció terjedése rendkívül alacsony, nullához közeli elterjedtségi szintről indul. (Az innováció elterjedésének mértékét a tényleges alkalmazóknak a potenciális átvevőkhöz viszonyított aránya fejezi ki egy meghatározott időpillanatban). Terjedésének korai időszakában egy sikeres innováció átvételének-alkalmazásának rátája közel exponenciális. Egy ún. inflektációs pont elérése után a terjedés sebessége fokozatosan lassul. Végül az innováció terjedése eléri egy adott társadalomban lehetséges maximumát az ún. „telítődési vagy szaturációs szintet”.⁴

2 Az innovációs folyamat alapfogalmairól ld.: Grübler 1998; Havas 1998; Huber 2001, 117; Ruttan 2001.

3 Schumpeter 1935: 6; Schumpeter jelentőségéről az innováció-kutatásban magyar nyelven ld.: Madarász 1980; Havas 1998: 36–37.

A schumpeteri innovációfelfogás fő tézisei és kritikus problémái

Az innovációelmélet jelenkori kutatói széleskörű egyetértésben használják Schumpeter elméleti munkáit kiindulópontként. De egyetértenek abban is, hogy elgondolásai számos lényeges ponton kiegészítésre, finomításra és alapos továbbgondolásra szorulnak. Az ortodox schumpeteri megközelítésmód leginkább vitatott állításait és feltételezéseit a következő tézisekben foglalhatjuk össze (az állítások egy része explicit, más része implicit módon van jelen írásaiban):

1. Az innovációs folyamat ugyanazt a modellt követi minden egyes esetben és nincs más (alternatív) modell.

2. A feltalálás és ötlet-generálás (invenció) a gazdaság változásának szempontjából exogén, és ezért nem központi jelentőségű folyamat, amely automatikusan és szinte állandó ütemben szolgáltatja az új ideákat és találmányokat. Ennek azonban önmagában kevés köze van a találmányok gyakorlati alkalmazásához, vagyis az innovációhoz. Ezt a nézőpontot Schumpeter különösen korábbi munkáiban képviselte. *Capitalism, Socialism and Democracy* (1943) című művében már ettől különböző álláspontot foglalt el, azt hangoztatva, hogy a nyugati világ történetében a tudomány és a technika rendkívüli teljesítményei döntő mértékben a kapitalizmus ösztönző mechanizmusainak és a vele összefüggő burzsoá kultúra hatásainak tulajdoníthatók. Ennek alapján kijelenthető, hogy Schumpeter későbbi munkáiban a tudomány és technológia fejlődését a kapitalista rendszer endogén részének tekinti (Schumpeter: 1943: 125–126; Rosenberg 2000: 11–12).

3. Az innováció aktusa a központi momentum az innovációs folyamatban; az invenció és diffúzió az innovációs folyamat gazdasági elemzésében alárendelt vagy kiegészítő elemek.

4. Schumpeter nem tulajdonít különösebb jelentőséget az innovációk első alkalmazása után bekövetkező tanulási és fejlesztési folyamatnak, melynek eredményeként pedig az új termék vagy szolgáltatás minősége számos esetben lényegesen változik, sokszor nagyságrendekkel is javul. Ez impliciten azt a (legtöbb esetben irreális) feltételezést foglalja magában, hogy az innovációkat már első megvalósulásukkor is szinte végleges formájukban realizálják, lényeges változtatásokat a diffúzió során már nem hajtanak végre rajtuk.

5. A vállalkozó központi szerepet játszik az innovációs folyamatban azáltal, hogy felismeri az adódó technológiai-üzleti lehetőségeket, leküzdi a társadalmi ellenállást, és technikailag-szervezetileg megvalósítja az új kombinációt. A vállalkozói funkció általában kivételes képességekkel és energiával rendelkező személyek tevékenységében testesül meg. Schumpetert többen is bírálták a kiemelkedő egyéniségek szerepének e túlhangsúlyozása miatt.

6. Az invenció és innováció szakaszai között létezik szelekciós folyamat, de semmilyen szelekciós folyamat nincs az innováció és diffúzió szakaszai között.

7. Egy innováció első sikeres megvalósulását annak diffúzója szinte azonnal és automatikusan követi.

4 Schumpeter 1939: 99; Huber 2001: 116, 118; Brouwer 1991: 55; Ruttan 2001: 150, 5.1. ábra; Grübler, 1998.

8. A schumpeteri innovációs modellben nincs visszacsatolás a diffúziótól a tanulási folyamatokon keresztül az ötletgenerálásig és az innovatív tevékenységig.

9. A diffúziós folyamat szubsztitutív jellegű: az új technológia általában kiszorítja a régit.

Mostanra mind az innovációs folyamat leírása az invenció-innováció-diffúzió egymást követő szakaszaiként, mind pedig az innováció egy adott társadalomban/populációban való elterjedésének logisztikus modellje viszonylag széles körben ismertté vált: olyan különböző tudományterületeken alkalmazzák ezeket, mint a technológia-kutatás, kulturális antropológia vagy például a társadalmi mozgalmak kutatása. Természetesen az utóbbi évtizedek során ezeket az elgondolásokat több alkalommal is kritizálták, módosították, finomították. Ennek eredményeként alkalmazhatóságuk jelentős mértékben növekedett. E módosítások legfőbb eredménye azonban az innovációs folyamat lineáris-determinisztikus modelljének a feladása volt, illetve annak felismerése, hogy az innovációs folyamat inherens módon magában foglalja az innováció kimenetelére, mellékhatásaira és alkalmazásának-elterjedésének időkereteire vonatkozó bizonytalanságot, s ez a bizonytalanság szükségszerűen következik az innovációs folyamat evolúciós jellegéből.

Az innovációs folyamat schumpeteri elméletének percepciója és kritikája a modern kutatásban

A következőkben, az előző fejezetben felsorolt téziseket alapul véve áttekintést adok az innovációs folyamat schumpeteri koncepciójának modern kritikájáról és az ebből kibontakozó új innováció-értelmezésről az újabb kutatás néhány jelentősebb képviselőjének munkáit felhasználva.

Az innovációs folyamat újrafogalmazása a szociológiai technikakutatásban és e vállalkozás problémái

A szociológiai-institutionalista technológiakutatás az innovációs folyamatot heterogén elemek egymáshoz illesztéseként, rendszerré szervezéseként írja le. E heterogén elemek lehetnek különböző, eddig más társadalmi-gazdasági funkciót betöltő technikai eszközök, berendezések, szervezeti megoldások, kognitív struktúrák, és különböző képzettségű emberek. Az innovációs folyamat során az újító vállalkozók e különálló tényezőket egységes, egymás működését segítő-erősítő összetevőkből álló technikai rendszerré alakítják. E folyamatot Hughes „rendszerépítésnek” (systems-building), Law pedig „heterogén elemek összerendezésének” (heterogenous engineering) nevezi (Hughes 1987, 1994; Law 1987). A tevékenység eredménye az új technológia, melynek új funkciót nyert alkotóelemei többé-kevésbé hézagmentesen illeszkednek egymáshoz mintegy „varrat nélküli szövedéket” (seamless web ld. Hughes 1983, 1987, 1994), vagy önálló Aktor-Hálózatot (Callon 1987) alkotva.

Az innovációs folyamat során az újítóknak nemcsak technológiai, hanem szervezési, gazdasági-financiális, kognitív és intézményi-jogi problémákkal is meg kell küzdeniük. A sikeres innovációs folyamat magját e különféle akadályokon való áttörés

képezi. A vállalkozó számos esetben s jellemző módon a különböző tevékenységi körök mesterségesen meghúzott határain átlépve, gyakorló mérnök, kutató-tudós, gyakorlati szociológus-politikus és elemző közgazdász is egyben, azaz gyakorlati tevékenysége során e szerepekre jellemző viselkedések sajátos kombinációját valósítja meg, illetve kényszerül megvalósítani (Hughes 1983, 1987; Callon 1987, Law 1987, Leskinen 2000).

Az újítóknak meg kell győzniük társadalmi környezetüket az innováció hasznosságáról, szükségességéről. Támogatókat kell gyűjteniük, akik koalíciót alkotva elképzeléseik megvalósítását segítik. Ugyanakkor az ellenállás különböző formáinak semlegesítésével meg kell küzdeniük azokkal, akik az innovációk bevezetését ellenzik (Laurila 2000; Peltola 2001).

E szerzők tehát lényegében Schumpeter új kombinációkra vonatkozó elgondolásait fogalmazzák újra és finomítják, anélkül, hogy munkáira közvetlenül hivatkoznának. A technológiakutatás ezen újabb fejleményei nagy mértékben összeegyeztethetők Schumpeter korábban megfogalmazott nézeteivel; pontosabban kifejtik, hangsúlyosabbakká teszik azokat s mindenekelőtt jóval szélesebb empirikus anyagon mutatják be e tényezők működését és hatásait. Ezáltal az addig csak legfeljebb embrionális állapotban levő hipotéziseket határozott, konkrét szociológiai-társadalomtörténeti vizsgálatokkal alátámasztott kutatási irányná tették.

Az innováció fogalmával kapcsolatosan azonban maradtak nyitott kérdések is. Az első igen fontos kérdés az, hogy használhatjuk-e egyáltalán az innováció kifejezést? Az innováció fogalmához általában a hatékonyságnövekedés, új lehetőségek feltárulása vagy lényegesnek érzett társadalmi problémák „megoldása” vagyis végső soron a „hasznosságnövekedés”, „javulás”, „jobbítás” képzele asszociálódik. Azonban nyilvánvaló, hogy egyes társadalmi csoportok különböző kérdéseket érezhetnek problémának, lehetőségnek és hatékonyságnövekedésnek, sikernek vagy kudarcnak, kívánatos vagy nemkívánatos változásnak. A társadalmi problémák és értékelésük ilyen értelemben maguk is szociális konstrukciók, definíciójuk nem független a szemlélő konkrét (társadalmi) helyzetétől. Hol van tehát az a biztos viszonyítási pont melynek segítségével egy bizonyos társadalmi, társadalomtörténeti vagy technikai változást az innováció státusába emelhetünk? A társadalmi szereplők saját definícióját és értékelését kell-e figyelembe venni vagy létezik-e olyan a társadalmi szereplőktől független érték-skála, mely a változások „hasznosságának” zsinórmértékéül szolgálhat? A problémát nem oldja meg az sem, ha lemondunk az innováció fogalmának használatáról és helyette a semlegesebb „változás” kifejezést használjuk. Hogyan tudnánk ez esetben fogalmilag különbséget tenni, például az orvosi diagnosztikában bekövetkező technikai változás (mely milliókat menthet meg a megbetegedéstől) és pl. egy szinte természeti katasztrófával felérő üzemi baleset és ezek társadalmi következményeik között, ha mindkettőt következetesen a „technikai változás” kifejezéssel jelölnénk?

Másodszor, a szociológia és a közgazdaságtan részben eltérő dolgokat ért az innováció fogalmán; a szociológia innováció-fogalmához jóval hangsúlyosabban kapcsolódnak az életmódban, mentalításban, az intézmény- és jogrendszerben, a szervezetekben és a társadalomszerkezetben bekövetkező változások. Ezek egy része a közgazdasági innováció fogalmába is beletartozik más része azonban nem, noha összefügg vele. Ezen túlmenően az innovációval összefüggő, de nem teljesen

azonos fogalom a „társadalmi változás” szociológiai koncepciója (Vago 1996). Tisztázásra szorul tehát, hogyan függ össze egymással az innováció közgazdasági és szociológiai meghatározása és mi ezek viszonya a „társadalmi változás” jelentéseihez és folyamataihoz.

Harmadszor, az innováció fogalmának használatakor gyakran nem tisztázott, hogy egy új jelenség első megjelenését vagy uralkodóvá válását értik-e rajta, vagy mindkettőt? A probléma abból adódik, hogy ebből a szempontból valójában két külön innováció-típus létezik. Az egyikben az innováció és a diffúzió mozzanata egybeesik. Megközelítőleg ilyenek lehetnek az intézményekben bekövetkező olyan változások, melyek nagyon rövid idő alatt, gyakorlatilag szinkronban valósulnak meg az elemzés egységének minden részében; pl. a választási rendszer megváltoztatása egy törvényhozási aktus következményeként egy ország egész területén egy időben megy végbe. A másik esetben az innováció első bevezetésének és uralkodóvá válásának széleskörű elterjedésének mozzanatai világosan elválaszthatók, mivel a széles körű elterjedés hosszabb időt igényel. Ilyenek általában a tőke- és időigényes infrastrukturális változások (pl. a vasúti szállítás jelentőségének fokozatos növekedése a 19. század második felében); de ilyen lehet a mentalitás és életmód megváltozása is. Ez utóbbi esetekben az újítás első megjelenése és egy bizonyos területen vagy népességben történő meghatározóvá válása között évtizedek telhetnek el. Ekkor merül fel a probléma, hogy az első megjelenést vagy a meghatározóvá válást kell-e innovációnak nevezni. A válasz a viszonyítási kerettől függ. Ha az elemzés egységül azt a jelenséget választjuk, amelyben az újítás megtestesül, első megjelenését nevezhetjük innovációnak és elterjedését diffúzióknak a szokásos közgazdasági fogalomhasználat szerint. Ha azonban „makro-szociológiai” nézőpontot foglalunk el, azaz elemzési egységül egy adott ágazatban, területen, népességben vagy a társadalmi újratermelés rendszerében bekövetkező változásokat választjuk, innovációnak azt az átalakulást kell neveznünk, amikor az elemzési egységünkre jellemző sajátosságok valamelyike döntően megváltozik. Ez pedig akkor következik be, amikor a korábban kialakuló újítások egyike az elemzési egységen belül meghatározó szerepre jut, ezáltal az elemzési egység valamely sajátosságát vagy viselkedését lényegesen átfőrmálva. A vasút példájánál maradva ez azt jelenti, hogy technikatörténeti szempontból az innováció az első vasútvonal létesítését jelöli Angliában; ugyanakkor általános gazdaságtörténeti szempontból a gyökeres átalakulás ahhoz az időszakhoz kapcsolódik, amikor a vasúti szállítás vált az adott területen dominánssá, megelőzve mind a közúti, mind pedig a csatornákon át lebonyolított fuvarozást. Az innováció kétféle felfogása közötti látszólagos ellentmondás feloldható, ha tudatosítjuk az elemzési egységek közötti különbséget. Számos innováció-kutató tudatában is van ennek a problémának, és kifejezetten felhívja a figyelmet arra, hogy a nagyléptékű gazdasági és társadalmi átalakulások az újítások közgazdasági-technikátörténeti értelemben vett diffúziójához kapcsolódnak (Grübler 1998).

Az innovációs folyamat lineáris modelljének bírálata

Az innovációs folyamat lineáris modellje közvetett módon azt sugallja, hogy a technológiai fejlődés teleologikus és determinisztikus pályát követ, amelynek nincsenek al-

ternatívái. A technológia jelenlegi szintje és formája a megelőző technikai fejlődés logikus végeredményének és céljának tűnik, a technika jelenkori állapotához vezető fejlődés pedig a változás egyedül lehetséges útjának. Emiatt a lineáris modellt bíráló evolúciós és szociál-konstruktivista irányzatok a technikai változás egymást követő fázisokra (invenció-innováció-diffúzió) való felosztását is mesterkéltnek tartják és elvetik. Így tehát az innovációs folyamat lineáris modelljét a kutatás szociál-konstruktivista és evolúciós irányzatai nem fogadják el. Ehelyett azt a véleményt képviselik, hogy a technikai változás nem-determinisztikus és multi-direkcionális folyamatként ábrázolható. A különböző (alternatív) fejlesztési irányok kialakítása és azok szelekciója az adott innováció szempontjából releváns csoportok közötti kölcsönhatások eredményeként valósul meg. Ebben az értelemben állítható az, hogy kulturális és társadalmi tényezők alakítják-formálják a technikai változás folyamatát (Bijker et al. 1987: 13; Pinch–Bijker 1987: 22, 47).

Az innováció lineáris modelljének elutasítása azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a sikeres innovációk esetében az invenció-innováció-diffúzió fázisai között ne tehetnének különbséget, hiszen ezek számos vonásukban egymástól eltérő jellegű tevékenységek és folyamatok. Annak elfogadása, hogy nem következnek szükségszerűen egymásra, hogy alá vannak vetve a társadalmi szelekció formáló erőinek, hogy közējük a fejlesztés további fázisai is beékelődhetnek, illetve, hogy a szekvencia későbbi fázisaitól visszacsatolások épülhetnek ki a korábbi fázisokhoz, nem érvényteleníti e folyamatok megkülönböztetését, hanem éppen az eredeti lineáris modell multi-direkcionálissá tételét és egy használhatóbb elméleti-interpretációs keret kialakítását szolgálja. Ezen kívül Schumpeter nem állítható be a lineáris innováció-modell képviselőjének, hiszen maga is felismerte a társadalmi szelekció létét és jelentőségét, mint olyan tényezőét, ami a vállalkozói tevékenység sikerességét döntően befolyásolja.

Az innováció elsődleges fontossága és a vállalkozó kivételes szerepe

Igen elterjedt kritika, hogy Schumpeter az innovációs folyamat más elemeivel és fázisaival szemben (invenció, diffúzió) túlhangsúlyozza az innováció aktusának (egy ötlet első gyakorlati megvalósításának) fontosságát. Ezen túlmenően szinte emberfeletti képességeket tulajdonít a vállalkozóknak, miközben egyrészt a feltalálók szerepét lényegtelennek tartja, másrészt pedig „egyszerű utánpótlásnak” tekinti a diffúziós folyamatban résztvevő üzletembereket. Az innovációs folyamat kiemelkedő képességű egyének/magányos hősök tevékenységének eredményeként való bemutatását a kritika egyhangzóan cáfolja és azt is elutasítja, hogy az innováció aktusa (az első adaptáció) lenne az egyetlen döntő tényező az innovációs folyamatban, miközben a feltalálás folyamata lényegtelen, a diffúzió folyamata pedig automatikus és azonnali volna (Freeman 1994; Grübler 1998; Huber 2001; Ruttan 1959). Ebből a kritikai hozzáállásból kiindulva számos módosítást és kiegészítést javasoltak:

1. Egy találmány vagy idea gyakran jelentős fejlesztést kíván már az első piacra-kerülés előtt is, hogy gazdaságilag megvalósítható legyen. Ezért számos esetben az innovációt megelőzi a *fejlesztés önálló fázisa* mint az innováció elengedhetetlen előfeltétele (Ruttan 1959).

2. A diffúzió során megvalósított *járulékos-tökéletesítő* (ún. *inkrementális*) *innovációk* szerepét Schumpeter viszonylag kevés figyelemben részesítette. Ezzel szemben az innovációk első bevezetésétől gyakran igen hosszú út – kiegészítések, javítások, tökéletesítések és módosítások sorozata, amelyeket összefoglalóan inkrementális innovációknak neveznek – vezet odáig, míg többé-kevésbé végleges formájukat elnyerve általánosabban is alkalmazhatóvá válnak. Számos, valóban korszakos jelentőségű innováció nyújt példát erre: a gőzgép, a vasút, a repülőgép, az autó, a számítógép mind ilyen találmányok voltak. Egy innováció életciklusában a diffúziós folyamat során vagy azt megelőzően végrehajtott *inkrementális innovációk* gyakran ugyanolyan fontos szerepet játszanak, mint maga az eredeti innováció. Ezért a diffúzió nem tekinthető csupán egyszerű utánzásnak.⁵

3. Az innováció mellett a *diffúzió* társadalmi és gazdasági fontosságát is hangsúlyozzák. Csupán egy innováció diffúziója (széleskörű, általános társadalmi alkalmazása) az, ami valóban hatást gyakorol a társadalomra, nem egyszer a társadalmi és gazdasági feltételek radikális transzformációjával (Grübler 1998).

5. Nemcsak egyének, hanem vállalatok, korporációk, valamely intézmény vagy annak képviselői, sőt akár maga az állam is lehet vállalkozó vagy tölthet be *vállalkozói funkciót* (Gerschenkron 1962).

Ezek a lényeges módosítások állnak szemben tehát azzal a feltételezéssel, amely minden más tevékenységgel szemben központi szerepet tulajdonít egy ötlet elsőként történő gyakorlati életbe ültetésének az innovációs folyamaton belül. Komoly kritika éri ezzel azt az elgondolást is, amely túlhangsúlyozza a kivételes képességű egyének jelentőségét. A modern innovációkutatás számos képviselője Schumpeterrel szemben azt a véleményt vallja magáénak, hogy az innovációs folyamat egyik eleme vagy fázisa (mint pl. invenció, innováció, diffúzió) sem tekinthető egyediként és egyetlenként meghatározónak e folyamaton belül; hogy tehát az innovációs folyamat egyenlő mértékben fontos szakaszokból, fázisokból tevődik össze, amelyek közül a maga módján mindegyik előfeltétele a sikeres innovációnak.

Ötlet-generálás, tanulás, feltalálás

Az innováció-elmélet egyik régi alapkérdése, hogy az invenciót és a kutatás–fejlesztést endogén vagy exogén változóknak kell-e tekinteni a gazdasági-társadalmi átalakulás szempontjából. Schumpetert számos kritika érte azért, hogy (különösen korai munkáiban) az invenció szerepét az innováció folyamatában exogénnek és jelentéktelennek tartja és azért is, hogy nem tartja fontosnak sem magának az invenciót és ún. K+F folyamatnak a vizsgálatát, sem pedig az invenció illetve a tudomány és technológia interakcióinak elemzését.⁶

Azok a kortárs elméletek, melyekkel Schumpeter vitatkozott, éppen hogy a kutatásnak és a felfedező tevékenységének tulajdonítottak elsődleges jelentőséget. A társadalmi tanulás, megismerés és a kutatás/felfedezés tevékenységeit a gazdasági-társadalmi változás szempontjából endogén, ugyanakkor autonóm (saját belső tör-

5 A járulékos (inkrementális) innovációk jelentőségéről: Freeman 1994; Havas 1998: 44; Rosenberg 1996.

6 A K+F és a technikai fejlődés endogenitásának problémájáról: Freeman 1994; Havas 1998: 35–36; Rosenberg 2000; Ruttan 2001.

vényszerűségük szerint működő) folyamatoknak tekintették. Feltételezték, hogy a felfedezések, miután ismertté válnak, szinte automatikusan fognak alkalmazási teret találni maguknak a társadalmi újratermelés valamely területén és ugyanígy, jóformán automatikusan, mélyreható változásokat indítanak el a társadalomban a technológiai struktúra alapjainak a megváltoztatásával. Vagyis Schumpeterrel ellentétben a tudomány és a felfedezők/feltalálók szerepét tartották meghatározónak az innovációs folyamatban (pl. Bush 1946). Mindkét elméleti megközelítés közös sajátossága azonban, hogy erőteljesen hangsúlyozzák a kutatás-fejlesztés és a feltalálás relatív autonómiáját és függetlenségét a társadalmi és gazdasági újratermelés folyamatain belül.

Az újabb kutatás éppen ezen a ponton (a tudományos kutatás és K+F autonómiájának kérdésében) hozott jelentős, mindkét korábbi irányzat álláspontját részben megkérdőjelező módosításokat. Természetesen az ötletgenerálás, felfedezés és invenció sajátos logikával rendelkezik; ugyanakkor azonban a gazdaság és társadalom endogén része is és nem független annak meghatározó viszonyaitól. Így tehát az invenció folyamata nem tekinthető exogén változónak abban az értelemben, ahogy azt Schumpeter *Capitalism, Socialism and Democracy* című könyvének megjelenését (1943) megelőző írásaiban ábrázolta, sem pedig a gazdaság és társadalomfejlődés fő irányait meghatározó tényezőnek abban a naiv felfogásban, amit éppen Schumpeter bírált a leghatásosabban.

A pénzügyi támogatás elosztása és nagysága, a K+F tevékenység szabályozása, a szabályozást végző intézmények tevékenysége, az oktatás, az emberek által észlelt társadalmi-környezeti problémák, a vállalkozók üzleti várakozásai, a termelési folyamat során felhalmozódó tapasztalatok – ismeretek (learning by doing) befolyásolják és szelektálják a kutatás-fejlesztés konkrét lehetőségeit, formáit és eredményeit és meghatározhatják annak irányait és intenzitását is. A megismerés és felfedezés társadalmi folyamata tehát nem független a társadalmi újratermelés többi szegmensétől, hanem azok tevékenységébe mélyen beágyazott és konkrét működésük által meghatározott.

Az újabb kutatások azt is világossá tették, Schumpeter elgondolásait ebből a szempontból megerősítve, hogy nem a tudomány a találmányok és felfedezések egyedüli forrása. A tudományos kutatáson túlmenően a termelés, az értékesítés és a felhasználás során spontán felhalmozódó *tapasztalati tudás* (learning by doing, learning by using, learning by interacting) szerepe is rendkívül fontos a társadalmi tanulás és megismerés folyamatában valamint új ideák, találmányok létrehozásában vagy tökéletesítésében. Az invenciók (potenciális innovációk) tárháza a tudás-generálás, kutatás és megismerés különböző forrásainak és mechanizmusainak kooperációjával és kombinációinak megvalósulásával gyarapodik (Grübler 1998; Havas 1998: 45; Michelsen 2000; Nelson 1990; Rosenberg 2000).

Linearitás helyett visszacsatolás

Egy új technológia vagy eljárás széleskörű alkalmazása spontán akkumulálódó tapasztalati tudást is termel, amely visszacsatolható az innovációs folyamat korábbi szakaszaihoz, vagy pedig hozzájárulhat teljesen új kutatási projektek kezdeményezéséhez és teljesen új kutatási módszerek kialakításához is. Egy új termék előállítás, értékesítése és használata (learning by doing, learning by using, learning by interacting) a tapasztalati tudás alapvető jelentőségű forrása. Ez a tapasztalati tudás magában foglalja egy adott technológia és vállalkozás-szervezet gyakorlati működésére vonatkozó

kulcsinformációkat, beleértve a technológia alkalmazásának lehetséges mellékhatásait is; ezen információk alapján gyökeresen javítható az adott eljárás működésének hatékonysága vagy éppen részben vagy egészében új technikák és eljárások fejleszthetők ki.⁷

Végül egy technológia széleskörű és intenzív használata mintegy melléktermékként az általánosabb értelemben vett tudás jelentős mértékű gyarapodását is eredményezheti úgy, hogy a természeti vagy társadalmi környezet valamely szegmenséről nyújt új információkat (Kuhn 1970). Jól ismert történeti példa a hajózási technológia fejlődése, a kereskedelmi hajózási intenzitásának növekedése és a földrajzi felfedezések közötti kölcsönhatás a 15–17. századi Európa történetében. Ugyancsak jó példa az, ahogyan a gőzgépek alkalmazásának terjedése ösztönözte a hőtani kutatásokat, melyek végül elvezettek a termodinamika fő tételeinek megfogalmazásához. A repülési technológia és az aerodinamikai kutatás már Lilienthal szisztematikus kísérletei óta szintén egymással szoros kölcsönhatásban fejlődött.

A diffúzió során nemcsak egy technológia, hanem az előállításához és használatához szükséges tudás is terjed. Az az információ, amely eredetileg csupán néhány ember (az újítók) sajátját képezte, közkinccsé válik. Ugyanakkor a gyártás, értékesítés és széleskörű használat során új információk sokasága halmozódik fel, amely azonban nem válik automatikusan mindenki által ismertté, hanem igen sokáig az adott eljárással kapcsolatban levő szakértők bennfentes tudása maradhat.

A fenti gondolatok egyik legfontosabb tanulsága az, hogy az innovációs folyamat lineáris modellje (invenció – innováció – diffúzió) nem ad kielégítő képet az innovációs folyamat menetéről, amelyben igen nagy szerepet játszhatnak a visszacsatolások a tapasztalati tanulás közvetítésével az alkalmazástól a K+F új felfedezésekre és tökéletesítésekre vezető folyamatáig. A modern innováció-kutatás egyik jelentős eredménye a visszacsatolási folyamat azonosítása volt – Schumpeter korai elgondolásait módosítva, ám késői írásaival összhangban.⁸

7 Grübler 1998; Nelson 2000; a visszacsatolásokról ld.: Havas 1998: 44–45 is.

8 Brouwer 1991: 150–152; Rosenberg 1982: 149; a lineáris modellek hiányosságairól: Havas 1998, 45–46.

A szelekció és a technikai változás evolúciós modellje

Az innováció lineáris modelljével szembeállítható a technikai fejlődés evolúciós felfogása, amely az evolúciós gazdaságtannak⁹ éppúgy sajátja, mint a szociál-konstruktivista irányzatnak.¹⁰ A technikai változás több különböző irányba is indulhat: pályája nem előre meghatározott. Ezt mutatják a meg nem valósult, vagy csak lassan, sok késedelemmel megvalósuló fejlődési alternatívák is. A technikai változások evolúciós interpretációja két alapvető mechanizmus működését feltételezi: az egyik a technológiai változatosság, azaz a különböző fejlődési alternatívák létrehozásáért felelős; a másik pedig az alternatívák közötti válogatásért, azaz a szelekcióért. Az ötletek generálásával, találmányokkal és felfedezésekkel létrejövő változatosság új lehetőségeket, alternatív fejlődési pályákat tár fel a technikai fejlődés számára: ebből adódik a technikai fejlődés *potenciális* multi-direkcionálisága. A lehetőségek közül azonban nem mindegyik valósul meg a gyakorlatban. Az evolúciós megközelítés egyik központi kérdése annak a magyarázata, hogy miért válnak bizonyos fejlődési irányok, alternatívák „sikeressé”, azaz miért és hogyan tudnak széles körben elterjedni; ugyanakkor miért halnak el vagy merülnek feledésbe más lehetséges fejlődési irányok?

A válasz e kérdésre az, hogy végső soron a társadalmi szelekció folyamata határozza meg, hogy a lehetséges alternatívák közül melyik, mikor, s milyen mértékben fejleszthető, alkalmazható és terjeszthető el szélesebb körben. A különböző alternatívák létrehozása és szelekciója-kiválogatódása az ún. „releváns társadalmi csoportok” tevékenységének és kölcsönhatásának eredményeként történik (Pinch–Bijker 1987: 35–39). Releváns társadalmi csoportoknak azokat a csoportokat nevezik, amelyek tevékenysége egy innováció sorsára hatással van. Egy-egy csoportba azok tartoznak, akik az adott újításnak azonos jelentést tulajdonítanak, és egymással megegyezően értékelik azt. Egy innováció megvalósulása szempontjából releváns társadalmi csoportnak tekinthetők egyrészt az újítók és az őket támogató-segítő egyének vagy szervezetek; másrészt a

9 Az evolúciós gazdaságtan elmélet korai képviselői közé tartozik Thorstein Veblen, Joseph Alois Schumpeter és bizonyos mértékig Alfred Marshall, Friedrich Hayek, von Mises és az 1989-ben elhunyt Kenneth Boulding is (vö. Hodgson 1993). Az evolúciós gazdaságtan maga is több irányzatra tagolódik. Ezekről kitűnő összefoglalást nyújt a Dosi, Freeman, Nelson, Silverberg és Soete által szerkesztett kötet: *Technical change and economic theory* (1988). Leginkább a mikroökonómiai kérdésekre és a döntéshozás folyamataira koncentrálnak Nelson és Winter 1982-ben megjelent fontos munkája. A gazdaságtörténeti-technikátörténeti vonulatot J. Mokyr képviseli (Mokyr, 1996). Az institucionalista megközelítés többek között G. Hodgson nevéhez kapcsolható. Hodgson (1993) jó áttekintést ad az evolúciós gazdaságtan tudománytörténeti előzményeiről is. Arthur (1989) és David (1985) úttörő munkát végzett az útfüggőség (path-dependency) fogalmának megalkotásával és annak kimutatásával, hogy a növekvő hozam (increasing returns) befolyásolja a technológiai alternatívák variabilitását és egy technológiai alternatívába való bezáródást (lock-in) idézhet elő. Ez a későbbi technológiai eredmények szempontjából szuboptimális technikai megoldások rögzülésére vezethet. Az evolúciós gazdaságtan jelentősebb képviselői közé tartozik még D. Sahal, P. Saviotti és J. Metcalfe is. Az irányzat képviselőinek 1989-től önálló folyóirata van: *Journal of Economic Evolution*. A magyar szakirodalomban Szántó Borisz műve (*A teremtő technológia*, 1988) szintén evolúciós megközelítésként határozható meg.

10 A szociálkonstruktivisták véleménye szerint a technológiai változás nem a társadalmi fejlődés hajtóereje és nem is autonóm tényező, hanem akaratátviteli munkaeszköz, melynek használatát és fejlesztését racionális választások és a cselekvők értékrendszere határozza meg. A technológiai fejlődés iránya és üteme szerintük végső soron társadalmilag és kulturálisan meghatározott. Nézeteik összefoglalása megtalálható: Bijker et al. 1987; Pinch 1996; fontosabb folyóirataik: *Technology and Culture* és *Social Studies of Science*.

potenciális fogyasztók és felhasználók, harmadrészt azok, akik az adott innováció megvalósítását ellenzik. E csoportok tagjainak szükségletei, preferenciái és érdekei jelentősen különbözhetnek egymástól. E különbségekből adódóan e csoportok eltérően definiálják és értékelik az innovációkat, vagyis az egyes innovációknak eltérő jelentésük van számukra, és különböző igényeket támasztanak velük szemben. A különböző társadalmi csoportok gyakran eltérően definiálják és értékelik az adott innovációk bevezetésével együtt járó problémákat/kockázatokat és az általuk kínált lehetőségeket is. Ugyancsak eltérően vélekedhetnek arról is, hogy mi számít kudarcnak vagy sikernek az adott technológia fejlesztése, bevezetése vagy elterjesztése során.

Így tehát a technológia fejlesztése során a különböző csoportok eltérő igényei egymástól eltérő, gyakran egymásnak is ellentmondó technikai követelményeket támaszthatnak (mint pl. a sebességnövelés és a biztonság a kerékpár fejlesztése esetében), miközben ugyanannak technikai problémának megoldására is több, egymást kizáró, egymással konfliktusban álló megoldás alkotható meg. Mindemellert egy technikai "probléma" megoldása nem szükségszerűen történik a technika eszközeivel; a megoldás egyes esetekben lehet jogi-intézményi, vagy a mentalitásban-értékekben bekövetkező változás is. Mindez különböző, az egyes csoportok sajátosságait tükröző probléma-meghatározásokhoz és probléma-konstellációkhoz vezethet, ami végső soron eltérő irányú fejlesztéseket ösztönöz s így különböző technikai megoldások megszületéséhez járulhat hozzá. Az értelmezések e rugalmasságát és a fejlesztési lehetőségek variabilitását, sokirányúságát nevezi Pinch és Bijker a technika "interpretációs flexibilitásának" (interpretative flexibility), mely a fejlesztés korai fázisában igen nagy mértékű is lehet. A technológiai rendszerek fejlesztésekor általában több alternatíva is rendelkezésre áll és nem feltétlenül határozható meg egyetlen kizárólagos vagy "legjobb" megoldás, hiszen azt, hogy mi a legmegfelelőbb, a különböző helyzetű csoportok eltérő módon interpretálhatják (Pinch–Bijker 1987).

A találmányok és innovációk szelekciója az újítók és a társadalmi környezet közötti interakció eredménye. Az invenció > innováció > diffúzió lineáris modelljét könnyen lehet módosítani és ezért jóval realiztikusabbá is tenni a társadalmi szelekció mechanizmusainak figyelembevételével. Az innováció társadalmi alkalmazása és elterjedése alapvetően a társadalomban végbemenő szelekciós folyamatoktól függ; vagyis attól, hogy a) hogyan tudja egy újító módosítani a társadalmi környezetet, hogy képessé tegye azt az innováció befogadására és b) a társadalmi környezet (vagyis a potenciális felhasználók és egyéb gazdasági-társadalmi szereplők, akikre hatással lehet az innováció) hogyan tudja értékelni és észlelni az innováció hasznosságát és relatív előnyeit; és erre az értékelésre alapozva, támogatják-e, megpróbálják-e megakadályozni az innováció széleskörű elterjedését vagy éppen semlegesek maradnak-e.

Egy találmány vagy innováció elfogadásával/elutasításával kapcsolatos döntéshozatalt egy többlépcsős megismerési és döntési folyamatként lehet leírni: az innovációval való megismerkedés > az innováció lehetséges hatásainak értékelése > a kipróbálásról való döntés > kipróbálás > az elfogadásról vagy elutasításról hozott értékelés vagy döntés. Az innováció elfogadásának esélyeit befolyásolja annak feltételezett hasznossága, alkalmazásának feltételezett társadalmi költségei és mellékhatásai, illetve lehetséges hatásai a társadalom fontosabb érdekcsoportjainak erőviszonyaira.

Rogers szerint (1983: 210–238) a következő tényezők határozzák meg egy innováció elfogadását és bevezetését a potenciális alkalmazók szempontjából: először is be-

vezetésének *relatív előnyei*: az innovációt egyfajta racionális kalkuláció (költség–haszon elemzés) során értékelik: összevetik bevezetésének kalkulált előnyeit annak költségeivel és a döntés pillanatában ismert potenciális negatív hatásaival. Egy innováció akkor kerül bevezetésre, ha a kalkulált költség–haszon egyenleg pozitív. (Megjegyzendő, hogy a kalkuláció a legtöbbször hiányos információk birtokában történik, így helyesebb korlátozott racionalitásról beszélni).

Másodszor, *kompatibilitás*: ez egy innovációnak a fennálló szükségletekkel, technológiai megoldásokkal és a potenciális felhasználók érdekeivel és értékrendjével való összeegyeztethetőségének mértéke. A fentiek szerint minél inkább kompatibilisnek értékelnek egy újítást, az annál gyorsabb és szélesebb körű alkalmazásra számíthat. Ha pedig egy innováció nem kompatibilis a fennálló gyakorlattal és értékekkel, elfogadása lassúbb lesz, vagy pedig egyáltalán nem történik meg. Ugyanakkor azonban egy radikális innováció definíció szerint nem annyira összeegyeztethető a fennálló gyakorlattal, mint az ún. „inkrementális innovációk”; ezért elfogadása nagyobb változásokat igényelhet az uralkodó értékekben, hagyományokban és technológiai-intézményi eljárásokban. Az innovációk alkalmazására való hajlandóság attól is függ, hogy mennyire elégedett a döntéshozó az általa aktuálisan alkalmazott technikai-intézményi eljárások működésével. A relatív elégedetlenség az innovációk gyorsabb bevezetésére, ezzel nagyobb kockázatvállalásra ösztönöz, míg a viszonylagos elégedettség kockázatkerülésre hajlamosít, ami az innovációk gyors bevezetése ellen hat. Ez azt jelenti, hogy egy innováció elfogadása vagy elutasítása nem kizárólag saját minőségétől és teljesítményétől függ, hanem az olyan alternatív megoldások teljesítményének értékelésétől is, amelyekhez hasonlítják.

Egy innováció elfogadásának harmadik feltétele a *megismerhetőség-kiszámíthatóság* kielégítő szintje, amelynek alapján a racionális kalkuláció egyáltalán lehetséges. Ennek fontos eleme a *komplexitás*, vagyis annak mértéke, hogy bevezetése előtt mennyire nehéz megismerni egy újítás főbb sajátosságait és előrelátni várható következményeit. A megismerhetőség másik fontos eleme a *kispróbálhatóság*: hogy egy innováció működését, előnyeit és esetleges negatív hatásait mennyire lehet kísérleti bevezetéssel és üzemeltetéssel megtapasztalni. Összefoglalva, a megismerhetőség kritériuma azt mutatja meg, milyen mértékben lehet csökkenteni az innováció adaptálásával szükségszerűen együtt járó bizonytalanságot, amely annak teljesítményével, működésével, költségeivel, előnyeivel és mellékhatásaival áll kapcsolatban.

A gazdasági és társadalmi aktorok szelektáló viselkedésükkel befolyásolhatják az innováció sorsát: e viselkedés lehet támogató, semleges vagy akadályozó. A támogatás fogalma ebben az összefüggésben az aktor rendelkezésére álló erőforrások aktív átcsoportosítását jelenti az innováció megvalósítása érdekében; az akadályozás pedig az aktor rendelkezésére álló erőforrások allokációja a kedvezőtlen hatásúnak ítélt újítások bevezetésének hátráltatásáért.

A társadalmi szelekció mechanizmusai az innovációs folyamat és egy technológia életciklusának minden egyes fázisában jelen vannak: a kutatás-fejlesztés során a kutatás irányainak, módszereinek, kérdésfeltevéseinek, működési feltételeinek és intenzitásának meghatározásával; a tanulási folyamatok során a felhalmozott tapasztalatokat mintegy filterként megsűrve, kiválogatva és közvetítve az egyes fejlesztési irányokhoz; az invenció és innováció fázisai között meghatározva, hogy melyik találmány fog innováció formájában megvalósulni. Hasonlóan az invenció és innováció közötti sze-

lekcióhoz az innováció (egy találmány első adaptációja) és a diffúzió fázisai között is működik egy fontos szelekciós mechanizmus. Ez befolyásolja, hogy melyik innováció fog elterjedni és lesz mélyreható hatása a társadalomra és meghatározza a diffúzió kezdetének időpontját is. Ez azt jelenti, hogy a diffúzió nem követi azonnal és automatikusan az innovációt (Rogers 1983). A diffúzió során a társadalmi szelekció folyamatai befolyásolják annak sebességét és mértékét, továbbá tökéletesítéseket, javítások ösztönözhetnek a technológia szerkezetében. Végül az elavulás és szubsztitúció fázisában a társadalmi szelekció mechanizmusai meghatározzák a régi technológiák újjakkal való felváltásának idejét és módját.

A társadalmi szelekció működésének következményeként az innovációk terjedési ideje (az első megjelenéstől a széleskörű elterjedtségig tartó idő) nagy változatosságot mutat. A diffúzió időzítése és rátája több tényezőtől is függ: a fizetőképes kereslet meglététől és nagyságától, a piac szerkezetétől (monopolizált vagy szabad versennyel jellemezhető) és attól is, hogy az adott innováció mennyire kompatibilis a fennálló gazdasági-társadalmi viszonyokkal. Ezek a tényezők egyrészt különböző diffúziós pályákat eredményezhetnek, amelyekhez eltérő diffúziós sebességek tartoznak, másrészt pedig befolyásolják azt is hogy az innováció első alkalmazását követően mikor kezdődik a tulajdonképpeni diffúziós folyamat (Brouwer 1991).

A schumpeteri innovációelmélet bírálható azért, hogy nem nyújt megfelelő mélységű elemzést azokról a körülményekről, amelyek segíthetik, vagy éppen gátolhatják az innovációkat (Freeman 1994). A jelenkori kutatás intenzíven vizsgálja ezeket a szelekciós folyamatokat, amelyek mind a piaci mind pedig a bürokratikus-centralizált mechanizmus szabályozási formái között érvényesülnek. Meg kell jegyezni azonban, hogy a szelekciós folyamat logikája lényegesen különböző a piaci verseny körülményei között, mint a centralizált rendszerekben. Egy kevert gazdasági rendszerben mind a piaci, mind pedig a bürokratikus irányítási formára jellemző szelekciós mechanizmusok jelen lehetnek egy meghatározott kombinációban, amely időről időre változhat (Huber 2001: 119).

A szelekciós mechanizmusok mindenütt jelenlévő hatásai teremtik meg az innovációs folyamat egymástól különböző sajátos útjait az innovációs folyamat minden egyes fázisában illetve a különböző fázisok között is. A lehetséges innovációs utak sokféleségéből adódik az innovációs folyamat pontos menetének előrejelezhetetlensége és időkereteinek bizonytalansága is.

Az innovációs pályák előrejelzésének és az innovációs folyamat időkereteinek bizonytalansága

Az innovációs folyamatot több szempontból is a bizonytalanság és előrejelezhetetlenség jellemzi. A lehetséges innovációk csupán egy kis százaléka jut el a gyakorlati kipróbálásig s ezeknek is csak egy kis része terjed el és gyakorol lényeges hatást a társadalomra (Grübler 1998, Huber 2001: 117).

Annak az időtartamnak a hosszúsága, mely a találmányok megszületésétől első alkalmazásukig, s első alkalmazásuktól széles körű elterjedésükig telik el, rendkívül nagy változatosságot mutat (néhány hónaptól hosszú évszázadokig terjed a skála) és a bizonytalanságok egyik lényeges forrása. Ami ebben az esetben döntő, az a társadalom

fogékonysága az innovációkra (más néven a társadalom innováció-abszorpciós képessége) és a meglévő kereslet az adott termékre vagy szolgáltatásra. Egyetérthetünk Braudellel, aki azt állította, hogy az innovációk sorsát erőteljesen befolyásolja a gazdaság általános mozgása:

„Ha van olyan tényező, amely az ipari forradalom magyarázataként alapját vesztette, akkor az a technológia. Az újabb történetírás számos meggyőző érvelést hozott azzal a nézettel szemben, amely a technológiát tekinti fő mozgatóerőnek... A találmányok gyakran megjelenhetnek egy (társadalmi) vákuumban is. Egy technológia hatékony vagy széleskörű használata a gazdaság általános mozgását követi: néha több alkalommal is újra fel kell fedezni, míg pontos és állandó kereslettel találkozik. Az ipari forradalom első évtizedei során a technológia sokkal inkább volt olyan tényező, amelynek fejlődését gazdaság meghatározta mintsem olyan, ami a gazdaságot irányította. Az innovációk teljesen világosan a piac állapotától függték: csak akkor kerültek bevezetésre, amikor folyamatos volt a fogyasztói kereslet”.
(Braudel 1979: 566–567)

A bizonytalanságok további faktora az, hogy egy új technika életciklusának korai szakaszában annak teljesítménye, alkalmazásának (újraalkalmazásának) lehetséges területei, gazdasági jelentősége és a társadalomra gyakorolt hatásai még nem ismertek. Potenciális pozitív és negatív mellékhatásai az emberi egészségre és a környezetre nagyrészt előreláthatatlanok. Alkalmazásának költségei és haszna, illetve a bevezetésétől várható profit nagysága nem jósolható meg pontosan. Az is nyitott kérdés, hogy miként és miért válhatnak bizonyos technikai-szervezeti újítások korszakos innovációkká, míg mások csupán kisebb jelentőségre tesznek szert. Egy új technológia életciklusának kezdetén még kevésbé ismertek és ezért megjósolhatatlanok későbbi továbbfejlesztésének, illetve más technológiákkal való társításának lehetőségei, amelyek révén pedig adott esetben egy új technológiai paradigma részét alkothatja. Hasonlóképpen, egy új technológia életciklusának hossza is nagy változatosságot mutat. A diffúziós ráta, mely egy újítás terjedési sebességét mutatja, a különböző technológiák és különböző országok esetében más és más lehet, az adott technológia sajátosságaitól illetve az adott ország technológiai-intézményi viszonyaitól függően (Freeman–Soete 1997; Rosenberg 1996).

Az innovációs folyamat schumpeteri ábrázolásának módosítása

Úgy tűnik, a modern innováció-kutatás konszenzusszerűen használja Schumpeter műveit kiindulópontként. Ám egyetértés van abban is, hogy a gazdasági-társadalmi innováció schumpeteri elmélete számos lényeges ponton kiegészítésre és jelentős módosításra szorul. Jelenleg nincs is az innovációs folyamatnak általánosan elfogadott elmélete; inkább beszélhetünk az innováció-elméleten belül egymás mellett élő elméleti irányzatokról, melyek Schumpeter innováció-elméletét különböző pontokon bírálják, illetve próbálják továbbfejleszteni.

Az innovációs folyamat schumpeteri rekonstrukciója még magán viseli a lineáris modellek számos jellegzetességét, ugyanakkor azok egyik első meghaladásaként, ko-

rai evolúciós jellegű módosításaként is értékelhető. Kritika éppen azért érheti, hogy ezt nem tette radikálisabban. Schumpeter az innovációs folyamatot az *invenció-szelekció-innováció és diffúzió* szekvenciával írja le; ez az, amiből a modern kutatás számos irányzata kiindul, és amit a kritika a leggyakrabban alapul vesz.

Az újabb kutatások az innovációs folyamat egységességét, egyes szakaszainak egyenrangúságát és komplementaritását hangsúlyozzák. Az innovációs folyamat egymást kiegészítő, egyenrangúan fontos szakaszokból tevődik össze, amelyek közül mindegyik a maga módján előfeltétele az innováció sikerességének; így tehát, szemben Schumpeter álláspontjával, egyik szakasz sem tekinthető a többihez képest meghatározónak vagy lényegesebbnek. Az elméleti tisztánlátás végett természetesen hasznos a különböző fázisok és szakaszok között világos különbséget tenni. Azonban az empirikus elemzésben jóval nehezebb megállapítani, hol ér véget az egyik szakasz és hol kezdődik a másik. Nincsenek tisztán megállapítható határok a különböző fázisok között; ezek a határok inkább képlékenyek (Huber 2001: 117).

Ugyanakkor az innováció nem tekinthető egyirányú, lineáris folyamatnak, amely minden egyes esetben ugyanazt a pályát futja be: számos életciklus-modell/pálya azonosítható az innovációs folyamaton belül. Egy újítás sorsát, azaz az innovációs folyamat pontos menetét *ex ante* nem lehet előrelátni csupán *ex post* kimutatni. Ez egy adott újítás lehetőségeivel és hatásaival kapcsolatban nagy mértékű bizonytalanságot eredményez. Egy ötlet, találmány vagy újítás fejlesztésének vagy alkalmazásának elakadása esetleg végleges kudarcra, a késések és hosszú időbeli megszakítások az innovációs folyamat természetes részét alkotják és annak minden egyes szakaszán jelen vannak. Úgy tűnik, bekövetkezésük inkább szabály, mint kivétel. A szelekció mechanizmusa meghatározó szerepet játszik abban, hogy egy adott újítás milyen pályát fog bejárni. Az invenció és ötlet-generálás endogén része az innovációs folyamatnak és mélyen beágyazott gazdasági és társadalmi újratermelés uralkodó rendszerébe. Nagyon gyakran az innovációk csak hosszú ideig tartó *előzetes fejlesztés* eredményeként vagy az első alkalmazást követő *inkrementális innovációk* során válnak széles körben alkalmazhatóvá és társadalmilag jelentőssé. Az innovációs folyamat során igen gyakran létrejön egyfajta visszacsatolás a diffúzió fázisából az ötlet-generálásig és innovációig a *tapasztalati tanulás* közvetítésével.

Mindezeket alapul véve az innovációs folyamat schumpeteri leírását a következőképp módosíthatjuk: *idea-generáció* (amely magában foglalja a tapasztalati tanulás, a kutatás – fejlesztés és a társadalmi ismeretszerzés kognitív folyamatait is) > *invenció* > *fejlesztés* > *innováció* > *poszt-innovációs fejlesztés és inkrementális innovációk* > *diffúzió* > *tapasztalati tanulás* > *visszacsatolás a korábbi fejlesztési szakaszokhoz és az idea-generáció folyamatához*.

Az innovációs folyamat fő szakaszainak (ötlet-generálás, innováció, diffúzió, illetve a szelekció folyamata) megértése nemcsak egyszerűen különböző modellek kidolgozását igényelheti, hanem önálló elméletek megalkotását is. Ez az idea-generáció, az innováció és diffúzió önálló részelméleteinek társadalomelméleti konstrukcióját teszi szükségessé a szociológia, a közgazdaságtan és a kognitív tudomány együttműködésével. Tulajdonképpen a kutatás ebbe az irányba is fejlődik: valóban léteznek önálló elméletek, amelyek például az idea-generáció vagy diffúzió folyamatát vizsgálják (Blackmore 1999; Rogers 1983). Továbbá, ezeknek az elméleteknek evolúciós jellegűeknek kell lenniük abban az értelemben, hogy figyelembe veszik az innovációk le-

hetséges életciklus-pályáinak sokféleségét és azt a mechanizmust, amely az egyes innovációkat e különböző pályákra kényszeríti: a társadalmi-gazdasági szelektív erők működését az innovációs folyamat minden fázisában.

Az innovációs folyamat ekként rekonstruált fázisai azonban nem következnek szükségszerűen egymásra, mivel valamennyien, kivétel nélkül és állandóan alá vannak vetve a társadalmi szelekció formáló erőinek. Emiatt tehát e szekvencia probabilisztikus, mely bármely pontján megszakadhat; egyes fejlesztési fázisok lerövidülhetnek vagy akár teljesen kimaradhatnak, vagy éppen ellenkezőleg, az invenció, innováció és diffúzió szakaszai közé pre- vagy poszt-innovációs fejlesztések bármely ponton beépülhetnek. Az egyes fázisok időigénye változó lehet és előzetesen nem kalkulálható. Ugyanakkor az innovációs folyamat későbbi fázisaitól visszacsatolások épülhetnek ki a korábbi fázisokhoz. *A szelekció, a visszacsatolások és a különböző hosszúságú pre- és poszt-innovációs fejlesztési szakaszok beékelődésének következményeként lesz a technológiai változás több fejlődési alternatívát magában foglaló, nem-lineáris és nem-determinisztikus, azaz pontosan nem előre jelezhető és tervezhető evolúciós folyamat.*

Az innovációs folyamat rekonstrukciója: továbbfejlesztési lehetőségek

Az invenció – innováció – diffúzió lineáris modellje, mely az innovációs folyamat legrégibbi és legelterjedtebb leírása, figyelmen kívül hagyja mind az innovációs folyamat inherens bizonytalanságát és előrejelezhetetlenségét, mind pedig azt, hogy a bizonytalanságok egyik fő oka az alternatív életciklus-pályák létezése, az innovációs folyamat lehetséges végeredményeinek sokfélesége. Az alternatív életciklus-pályák az innováció megvalósulását támogató tényezők és az innovációs folyamat során működő szelekciós mechanizmusok, az újítók és társadalmi-gazdasági környezetük kölcsönhatásainak végeredményeként jönnek létre.

El kell fogadni, hogy a technikai változás nem írható le egyetlen folyamatábrával. Ugyanakkor ebből nem következik, hogy az innováció folyamata csak idioszinkretikus módszerrel lenne megragadható, mintha minden innovációs próbálkozás a többihez semmiben sem hasonló, önmagában álló kísérlet volna. Képesek lehetünk arra, hogy megragadjuk, ami több innovációs kísérletben is közös azáltal, hogy azonosítjuk a legfontosabb, legjellemzőbb evolúciós pályákat, melyeket egy innováció befuthat és úgy is, hogy azonosítjuk azokat a tipikus „evolúciós szkenáriókat”, amelyekkel két vagy több technológia kölcsönhatása leképezhető. Ezek rekonstrukciójára teszünk kísérletet a következő két alfejezetben. Az ezeket követő alfejezet a nagyléptékű technológiai átalakítások lehetséges társadalmi következményeit foglalja össze röviden.

Az innovációs folyamat lehetséges útjai

Egy felfedezés/innováció sorsa bizonytalan, de módunkban áll azonosítani azokat a lehetséges utakat, melyeket életciklusa során bejárhat. A gazdaság- és technikatörténeti kutatások alapján a következő tipikus innovációs pályákat lehet rekonstruálni:

1. Egy találmány ideája még a K+F során kiszzelektálódik, és soha nem kerül gyakorlati megvalósításra. A kudarcot vallott és vagy gyakorlati alkalmazásra nem kerülő ötletek-próbálkozások teszik ki az újítási kísérletek többségét. A sikeres innováció tehát sokkal ritkábban és kevesebb valószínűséggel következik be, mint azt általában feltételezik, s nem tekinthető a technikai fejlődés szükségszerű következményének, hanem sokkal inkább olyan eseménynek, ami specifikus magyarázatot igényel. Ebből következően az innováció- és technológiakutatás számára a meg nem valósult alternatívák szisztematikus tanulmányozása esetenként épp olyan fontos lehet, mint a „sikeres” innovációké; a végül sikeresnek bizonyult technikai megoldás nem szükségszerűen az egyetlen lehetséges alternatíva (Pinch–Bijker 1987: 22, 24–26, 28).

2. A találmány/ új technológia előzetes kísérletek, vagy pedig egy meghatározott ideig végzett kísérleti alkalmazás után kiszzelektálódik, mivel teljesítménye-működése nem felel meg a várakozásoknak vagy kezdeti alkalmazása során súlyos, előre nem látott negatív mellékhatások lépnek fel (pl. elektromos autók, Zeppelinek, DDT, Talidomin).

3. Egy bizonyos idejű előzetes kísérletezés után az új technika alkalmazásra kerül. A kísérleti időszak alatti fejlesztés, az új technika előállítása és kezdeti alkalmazása során felhalmozódó tapasztalatok felhasználása és járulékos innovációk bevezetésének eredményeként az új technika teljesítménye és alkalmazhatósága jelentősen javul. Az alkalmazás kezdeti problémáit sikeresen kiküszöbölik; ezáltal az új technika vagy eljárás – az eredetihez képest sokszor jelentősen módosított formában – széleskörű használatra éretté válik. A vázolt folyamattal természetesen együtt jár a diffúziós szakasz kezdetének időbeli késése-kitolódása egészen addig, míg az újítás szükséges érettségi stádiuma el nem következik. Ilyen fejlődési pályát járt be a 20. században mind az autó, mind a repülőgép, míg végül a gazdaság karakterét és szerkezetét alapvetően meghatározó technológiává vált. Kísérleti-fejlesztési periódusok, melyek a tapasztalati tanulást, a többszöri áttervezést-tökéletesítést és a szelekciót is magukban foglalják, valójában egyaránt lehetségesek egy innováció első bevezetése előtt és után is.

4. Az új technika más technikákkal, vagy pedig más (szervezeti) innovációkkal kombinálva egy új technológiai rendszert alkotva kerül alkalmazásra. Ez is magába foglalja a diffúzió kezdetének időbeli kitolódását – vagyis a diffúzió nem következik be közvetlenül az első alkalmazást követően, hanem csak a komplementer technológiák kifejlesztése után. A villamosítás szolgálhat például: a villamos áramot előállító rendszerek – turbinák, erőművek – a villamos áramot elosztó rendszerek – transzformátorok, távvezetékek – és a villanyáramot felhasználó berendezések – elektromotorok és közvilágítási rendszerek – diffúziója egymással párhuzamosan történt.¹¹

5. Az új technika időbeli csúszással kerül át a gyakorlatba (ám lényeges módosítások nélkül), mivel alkalmazásának lehetősége vagy egyszerűen gazdaságossága függ egy meghatározott küszöbérték elérésétől: a népsűrűségtől, az áruforgalom volumenétől, az energiahasználati szinttől vagy más hasonló tényezők meglététől. Így tehát, ahogy a lakosság létszáma növekszik, vagy a gazdaság növekedik, mintegy „belenő” a tervekben vagy kísérleti formában már létező de korábban általánosan még nem használt technológiákba. Boserup (1965) és Lee (1986) több tanulmányban is rámutattak, hogy egy új technológia alkalmazása a népesség méretétől és a népsűrűségtől is függ. Amíg

11 Hughes 1983; további példákkal szolgál Law 1987, Rosenberg 1996, Pantzar 2000.

a népesség nagysága nem ér el egy bizonyos szintet, addig egy komplex technológia alkalmazása nem gazdaságos vagy az adott technológiai infrastruktúra nem tartható fenn; természetesen ez a helyzet a csatornákkal és az utakkal. Számos technológiai változás, amely angol gazdaság 18. századi átalakulásához kapcsolódott említhető példaként: a csatorna – és úthálózat dinamikus fejlesztése az Ipari Forradalom korai szakaszának egyik fontos mozzanata volt, ám semmiképpen sem tekinthető technológiai értelemben újdonságnak. Kivitelezésük módját Európa-szerte régóta jól ismerték; tömeges megjelenésük egy viszonylag rövid periódusra koncentrálódva és átfogó társadalmi-gazdasági hatásuk az, ami újdonságot jelent. E tömeges megjelenés azonban szoros összefüggésben áll a népesség és az áruszállítási igények dinamikus növekedésével ugyanabban a periódusban. Hasonló a helyzet az ún. multicropping termelési eljárás széleskörű alkalmazásával a 18. századi angol mezőgazdaságban. Noha ez is ismert volt már huzamosabb ideje (Hollandiában például már korábban is alkalmazták) szélesebb körű angliai bevezetésére akkor került sor, mikor a növekvő népesség elegendő piacot és munkaerőt tudott biztosítani gazdaságos alkalmazásához. A már régóta ismert eljárásokat tehát csak akkor kezdték alkalmazni, mikor a gazdaság állapota a népesség növekedésével már elérte a bevezetéshez szükséges érettség szintjét.

6. Az új eljárás nagyobb módosítások nélkül azonnal átkerül a gyakorlatba, mivel első demonstrációjával egyidőben felismerik alkalmazásának előnyeit (pl. röntgen-diagnosztika, penicillin).

Az innovációk kölcsönhatása a már használatban levő technológiákkal

Az új technológiák szelekciója gyakran a már használatban levő technológiákkal való kölcsönhatásban történik. Ebben az interakcióban a következő alapeseteket lehet megkülönböztetni:

1. Az új eljárás helyettesíti/ teljesen kiszorítja a régit (szubsztitúció). Klasszikus példa a vízi út/csatornákon történő szállítás felváltása vasúti szállítással a 19. századi Anglia több körzetében: a vasútépítő vállalkozók felvásárolták a csatornákat egykor kiépítő, vízi szállítással foglalkozó társaságokat, a csatornákat kiszárították és a vasútvonalat a kiszárított mederben építették meg. Hasonlóképp Amerikában a 19. század második harmadától az újonnan létesített vasútvonalak a postakocsikat szorították ki a távolsági forgalomból.

2. Az új technika kudarcot vall és elutasítják miközben a régi marad használatban. Példa erre a francia villanyautó kudarcának története, melynek nem sikerült felváltania a robbanómotorra alapuló technológiát (Callon 1987).

3. A régi és új eljárásokat egyesítik: együtt alkotnak egy jóval komplexebb technológiát. Ebben az esetben egy technológiai rendszernek egy másik technológiai rendszerrel való kölcsönhatásának eredményeként számos alváltozat képzelhető el: a) a régi technológia marad domináns és az új csupán kiegészíti; b) az új technológia válik dominánssá és a régi játszik kiegészítő szerepet; c) mindkettőt alkalmazzák, mégpedig egymás kiegészítőiként: úgy, hogy egymás működésének hatékonyságát javítják; nem hierarchikus, hanem mellérendelt viszony áll fenn közöttük (Law 1987; Rosenberg 1996; Pantzar 2000).

4. A piac és az alkalmazási területek felosztása: a régi és az új technológiát egymástól elkülönítve alkalmazzák, így a korábban egységes piac két részre fog elkülönülni. Mind-egyik technológia az alkalmazási területek azon részén lesz elterjedtebb (vagy kizárólagosan alkalmazott), ahol teljesítménye valamilyen szempontból hatékonyabb, mint a kompetitív eljárásé. Jellemző 19. századi példa a gőzhajók lapátkerekes, illetve hajócsavarral történő meghajtásának esete: a tengeri közlekedésben a hajócsavar gyorsan elterjedt, mivel nagy hullámverés esetén a lapátkerek nem volt megfelelően üzembiztos, ám a folyami hajózásban a lapátkerekes meghajtási mód még sokáig használatban maradt. Újabb példaként idézhetjük a vezetékes- és mobiltelefonok közötti funkciómegosztás kialakulását az utóbbi években: a drágább mobiltelefonokról sürgős, de rövidebb ideig tartó beszélgetéseket kezdeményeznek, míg az olcsóbb, de helyhez kötött vezetékes telefonokon bonyolítják az időben jobban ütemezhető hosszabb beszélgetéseket. További példa a motoros és sugárhajtású repülőgépek esete: a sugárhajtómű megjelenése után mind a motoros, mind sugárhajtású repülőgépek használatban maradtak; igaz általában különböző funkciók ellátására építik őket (Pinch 1996: 25).

5. Evolúciós verseny az új és a régi megoldások között. Egy új technológia megjelenése versenyhelyzetet teremt, ami arra ösztönzi a hagyományos technikák tulajdonosait, hogy módszereik hatékonyságát javítsák. Ez azonban arra készteti az innováció kidolgozóit, hogy ők maguk is tovább tökéletesítsék az új technológiát. Ez visszahat a régi technológiára további hatékonyságnövelő újításokra sarkallva alkalmazóit. A technológiai megoldások közötti éles verseny tehát újabb és újabb fejlesztésekre és hatékonyságnövelő innovációkra kényszeríti e technológiák előállítóit. Jó példa az innovációk effajta versenyére a vitorlás- és gőzhajók vagy a vízikerek és gőzgép fejlesztőinek elhúzódo vetélkedése a 19. században (Scherer 1984; Rosenberg 1996).

6. Az új technológia a már létező rendszerektől relatíve elszigetelten kerül alkalmazásra: azokkal sem kompetitív, sem komplementer viszonyban nincs.

Tehát túlzott leegyszerűsítés lenne, ha a technológiai átalakulások eredményét úgy mutatnánk be, mint egyszerűen egy technikai megoldás/rendszer felváltását egy mássikkal. A technológiai rendszerek egymással való kölcsönhatásának lehetséges végeredményei ennél sokkal változatosabbak. A valódi kérdés az, hogy ebben a kölcsönhatásban milyen sajátos feltételek vezetnek egy meghatározott eredményhez.

A technológiai átalakulások társadalmi-társadalomszervezeti összefüggéseiről

A nagyléptékű technikai változások a társadalmi újratermelés kereteinek radikális átalakulásával járnak együtt, illetve maguk is radikális társadalmi változásokat generálhatnak. Új termelési ágazatok felemelkedése és a régiek leépülése együtt jár a foglalkozásszerkezet átalakulásával és a munkanélküliség dinamikájának megváltozásával. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a schumpeteri elmélet relevanciáját a gazdaságszerkezet megváltozásával összefüggő tömeges munkanélküliség magyarázatában.

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása hatással van a reálbérek változásaira s így végső soron az alkalmazottak mindenkori életszínvonalára és megélhetési lehetőségeire is. Mindezek együtt befolyásolják a szegénység és a relatív depriváció dinamikáját s azt is, hogy egyáltalán hogyan definiálják a szegénységet és deprivációt.

Új ágazatok felemelkedése és a régiók visszaszorulása a tulajdon- és jövedelmi viszonyok átrendeződését is maga után vonja: mindez a tulajdonviszonyokhoz, a munkamegosztási pozíciókhoz, a jövedelmek meghatározott elosztásához kapcsolódó társadalmilag generált és fenntartott egyenlőtlenségrendszer átalakulását is előidézi. Megváltozik a társadalmi terhek és javak, előnyök és hátrányok elosztásának logikája, sőt ezek addigi jelentése is újrafogalmazódhat. Új elitpozíciók születnek, és régiók szűnnek meg egyidejűleg. Az új ágazatok megszületése és addig virágzó ágazatok megszűnése nagy létszámú társadalmi csoportok felemelkedését vagy lesüllyedését von(hat)ja maga után, ami a foglalkozási struktúra megváltozásával együtt a társadalmi mobilitás folyamatainak és dinamikájának fő tartalmát adja, és azt meghatározza. Az elitpozíciók megváltozása, a foglalkozási struktúra átalakulása, az egyenlőtlenségrendszer újrafarmálódása, a szegénység dinamikájának módosulása és a mobilitás addigi irányainak és intenzitásának megváltozása képezi a technológiai paradigmaváltással együtt járó társadalmi átrétegződés fő aspektusait.

Az új ágazatok és termelési rendszerek megjelenése következtében megváltozhat az újratermelési folyamatok térszerkezete is: egyes hagyományos központok visszafélldhetnek, ugyanakkor a termelés új gócpontjai növekedésnek indulhatnak, miközben a kommunikáció és szállítás új csatornái és hálózatai jönnek létre a központok között. Mindez természetesen impulzust ad a migrációnak: meghatározza annak sebességét, irányát és volumenét.

Mivel az uralkodó technológiai rendszereknek és a szabályozás-koordináció társadalmi formáinak egymással kompatibiliseknek kell lenniük (vagyis működésük és változásuk során fenn kell tartaniuk a kompatibilitás minimálisan szükséges szintjét) a technostruktúra jelentős átalakulása általában szükségessé teszi a gazdasági és társadalompolitikai intézményrendszer átformálását; beleértve a szociálpolitikai és társadalombiztosítási rezsimeket is.

A technológiai paradigmaváltozás maga után vonhatja a munkakultúra és a termelésben résztvevők időmérlegének megváltozását is. Az új technológiák rendszerint újfajta javakat, fogyasztási eszközöket és lehetőségeket kínálnak, amelyek új fogyasztási szokásokat alakítanak ki. Megváltozik a mentalitás és az életmód.

A technológiai átalakulások és a társadalomszerkezeti-társadalomszervezeti változások egységes elméleti keretben interpretálhatók, a társadalmi újratermelés paradigmaváltásának különböző, de egymást kölcsönösen alakító aspektusaiként. A nagyléptékű technológiai átalakulások a társadalmi újratermelés legkülönbözőbb területein indíthatnak el változásokat és ugyanígy a társadalmi újratermelés különböző szféráiban bekövetkező változások is visszahatnak a technológiai rendszerekre: befolyásolják fejlődésük irányait és átalakulásuk ütemét.

Összefoglalásul: eredmények, tanulságok, hipotézisek

Először, fontosnak tartom tudatosítani, hogy a schumpeteri innováció-elmélet és a hozzá kapcsolódó modern innováció-kutatás a jelenkor legalapvetőbb gazdaság- és társadalompolitikai problémáinak megértéséhez, a gazdasági sikeresség és elmáradottság és ezek társadalmi összefüggéseinek vizsgálatához és magyarázatához nyújt rendkívül hasznos és jól alkalmazható elméleti kiindulópontokat és eszközöket. A je-

lenleg zajló „informatikai ipari forradalom” folyamatának és hatásainak tudatában Schumpeter interpretációja a „kreatív destrukció” folyamatáról a gazdaságban és gondolatai az innovációk elterjedésének makrogazdasági és társadalmi hatásairól változatlanul aktuálisak és inspirálóak, így e témák beemelése a gazdaságszociológiai (sőt a gazdaság- és társadalompolitikai) diskurzus fő kérdései közé mindenképpen indokoltnak és fontosnak tűnik.

Másodszor, e tanulmány áttekintette az innovációs folyamat schumpeteri ábrázolásához kapcsolódó fontosabb kritikákat és kiegészítéseket az újabb szakirodalom relevánsnak tűnő és a szerző által elérhető része alapján. Az újdonság itt a szakirodalomban szétszórtan jelenlevő észrevételek, bírálatok és javaslatok egységes keretbe foglalása. Erre az áttekintésre alapozva a kritikák és kiegészítések figyelembevételével kísérletet tettem az innovációs folyamat schumpeteri leírásának módosítására. Ez egyrészt a schumpeteri fogalmi rendszerben még benne rejlő linearitást sugalló, vagy determinizmust hordozó gondolati elemek kiküszöbölésével, másrészt a társadalmi szelekció, a visszacsatolások és a pre- és poszt-innovációs fejlesztések hatásmechanizmusának rövid bemutatásával és jelentőségének kiemelésével történik. Ez az eljárás lehetővé teszi, hogy a technológiai változást több fejlődési alternatívát és a társadalmi szelekciós mechanizmusok működését magában foglaló evolúciós folyamatként ábrázoljuk.

Harmadszor, az innováció nem írható le egyetlen, minden formájára érvényes folyamatmodell segítségével. Ehelyett más megoldást kell választani: azonosítani kell a különböző, tipikus evolúciós pályákat és azt kell megmagyarázni, hogy a konkrét esetekben az egyes újítási kísérletek miért járnak be eltérő utat. Végző soron a társadalmi szelekció működése generál eltérő innovációs pályákat és határozza meg a konkrét esetekben, hogy egy-egy újító próbálkozás melyik útra kerül. Ugyanakkor az innovációk sikeressége szempontjából komoly figyelmet érdemel, hogy a (gazdasági-demográfiai) *növekedés* is elősegítheti bizonyos innovációk alkalmazását. Emellett egy innováció más technikákkal való *társítása* is radikálisan bővítheti alkalmazhatóságának lehetőségeit. Egy új technológia más eljárásokkal való összekapcsolása lényegesen fokozza az adott innováció teljesítményét, illetve kiszélesíti használhatóságának körét; ez pedig növeli elfogadásának és elterjedésének valószínűségét. Mindez azt is érthetőbbé teszi és magyarázza, hogy az innovációk miért együtt, csoportokban jelennek meg inkább és hogy egy innováció önmagában, elszigetelten miért kerül kisebb valószínűséggel azonnali, széleskörű használatba.

Schumpeter innovációelméletének és a hozzákapcsolódó modern kutatásoknak a legfőbb tanulsága a gyakorlati társadalompolitika számára az, hogy egy közösség jóléte és integritása alapvetően függ attól, birtokolja-e korának csúcstechnológiáit. A gazdaság- és társadalompolitika mindenkori irányítóinak – tágabb értelemben pedig a gazdasági élet kulcsszereplőinek – készen kell állniuk a jelentős technológiai újítások befogadására, abszorpciójára, sőt jelentős technikai-szervezeti újítások önálló kezdeményezésére is. A hagyományos technológiákhoz kapcsolódó kiváltságokat és monopolpozíciókat féltékenyen őrző, illetve a pusztán e monopolpozíciók és kiváltságok újraosztását szorgalmazó elitmagatartás azonban ehhez aligha elégséges.

Egy elavuló technológiai rendszerben való “bennragadás”, az aktív innováció-politika és a vele szorosan együttműködő oktatás- és foglalkoztatáspolitikai elhanyagolása hosszú távon gazdasági lemaradást, a globális gazdasági kapcsolatokban egyre foko-

zódó gazdasági alárendelődést és autonómiavesztést hoz magával, ami elkerülhetetlenül az egyszer már megszerzett relatív jólét kényszerű feladásához vezet. Vajon nem ez áll-e a kelet-közép európai társadalmak 1980-as évekkel kezdődő világgazdasági eljelentéktelenedése, romló gazdasági teljesítményei, kiugróan rossz foglalkoztatási mutatói, adóalapjuk összezsugorodása, költségvetéseik krónikus és nehezen kezelhető hiánya és ezzel összefüggő eladósodásuk, társadalombiztosítási rendszereik egyre súlyosbodó finanszírozási válsága, a stagnáló reálbérek, a szegénység tömegessé válása, és – végső soron – alig javuló egészségügyi, ám radikálisan rosszabbodó demográfiai mutatóik – egyszerűen a társadalmi létük szinte minden területére kiterjedő súlyos válságjelenségek hátterében? A felsorolt problémák kétségkívül összetettek és aligha magyarázhatók *kizárólag* az innováció-politika és a társadalmi-gazdasági megújuló-képesség fogyatékosságaival. Azonban legalábbis hipotézisszerűen megfogalmazható, hogy az említett súlyos társadalmi problémák kialakulásában a kelet-közép európai társadalmak gyenge innovációs teljesítménye, az új jövedelemtermelő és munkaerőt foglalkoztató húzóágazatok meghonosításának elmaradása és az ezt segítő intézményi háttér kiépülésének lassúsága fontos szerepet játszhatott.

Schumpeter és hozzá hasonlóan Th. Hughes is megmutatta, hogy egy innováció vagy egy új technológiai rendszer, miután bevezetésének kezdeti nehézségein túljutott és sikeresnek bizonyult, terjedése során szinte kényszerítő erővel formálja át társadalmi környezetét. A társadalmi lét minden területén átsugárzó radikális technikai és szervezeti innovációk, ha nem velünk és általunk, akkor nélkülünk és ellenünkre törnek utat maguknak. E változások irányát és hatásait időben felismerve az átalakulás befolyásolói vagy irányítói és végső soron nyertesei lehetünk. A technikai-szervezeti újításoktól való elzárkózás vagy bevezetésük lassúsága azonban kényszerűen oda vezet, hogy még a korábban oly nehezen megszerzett és nagyon is viszonylagos anyagi biztonság megőrzése is lehetetlenné válik, mert alapjai a gazdasági-technológiai elmaradottság növekedésével fokozatosan, de elkerülhetetlenül erodálódnak.

Irodalom

- Allen, R.L. (1991): *Opening Doors. The Life and Work of J. Schumpeter I-II*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Arthur, W.B. (1989): Competing Technologies, Increasing Returns and Lock-in by Historical Events. *Economic Journal*, 99(1): 116–131.
- Bijker, W.E.–Hughes, Th.P.–Pinch, T.J. eds. (1987): *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr.
- Blackmore, S. (1999): *The Meme Machine*. Oxford: Oxford UP.
- Boserup, E. (1965) *The Conditions of Agricultural Growth*. London: G. Allen and Unwin.
- Bottomore, T. (1992): *Between Marginalism and Marxism. The economic sociology of J.A. Schumpeter*. New York: St. Martin Pr.
- Braudel, F. (1979): *Civilization and Capitalism: 15-18th Centuries*. Vol 3. New York.
- Brouwer, M. (1991) *Schumpeterian Puzzles. Technological Competition and Economic Evolution*. Ann Arbor: Michigan UP.

- Bush, V. (1946): *Endless Frontiers*. Washington D.C.: The Free Pr.
- Callon, M. (1987): Society in the Making: the Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis. In Bijker, W.E.–Hughes, Th.P.–Pinch, T.J. eds.: *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr., 83–103.
- David, P.A. 1985 Clio and the Economics of QWERTY. *American Economic Review (Papers and Proceedings)*, 75(2): 332–337.
- Dosi, G. –Freeman, C. –Nelson, R. –Silverberg, G. –Soete, L. eds. (1988): *Technical Change and Economic Theory*. London: Pinter.
- Freeman, C. (1994): The Economics of Technical Change. *Cambridge Journal of Economics*, 18: 463–514.
- Freeman, C.-Soete, L. (1997): *The Economics of Industrial Innovation*. London: Pinter.
- Freeman, C.–Louca, F. (2001): *As Time Goes by*. Oxford: Oxford UP.
- Fox, R. ed. (1996): *Technological Change. Methods and Themes in the History of Technology*. Amsterdam, The Netherlands: Harwood Acad. Publ.
- Gerschenkron, A. (1962): *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge MA.: Belknap Pr.
- Grübler, A. (1998): *Technology and Global Change*. Cambridge: Cambridge UP.
- Havas A. (1998): Innovációs elméletek és modellek. In Inzelt A. szerk. (1998): *Bevezetés az innováció-menedzsmentbe*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 33–57.
- Hanusch, H. ed. (1999): *The Legacy of J.A. Schumpeter I-II*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Hodgson, G.M. (1993): *Economics and Evolution*. Cambridge: Polity Pr.
- Huber, J. (2001): *Allgemeine Umweltsoziologie*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Hughes, Th.P. (1983): *Networks of Power: Electrification in Western Society 1880–1930*. Baltimore: John Hopkins UP.
- Hughes, Th.P. (1987): The Evolution of Large Technological Systems. In Bijker, W.E.–Hughes, Th.P.–Pinch, T.J. eds.: *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr., 51–82.
- Hughes, Th.P. 1994 Technological Momentum. In Smith, M.R.–Marx, L. eds.: *Does Technology Drive History?* Cambridge, Mass.: The MIT Pr., 101–114.
- Kuhn, T. (1970): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago UP.
- Laurila, J. (2000): Organisaatiot ja teknologian muutos. In Lemola, T. ed. (2000): *Näkökulmia teknologiaan*. Helsinki: Gaudeamus, 242–256.
- Law, John 1987 Technology and Heterogenous Engineering. In Bijker, W.E.–Hughes, Th.P.–Pinch, T.J. eds.: *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr., 111–134.
- Lee, R.D. (1986): Malthus and Boserup: a Dynamic Synthesis. In Coleman, D. –Schofield, R. eds.: *The State of Population Theory*. Oxford: Blackwell, 96–130.

- Lemola, T. ed. (2000): *Näkökulmia teknologiaan*. Helsinki: Gaudeamus.
- Leskinen, J. (2000): Michel Callon ja sosiologian materialisointi. In Lemola, T. ed.: *Näkökulmia teknologiaan*. Helsinki: Gaudeamus, 176–192.
- Madarász Aladár (1980): *Bevezető a "Gazdasági fejlődés elméletének" magyar kiadásához*. Budapest: KJK.
- Michelsen, K.E. (2000): Onko teknologialla menneisyyttä? Pohdintoja teknologian historiasta ja sen tutkimisesta. In Lemola, T. ed.: *Näkökulmia teknologiaan*. Helsinki: Gaudeamus, 62–89.
- Mokyr, J. (1996): Evolution and Technological Change: a new Metaphor for Economic History? In Fox, R. ed.: *Technological Change. Methods and Themes in the History of Technology*. Amsterdam, The Netherlands: Harwood Acad. Publ., 63–83.
- Nelson, R.R.–Winter, S. (1982): *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, Mass.: Harvard UP.
- Nelson, R.R. (1990): Capitalism as an Engine of Progress. *Research Policy*, 19: 193–214.
- Nelson, R.R. (2000): Selection Criteria and Selection Processes in Cultural Evolution Theories. In Ziman, J. ed.: *Technological Innovation as an Evolutionary Process*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pantzar, M. (2000): Tuotegenetiikkaa ja tavaraekologiaa. Kohti tavaramailman organista kuvaa. In Lemola, T. ed.: *Näkökulmia teknologiaan*. Helsinki: Gaudeamus, 109–127.
- Peltola, T. (2001): Verkoston suhteet ja toiminnan muotoutuminen. In Haila, Y.–Jokinen, P. eds.: *Ympäristöpolitiikka*. Tampere: Vastapaino, 182–197.
- Pinch, T. (1996): The Social Construction of Technology: a Review. In Fox, R. ed.: *Technological Change. Methods and Themes in the History of Technology*. Amsterdam, The Netherlands: Harwood Acad. Publ., 17–35.
- Pinch, T.–Bijker, W. (1987): The Social Construction of Facts and Artifacts. In Bijker, W.E.–Hughes, Th.P.–Pinch, T.J. eds.: *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr., 17–50.
- Rogers, E. (1983): *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Rosenberg, N. (1982): *Inside the Black Box. Technology and Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenberg, N. (1996): *Uncertainty and Technological Change*. In Landau et al. (eds.): *The Mosaic of Economic Growth*. Stanford, California: Stanford UP.
- Rosenberg, N. (2000): *Schumpeter and the Endogeneity of Technology*. London: Routledge.
- Ruttan, V.W. (1959): Usher and Schumpeter on invention, innovation and technological change. Wood, J.C.: *J. A. Schumpeter. Critical Assessments I-IV*. London-New York: Routledge, vol. II.: 333–341.

- Ruttan, V.W. (2001): *Technology, Growth and Development*. Oxford: Oxford UP.
- Scherer, F. (1984): *Innovation and Growth*. Cambridge, Mass.: The MIT Pr.
- Schumpeter, J.A. (1911): *Theory of Economic Development/Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin: Duncker&Humblot, 1987 (7).
- Schumpeter J.A. (1935): The Analysis of Economic Change. *The Review of Economic Statistics*, 17: 2–10.
- Schumpeter J.A. (1939): *Business Cycles vol. 1-2*. Pennsylvania: Porcupine Pr. Philadelphia, 1982.
- Schumpeter J.A. (1994[1943]): *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge, 1994.
- Smith, M.R.–Marx, L. eds. (1994): *Does Technology Drive History?* Cambridge, Mass.: The MIT Pr.
- Szántó B. (1988): *A teremtő technológia*. Budapest: KJK.
- Vago, S. 1996: *Social Change*. New Jersey: Prentice Hall.
- Wood, J.C. (1991): *J. A. Schumpeter. Critical Assessments I-IV*. London-New York: Routledge.

Kovács Ernő–Csite András–Oláh Miklós–Bokor Ibolya

Sziget a magyar tengeren: külföldi ingatlantulajdonosok a Balatonnál¹

VE GMK Nyugat-Balaton Társadalomtudományi Műhely,
H-8360 Keszthely, Deák F. u. 16.; e-mail: h12725kov@ella.hu²

H-8315 Gyenesdiás, Hámán u. 26.; e-mail: csitebandi@axelero.hu

Balaton Integrációs Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoport,
H-8230 Balatonfüred, Blaha u. 5.; e-mail: bftkht.olahmiklos@sednet.hu

VE GMK Nyugat-Balaton Társadalomtudományi Műhely,
H-8360 Keszthely, Deák F. u. 16.; e-mail: lator66@axelero.hu

Bevezetés

A Balaton különleges helyet foglal el a magyarországi régiók sorában. Azon kevés tájunk közé tartozik, ahol a regionalitás nem csupán adminisztratív-közigazgatási valóság, hanem az ott élők mindennapi azonosságtudatának része. Balatoninak lenni, annyi mint azonosulni a tó és környékének természeti és esztétikai értékeivel, a nyári üdülőszezonban együtt élni a hazai és külföldi turisták seregével. Egyik-másik balatoni település népessége a „szezonban” két-háromszorosára duzzad, de a néhány napot a térségben töltő vendégek mellett egyre gyakoribbak a környéket tartósan lakóhelyül választó külföldiek. A gazdasági (magas vállalkozói sűrűség), társadalmi és identitásbeli együvé tartozás ellenére a Balaton nem alkot önálló közigazgatási egységet, néhány civil szerveződés mellett egyedül a Balaton Fejlesztési Tanács (BFT) léte és működése biztosít némi regionális együttműködést a térségi szereplőknek. A hiány oka alapvetően politikai természetű: a térséget három megye települései alkotják, s a part mentén egyetlen nagyobb adminisztratív centrum sem található. Így okkal állítható, hogy a Balaton – nemzetgazdasági jelentősége ellenére – periférikus térsége az országnak. A Balaton, a vízügyi kutatások kivételével, a hazai tudományban sem kapott jelentőségének megfelelő figyelmet. A Balaton társadalmának szisztematikus vizsgálata a nyolcvanas években kezdődött,³ új lendületet a BFT égisze alatt 2001-ben létre-

1 A kutatást 2002-2003-ban a Balaton Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht. (Balatonfüred) és a Nyugat-Balaton Társadalomkutató Műhely (Keszthely-Zalaszentő) hajtotta végre.

2 A tanulmánnyal kapcsolatos észrevételeit kérjük erre a drótposta címre küldeni.

3 Többek közt kutatásokat végeztek a JPTE Tanárképző karának munkatársai; (Gertig B. (1980): *A Balaton helye és szerepe Magyarország idegenforgalmában*. Kaposvár.; Dr. Gertig B.–Dr. Lehmann A. szerk. (1985): *A Balaton és az idegenforgalom – A természeti környezet és a társadalmi-gazdasági szerkezet, valamint ezek földrajzi kapcsolatrendszere a Balaton térségében*. Pécs: JPTE Tanárképző Kar.), ill. a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem munkatársai is.

A KSH Somogy, Veszprém, és Zala megyei igazgatóságai – korábban KSH Somogy és Veszprém Igazgatóságai – készítettek jelentéseket a balatoni idényről 1962, 1965, 1970, ahol közös munkájuk során többek közt, 1998-ban a gazdaság és a foglalkoztatás főbb változására fókuszáltak. (Kaposi L.–Kiss Z.

hozott, balatonfüredi székhelyű Társadalomtudományi Kutatócsoport megszervezése adott a kutatásoknak, majd később a keszthelyi Nyugat-Balaton Társadalomkutató Műhely is csatlakozott a Balaton kutatóinak bővülő táborához. Az itt közölt kutatási eredmények e két kutatóműhely 2002-2003-ban végrehajtott közös vizsgálatából származnak.

A történelem számos példát mutat kisebb-nagyobb külföldi népcsoport magyarországi megtelepedésére, amire néha szervezett csoportokban, néha pedig egyéni-családi vállalkozásban került sor. Ha eltekintünk a határon túli magyarság egy jelentős részének Magyarországra történő áttelepedésétől, akkor azt mondhatjuk, hogy az utolsó nagyobb betelepülési hullám az 1989-90-es rendszerváltoztatást követően indult be és jellemzően három térségre összpontosult: (1) Budapestre, ahova a nyugati világ számos országából érkeztek, elsősorban a külföldi tulajdonú gazdasági szervezetekben dolgozó fiatal és középkorú magas végzettségű emberek; (2) a Nyugat-Dunántúl mezőgazdasági térségeibe, ahova főleg a szomszédos Ausztriából érkeztek agrártermeléssel foglalkozó gazdák; (3) és a Balaton térsége, ahova főleg a német ajkú országokból érkeztek középkorú és idős betelepülők, elsősorban rekreációs megfontolásból. Kutatásainkat a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet⁴ (BKÜ) területén végeztük. Célunk az volt, hogy az EU – Magyarország viszonylatában egy volumenében nem nagy, de távlatokban fontos migrációs folyamatot vizsgáljunk, nevezetesen az EU országaiból Magyarországra irányuló vándorlást. A vándorlás fő iránya most és a közeljövőben egyértelműen Magyarországról az EU országaiba mutat. Ami miatt az

(1999): A gazdaság és a foglalkoztatás főbb változásai a Balaton térségében. *Zala Megyei Statisztikai Tájékoztató*, 4.)

A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen 1991-ben Lengyel Márton vezetésével létrehozott turizmus szakirány hallgatói ill. Turizmus Kutatócsoport munkatársai is folytattak vizsgálatokat a térségben. (Lengyel M. (1995): *A balaton turizmus fejlesztési koncepciója*. Budapest: KIT Képzőművészeti Kiadó.; ill. Rátz T.–Puczkó L. (1997a): Assessment of Socio-Cultural Impacts of Tourism at Lake Balaton, Hungary; Abstract of Paper Presentations, 17th Annual Meeting of International Association for Impact Assessment, New Orleans, USA.)

A Balaton Fejlesztési Tanács megbízásából 2000. évben a Növekedéskutató Intézet és a Kodolányi János Főiskola Turizmus Tanszéke végzett kutatást, amely a rendelkezésre álló KSH adatok másodlagos statisztikai feldolgozásának kérdőíves felméréssel történő kiegészítését jelentette. (Árva László, Vanicsek Mária Növekedéskutató Intézet Budapest, Cséfalvay Zoltán, Hinek Máttyás, Kovács Péter Kodolányi J. F. Székesfehérvár, Csordás László MTA Regionális Kutatások Központja Kecskemét: A Balaton régió jövedelemmérlege)

Szijártó Zsolt vezetésével – PTE Kommunikációs Tanszék – a Káli-medencében (Fejős Z.–Szijártó Zs. (2000): Turizmus és kommunikáció. Néprajzi Múzeum Budapest–Pécs).

Kovács Ernő egyes dunántúli településeken a kisvállalkozásokat vizsgálta (Kovács, E.–Baicsi, Zs. (2000): Small Businesses in South and Western Hungary in the Nineties – A Sociological Survey. *Journal of Central European Agriculture*, 1 (1): 41–58).

Csite András a turizmus és a helyi politika kapcsolatát elemezte (Csite A. (2001): Tourism and politics: The rise of the lower middle class in the West – Balaton region. In Keune, M.–Nemes-Nagy, J. eds.: *Local Development, Institutions and Conflicts in Post – Socialist Hungary*. Budapest: International Labour Organisation, 68–93.)

- 4 Első ízben a Minisztertanács 1013/1979. (VI. 21.) számú rendeletével határozta meg a Balaton üdülőkörzethez tartozó településeket. Ekkor összesen még 153 település tartozott a körzethez, amelyből 49 üdülőhelyé is nyilvánított. Majd ezt követően a 2000. évi CXII. sz. törvény – Balaton Törvény melléklete – rendelkezett a Kiemelt Üdülőkörzet területi hatályára vonatkozóan. A Balaton Kiemelt Üdülőkörzethez törvénymódosítás révén jelenleg 164 település soroltak be.

ellenkező irányú migráció fontos lehet, az elsősorban az, hogy új típusú együttélési modell van kialakulóban a BKÜ területén.

A külföldi ingatlanvásárlások egy szélesebb összefüggés – nevezetesen a transznacionális áramlások – részét képezik, amelynek a jellegzetessége az új irányú migráció az EU országaiból Közép-Kelet-Európába. A másik fontos kérdés, amely vizsgálatunk tárgyát képezte az volt, hogy a külföldi ingatlanvásárlások milyen hatást gyakorolnak a településekre, és a helyi közösségekre.

A kutatás kiterjedt minden fontosabb szereplőre, akikkel a külföldi állampolgárok az ingatlan megvásárlásáig kapcsolatba kerültek (ingatlanügynökségek, ügyvédek, Közigazgatási Hivatal, Önkormányzatok). Megkerestük továbbá a külföldi ingatlantulajdonosokat, polgármestereket, helyi lakosokat, és azokat, akik ebből hasznot húznak: gondnokokat, helyi szolgáltatók képviselőit. Ez alapján körvonalazódott, hogy milyen pozitív és negatív hozadékaik vannak a külföldiek letelepedésének és milyen problémákat, vagy előnyöket vehet fel a velük való együttélés.

Az itt közölt elemzésben ennek az átfogó vizsgálatnak néhány, általunk fontosabbnak tartott eredményét mutatjuk be. Megvizsgáljuk, hogy kik, és milyen megfontolásokból vásároltak az elmúlt években ingatlant a Balaton térségében, megnézzük, hogy milyen gazdasági tevékenységet folytatnak, hogy mennyire elégedettek betelepülésükkel, s azt is elemezzük, hogy mennyire alkotnak szigetszerű csoportot a Balaton társadalmában. A következő oldalakon bemutatjuk a külföldi ingatlantulajdonosok körében végrehajtott kérdőíves vizsgálat főbb eredményeit, vagyis a külföldi betelepülők társadalmi sajátosságaira, gazdasági tevékenységére és beilleszkedésük jellegzetességeire. Bemutatjuk azt is, hogy a Balatonnál ingatlant vásárolt külföldiek miként és miért választották befektetési területül Magyarországot.

Transznacionális kapcsolatok-nemzetközi áramlások

A nemzetközi politikai események, a napról-napra új kihívásokat jegyző történések tükrében egyre bonyolultabb struktúrák alakulnak ki, s ezzel párhuzamosan válik egyre átjárhatóbbá az egyes államok közötti határ, amely Nyugat-Európában az EU megalakulása óta, s annak folyamatos bővítésével csaknem elméleti jelentőségűvé zsugorodott. *A transznacionális kapcsolatokat úgy lehet meghatározni, mint minden olyan kapcsolatot, amely megfontolt elhatározásból vagy célszerűségből a nemzetállami kereten kívül a nemzetközi szinten jön létre és amely, legalább is részlegesen, kívül esik az államok ellenőrző vagy közvetítő tevékenységén.* Ezen áramlások nagyfokú változatossága jellegük sokféleségéből következik. Egyesek a társadalmi tevékenység egy adott szektorát – demográfia, kommunikáció, szabadidő, stb. – fogják át. Másokat a behatárolatlanság jellemez: az uralkodó és nem uralkodó nemzetek megszólása a nemzetközi szinten olyan cselekvési kapacitást biztosít számukra, hogy határaikon kívül társadalmi modelleket terjesztenek, amelybe benne foglaltatnak gazdasági, politikai és szociális aspektusok is. A növekvő társadalmi mozgósítás folyamatában az állam mindinkább elveszíti az abszolút ellenőrzés lehetőségét az egyén felett, amelynek az állampolgári kötelei gyengülnek, de legalábbis változik természetük (Badie-Smith 1998). Ebből az következik, hogy az állami szuverenitás nem jelenti többé azt a jogot, hogy az állam, mint a nemzetközi kapcsolatok kizárólagos

vagy elsődleges szereplője jelenjen meg, és ez a minőségi változás inkább a transznacionális faktorok által elért és bizonyított hatékonyságból származik.

Az általunk végzett kutatás esetében olyan aktorokról (külföldi ingatlanvásárlókról) van szó, akik egyrészt a nemzetközi migráció új irányát testesítik meg, nevezetesen Nyugat-Európából Közép-Kelet-Európába, másrészt egy sajátos eddig nem kutatott, és nem feltárt új együttélési modellek részbeni létrehozói azáltal, hogy – föltételezéseink szerint – saját kultúrájuk értékrendjét közvetítik Magyarországon.

A demográfiai áramlások szinte kizárólag az egyéni választások aggregációjára vezetnek vissza, melyek kívül esnek minden kollektív stratégián és minden szervezeti ellenőrzésen. (Badie-Smouts 1998). A fent említett áramlások transznacionális áramlások. Olyan emberek mozgását követi nyomon, akik saját hazájukat egy másik országért elhagyják.

Az egyének hozzájárulnak eredeti társadalmuk szerkezetének felbontásához, s feltételezhetően a befogadó társadalmak megváltozásához, úgy, hogy az államnak csupán korlátozott cselekvési lehetőségei maradnak az ilyen típusú áramlások és a belőlük fakadó társadalmi változások megakadályozására (Rosenau 1990).

Ezen áramlások egyik változata, amikor különböző társadalmi osztályok tagjai vándorolnak ki Nyugat-Európából, különféle motiváció alapján. Fontos figyelemmel kíséreni az áramlás irányát, hiszen az alapján nagyobb valószínűséggel vonhatunk le következtetéseket a lakóhely változtatás okait illetően. A vándorlási folyamat főként a kedvező klímájú országok felé irányul, értjük ez alatt Spanyolországot,⁵ Dél-Franciaországot, Olaszországot.

1. ábra

Újonnan épített nem lakáscélú ingatlanok 1990–2000 között Spanyolországban

A másik ilyen nagy célterület Kelet-Európa, s benne hazánk is. Itt a kedvező éghajlat csupán időszakos, mégis emiatt, és gazdasági megfontolások alapján választják Magyarországot az idelátogatók és letelepedni vágyók. Az 1990-es évek közepétől egyfajta demográfiai áramlás volt megfigyelhető Ausztria és Németország felől. Ugyanis a politikai stabilitás növekedésével több lehetőség is kínálkozott a külföldi befektetések számára (pl.: magasan kvalifikált és olcsó munkaerő, helyi kedvezmények, nyitott gazdaság), ezzel lehetőséget adva a szabad tőkeáramlásnak.

Kedvező nemzetközi visszhangot keltett Magyarország csatlakozása a NATO-hoz, így a külföldi ingatlantulajdonosok is nagyobb biztonságban érezhették magukat, hiszen hazánk egyre közelebb került az Európai Unióhoz is. Egyre több külföldi fektet be magyar vállalkozásba, hoz létre újakat vagy egyszerűen csak mint magánszemély kikapcsolódás céljából vásárol ingatlant.

5 Spanyolországban például mintegy 1,5 millió ingatlan van külföldi tulajdonban, leggyakrabban brit, német vagy francia kézben, de 1990-es évek közepe óta meredeken emelkedik az orosz befektetők száma is. A vásárlók nem csupán turisztikai megfontolásból, hanem befektetési céllal veszik meg a tengerparti ingatlanokat, bízva abban, hogy a vételt követően majd magasabb áron adhatják el házaikat, lakásaikat. A külföldi ingatlanvásárlások szervezésére és lebonyolítására külön ingatlanpiaci alágazat jött létre. (www.fipe.org/information_general Tourism to Spain; www.zest-properties.com/investment-properties Villas for sales in Spain)

Az ingatlanvásárlásra irányuló kérelmek alakulása Magyarországon⁶

Magyarországon a megyei közigazgatási hivatalokban nem az ingatlanvásárlások számát tartják nyilván, hanem az engedélyező határozatok számát felosztják az elutasításra kerülő és engedélyezett ügyekre. Ezek az engedélyező határozatok sem mindig egy-egy önálló ingatlanra vonatkoznak, hanem magukba foglalják az esetleges ingatlanrészeket is. Ebből következően csak egy hozzávetőleges képet mutatnak, és általuk csak becsülni lehet a megvalósult ingatlanügyletek számát. A következő táblázat azt szemléltetni, hogy megyénként a 2000. évben milyen igények merültek fel az ingatlanvásárlásokkal kapcsolatban.

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb ingatlanvásárlás Budapesten, Somogy és Zala megyékben történt. A vásárlások összetétele eltérő képet mutat. Míg Budapesten a kereslet főként a lakások iránt magas, amely az összes ingatlanvásárlások 88 százalékát teszi ki, addig ez az arány Somogyban 61%, Zalában viszont csak 49%. Budapesten üdülőt egyáltalán nem vásároltak, ezzel szemben Somogy megyében az összes ingatlanvásárlások 15 százaléka, Zala megyében pedig 2 százaléka üdülő. Ebből látható, hogy a külföldiek figyelme az ország fővárosára és a frekvenciált üdülőterületeire orientálódik.

6 Az ingatlanvásárlás külföldi és hazai szabályozását az 1. sz. mellékletben mutatjuk be.

1. táblázat**A 2000. január 1. és december 31. között kiadott engedélyek megoszlása**

Hivatal	Lakás	Üdülő	Tanya	Egyéb	Összesen
Budapest	798	0	0	104	902
Baranya	247	31	2	53	360
Bács-Kiskun	166	42	104	81	393
Békés	105	8	1	6	120
Borsod-Abaúj-Zemplén	81	10	0	29	120
Csongrád	205	2	35	19	261
Fejér	94	18	0	41	153
Győr-Moson-Sopron	419	35	0	205	659
Hajdú-Bihar	90	7	1	19	117
Heves	83	4	0	15	102
Jász-Nagykun-Szolnok	82	6	7	15	110
Komárom-Esztergom	102	9	0	69	180
Nógrád	31	0	0	3	34
Pest	219	30	23	246	518
Somogy	513	126	9	187	825
Szabolcs-Szatmár-Bereg	76	1	2	4	83
Tolna	128	6	3	45	182
Vas	325	25	0	202	552
Veszprém	206	47	0	96	349
Zala	471	32	2	448	953
Összesen	4468	439	189	1887	6983

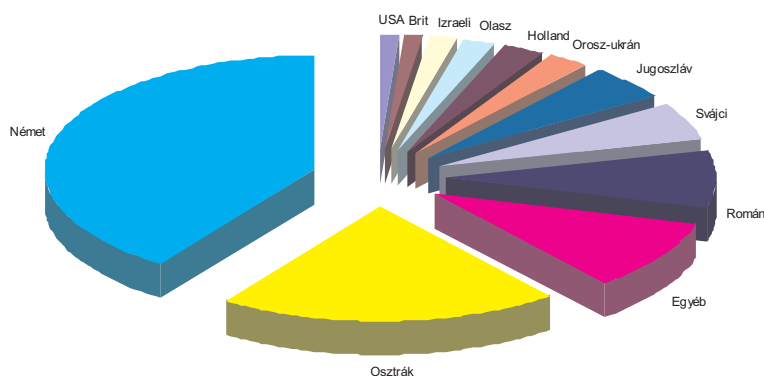
Forrás: Gazdaság és Jog 2001.

Kiemelkedően magas volt a német (40,4%) és az osztrák (20,3%) vásárlók aránya, az országos elutasítások aránya pedig csupán 2 százalékra tehető. Mindezen adatok elemzése alapján megállapítható, hogy az országosan kialakult tendenciában nem történt változás. Nem emelkedett nagymértékben a külföldi vásárlások aránya és a vásárlási szokásokban sem figyelhető meg változás. A kérelmek elbírálásának gyakorlata szilárd és jogszerű alapokon nyugszik. A balatoni idegenforgalmi hagyományoknak megfelelően a vásárlók zöme német anyanyelvű, 76 százalékuk német, 14 százalékuk pedig osztrák állampolgár. A fennmaradó 43 ország polgárai az ingatlanok csupán 10 százalékán osztoznak. Közülük adataink szerint a hollandok vannak a legtöbben (2,2%), de nem sokkal maradnak el tőlük a svájciak (1,9%) és az olaszok (1,3%) sem. Az Amerikai Egyesült Államokból ez idő alatt összesen 54-en vásároltak ingatlant, Ju-

goszláviából 42-en, Belgiumból 35-en, Romániából 33-an, Svédországból 28-an. A fennmaradó tulajdonosok zöme egyéb európai országbéli, de említésre méltó még a 15 kanadai, a 7 ausztrál, a 3 japán, a 2-2 fülöp-szigeteki vagy thaiföldi, iráni vásárló; de olyan tulajdonosa is van ma némely régióbéli ingatlanoknak, aki egyenesen Szíriából, Peruból, Izlandról vagy Dél-Afrikából érkezett a BKÜ-be vásárlási céllal.

1. ábra

Ingatlan vásárló külföldiek állampolgárság szerinti százalékos megoszlása 2000. január 1. és december 31. között (százalékos megoszlás)

A külföldi ingatlantulajdonlás területi jellemzői a BKÜ-ben

Összesített adatok szerint (a Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoport adatgyűjtése szerint) az utóbbi 6 évben a BKÜ 164 településén 8261 legális, külföldi állampolgárok részéről történt ingatlanszerzés kezdeményeztek. (Összehasonlításképpen: ugyanezen idő alatt Veszprém megye BKÜ-n kívüli területén összesen 1259 esetben kísérelt külföldi ingatlant vásárolni.) Az ingatlanok 47 százaléka lakás, illetve családi ház, 17 százaléka üdülő, további 36 százaléku „egyéb” besorolású (telek, pince, stb.), valamint 8 tanya is található közöttük.

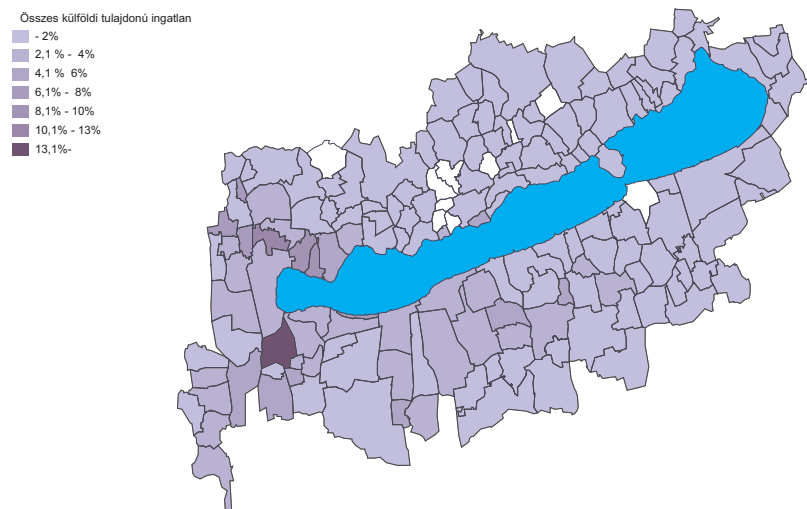
A BKÜ településein 1996. január 1. és 2001. december 31. között külföldiek által kezdeményezett ingatlanszerzés 98,8 százalékát a Közigazgatási Hivatal engedélyezte, a hat év alatt mindössze 101 esetben utasított el ilyen kérelmet a három megye közigazgatási hivatala.

2. táblázat**Külföldi ingatlanszerzések kezdeményezése a BKÜ-ben
1996. január 1. és 2001. december 31. között**

BKÜ alrégiók	1996	1997	1998	1999	2000	2001	BKÜ összesen
Somogy	259 26,1	881 42,3	761 46,0	732 52,1	491 41,4	459 48,4	3583 43,4
Veszprém	290 29,2	433 20,1	218 13,2	305 21,7	228 19,2	145 15,3	1619 19,6
Zala	444 44,7	763 36,7	674 40,8	367 26,1	467 39,4	344 36,3	3059 37,0
Összesen	993 100,0	2077 100,0	1653 100,0	1404 100,0	1186 100,0	948 100,0	8261 100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

A külföldi tulajdonba került ingatlanok területi megoszlását az 1. térkép illusztrálja.

1. térkép**Külföldiek tulajdonába került összes ingatlan féleség aránya
a BKÜ településein 1996-2001**

A térképen sötétebb színnel jelölve jól látható, hogy a keszthely-zalaszentgróti kistérségben⁷ vásároltak a külföldiek a legnagyobb arányban ingatlanokat. E térségben az összes ingatlanféleség 5 százalékát tulajdonolják külföldiek. Fonyód kistérségben 3,1%, Marcali-Lengyeltóti-Nagykanizsa mikrorégióban ez az arány 3 százalékos, Ba-

latonfüred és Balatonalmádi környékén 1,6 százalékos, a siófok-tabi kistérségben 1,5 %, a legkisebb arányú pedig Tapolca környékén (1 %).

A vásárlások az említett jogszabály-módosítások időszakában érzékelhetően felfutóban voltak. Az előzetes adatgyűjtés tárgyát képező 6 év alatti vásárlások 12 %-a történt az első évben, a másodikban számuk és arányuk megduplázódott, 1998 óta pedig lassú, évi 3-3 százalékpontos csökkenés tapasztalható. A kezdeti időszakban a vásárlások a Balaton-felvidéken lódultak meg erőteljesebben és mértékük itt is hagyott alább a leghamarabb. Míg a 6 év alatti összes ingatlanszerzésből a Veszprém megyei településeken történők csupán egyötödös részarányúak (16,6%), az első vizsgált évben (1996) itt történt a BKÜ összes külföldi ingatlanszerzésének 29 százaléka. A legtöbb vásárlás a somogyi alrégióban történt (43%), ezen ingatlanszerzések közül a lakás, ház, üdülő vásárlás a BKÜ somogyi területén lévő összes ilyen ingatlan 3,4 százalékat érintettek. Szám szerint a somogyi oldaltól valamelyest elmaradó, az arányokat tekintve viszont intenzívebb felvásárlás tapasztalható Zalában, ezen belül is érzékelhetően a gyógyfürdőkhez közel eső településeken. A vásárlások itt is korán indultak, s a kezdeti intenzitás mértéke itt csökkent a legkevésbé, a BKÜ vásárlásainak több, mint egyharmada 2001-ben is itt, a BKÜ egész területéhez képest ezen a viszonylag kis területen történt. A zalai alrégió lakás, üdülő céljára használt ingatlanainak csaknem 6 százaléka került 1996–2001 között külföldi állampolgárok tulajdonába, s itt a legnagyobb mértékű a külterületi ingatlanok felvásárlása is.

E kutatások szerint az ingatlanvásárlások nem feltétlenül a partra koncentrálnak, s ha akad is nagyarányú helyi külföldi ingatlanszerzés a parti településeken, akkor azok nem feltétlenül a frekvenciált helyekre esnek. Fonyódon, Keszthelyen (3,0%), Siófokon (1,5%), Balatonfüreden (1,7%) kisebb arányú a külföldiek ingatlanszerzésének mértéke, mint pl. a szintén parti, de feltételezhetőleg olcsóbb árfekvésű Révfülpön (5,4%).

A BKÜ-ben a külföldieknek leginkább a gyógyfürdők környékén elhelyezkedő, viszonylagosan olcsón megszerezhető ingatlanok vonzóak. Hévízen a lakások, házak, üdülők 6, az egyéb ingatlanok 7 százaléka vált külföldi tulajdonná a hat év alatt; a szomszédos Cserszegtomajon a két arányszám 9, illetve 13%. A régióban egyébiránt nem az iménti 1764 lelkes település vezet a legkelendőbb ingatlanokkal rendelkező települések listáját, hanem a 26,4 százalékos, 2001 nyarán kihelyezett kormányülésnek is helyet adó Vörs, ahol a házak 22,8, az egyéb ingatlanok 28,7 százaléka külföldi állampolgáré (Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoport 2002).

Külföldi ingatlantulajdonosok a Balatonnál

A következő oldalakon a külföldi ingatlantulajdonosok 300 fős reprezentatív mintáján végzett kérdőíves fölmérés eredményeit ismertetjük. A mintavétel részletes leírását az olvasó a 2. sz. mellékletben találja.

Iskolai végzettség, foglalkozás

Iskolázottság tekintetében a különböző állampolgárságúak csak kis mértékben térnek el az átlagtól. Biztos alapokon nyugvó jellemzés csak a mintában kellő elemszámmal rendelkező németekről és osztrákokról adható. Adataink szerint a balatoni ingatlan-tulajdonos német 29 százaléka diplomás, az osztrákok esetében ez az arány 26%, az utóbbiak körében viszont több a középfokú végzettségű (50%) és kevesebb az elemi iskolák végzettség aránya, mint ahogy az német adatközlők esetében tapasztalható.

Míg állampolgárság szerint nem tapasztalhatók szignifikáns eltérések a külföldi tulajdonosok között, területi vertikumban azonban már találhatóak ilyenek.

3. táblázat

Az adatközlők nemek szerinti legmagasabb iskolai végzettsége

	Férfi	Nő	Átlag
Általános iskola	32,2	33,3	33,0
Középiskola	35,0	41,0	35,7
Főiskola, egyetem	31,6	21,0	28,3
Nem válaszol	1,2	4,7	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

Az ingatlan tulajdonhálózatban is feltételezhető társaik – 62 százalékban hölgyek – iskolai végzettsége az előbbieknél valamelyest alacsonyabb fokú, és a kitérő válaszok is inkább az alsó kategóriák arányait növelhetik a valóságban.

4. táblázat

Az adatközlők és házaspáros- illetve élettársaik legmagasabb iskolai végzettsége

Társa	Adatközlők				Átlag
	Általános Iskola	Középiskola	Diploma	Nem válaszol	
Általános iskola	65,7	18,7	11,8	11,1*	32,0
Középiskola	21,2	49,5	35,2	–	34,7
Diploma	6,1	21,5	47,1	22,2*	23,7
Nem válaszol	7,0	10,3	5,9	66,7*	9,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

A külföldi állampolgárok foglalkozás-szerkezete a posztindusztriális társadalmak strukturális jegyeit viselik magukon. Ennek csupán egyetlen jellemzőjük mond ellent, mégpedig az, hogy az esetleges várakozásokkal ellentétben mindössze 5 százalékuk

mondotta magát inaktívnak (nyugdíjas). Szakmunkások mindössze 15 százalékos arányban találhatók köztük. Soraikban leginkább értelmiségieket tisztelhetünk (27%), de összességében ennél többen építik otthoni egzisztenciájukat a szolgáltató szektorra (28%). Ez utóbbiak csaknem fele kereskedő, hetede a pénzügyi szektorban dolgozik, kétötödük pedig az egyéb szolgáltatásokból veszi ki a részét. Minden tizedikük vállalkozó. Közalkalmazottak és köztisztviselők a 300 fős mintában mindössze 5 százalékos arányban voltak. Az adatközlők 7 százaléka háztartásbeli, mindegyikük nő. Róluk banktisztviselő, bolti eladó, fogtechnikus, gépészmérnök, kereskedő, kárpitós, kőműves, művezető, orvos, rendőr, sofőr, tanár, vezető, vállalkozó és órásmester férjük, hozzátartozójuk gondoskodik. Az e kérdésre válaszoló adatszolgáltató tulajdonosok köre 2% szellemi foglalkozásával, 1% vezetővel egészül ki teljessé. Kérdéseinkre mindössze 8 adatközlő (3%) tagadta meg a választ.

Az értelmiségi kategóriába soroltak között igen sok az építészmérnök és a tanár (22-21%), 7 százalékuuk orvos, 5 százalékuuk ügyvéd, de akad még soraikban agrármérnök, egyetemi tanár, főiskolai igazgató, erdészmérnök, gyógyszerész, gépészmérnök, kutató, vegyész, stb.

A vállalkozók a minta egészén belüli 10 százalékos részesedésű táborán belül talán egyedül az ingatlankereskedők-közvetítők 13 százalékos jelenléte feltűnő. Adatszolgáltatóink zöme (62%) férfi volt, a társak foglalkozásánál megjelölt kategóriák státuszértéke – a háztartásbeli hölgyeket leszámítva – csak kevés esetben különült el az adatszolgáltatóétól, és amikor ilyen történt, akkor se jelentős mértékben (egyetemi tanár-köztisztviselő). Ezen eltérések esetében általában a férfiak tartoznak a magasabb státuszcsoporthoz, mely eltérésben a férfi adatközlők viszonylagosan magasabb fokú iskolai végzettségének tulajdoníthatunk szerepet.

Zömmel férfiakból álló adatközlőink 28 százaléka rendelkezik diplomával, 36 százalékuuk középfokú, egyharmaduk pedig alacsony fokú végzettségű.⁸

Önbesoroláson alapuló társadalmi státusz

Az interjú végéhez közeledve kérdezőbiztosaink arra kérték adatközlőinket, hogy helyezték el önmagukat otthoni társadalmi helyzetük alapján egy tízfokozatú státuszskálán. E feladatra a 300 adatközlőből 271-en (90,3%) vállalkoztak (a véleménytagadók 90 százaléka Keszthely-Hévíz környéki). A kapott eredmények nem csupán önmagukban érdekesek, hanem azért is, mert megerősítik a korábban elemzett, területi bontású státuszmutatókról elmondottakat.

Az otthoni társadalmi hierarchia legaljára senki sem helyezte magát. A státuszrangsor következő fokára is csupán egy valaki, s a harmadikra is csak öten.

Eredményeink alapján összességében megállapítható, hogy a BKÜ-ben ingatlanlással rendelkező külföldi állampolgárok meghatározóan saját társadalmuk középosztályá-

8 A Német Statisztikai Hivatal (SBD) adatai szerint a 15 évesnél idősebb német népesség 20,1 százaléka rendelkezett 2002-ben felsőfokú iskolai végzettséggel, 26,7 százalékuuk középfokúval (Realschule vagy Polytechnische Oberschule), 45,3 százaléknian pedig alacsony fokúval rendelkeztek. A mikrocenzus során megkérdezték 4,5 százaléka még nem fejezte be iskoláit. (www.destatis.de/basis/biwiki/bildab1.htm)

hoz tartozóként sorolják be önmagukat, mely önbesorolást az iskolai végzettség szerinti megoszlások alátámasztanak (kétharmaduk felső, illetve középfokú végzettségű).

A külföldi ingatlanvásárlást motiváló tényezők

Az adásvétel motivációi között megkülönböztetett helyen szerepelnek:

- a rekreációs szempontok: nyugalom, csend, kikapcsolódás, a táj szépsége,
- a magyarok mentalitása;
- gasztronómia, kultúra;
- infrastruktúra, megközelíthetőség, fejlődési lehetőség, – barátok;
- klíma, időjárás, Balaton, Hévíz közelsége;
- származás, korábbi utazások kedvező tapasztalatai;
- ez utóbbi mellett még mindig előkelő helyen szerepel a sorban a kedvező árfekvés.

Az adatközlők válaszai alapján előzetes adatgyűjtésünk eredményeit megerősítve megállapíthatjuk, hogy a vásárlások száma 1991-től 1997-ig – bár már a korábbi években megkezdődtek – meredeken emelkedett, majd hanyatló tendenciát mutat, s mára okkal feltételezhetően eléri, kismértékben meg is haladhatja a tízezres számot.

Az adásvétel motivációi között megkülönböztetett helyen szerepelnek a rekreációs szempontok (nyugalom, csend, kikapcsolódás, a táj szépsége), és még mindig előkelő helyen szerepel a sorban a kedvező árfekvés. A régió 2002. évi idegenforgalmi adatainak ismeretében külön figyelemre méltó, hogy az otthonhoz való közelség alig játszik szerepet abban, hogy hol vásárol ingatlant a külföldi állampolgár. A külföldi turisták számának és tartózkodási idejének utóbbi években történő visszaesésében szerepe lehet annak, hogy a megfelelőbb szolgáltatások reményében nagyobb távolságra utazik a külföldi turista, mint eddig tette, s ez a vásárolt ingatlanok számának drasztikus mértékű csökkenésében is megnyilvánul.

5. táblázat

A külföldi ingatlanvásárlást motiváló tényezők

Csoportképző ismerv	Gyakoriság	%
Jó kilátás, táj szépsége	36	21,6
Barátok	23	13,8
Gasztronómia, kultúra	24	14,4
Nyugalom, csend, kikapcsolódás	49	29,3
Klíma, időjárás	12	7,2
Infrastruktúra, megközelíthetőség, fejlődési lehetőség	23	13,8
Összesen	167	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

a mennyiségi jellemzőkkel nem is rendelkezünk, a kérdezőbiztosok szubjektív ítéletén alapuló minőséggel kapcsolatos benyomások eredményét össze tudjuk állítani.

Előző munkatársaink az esetek 89 százalékában voltak abban a helyzetben, hogy egyes információkat jegyezhessek le a felek és az építmény felszereltségével, állással kapcsolatban. Ezen belül 7 százaléknál regisztráltak luxuskörülményeket, 12 százaléknál rendezettnak minősítette az ingatlant, rendezetlen besorolásban csupán 1 ingatlan részesült, 8 esetben pedig (2,7%) nem lehetett egyöntetűleg besorolni az ingatlant.

A luxuskategória a leginkább a zalai alrégió ingatlanait jellemzi, Somogyban pedig „rendezett” besorolású ingatlanok aránya átlagot meghaladó.

Adataink szerint luxus körülményeket inkább teremtenek maguk körül a hollandok és az osztrákok, mint mások. Keszthely-Hévíz környékén az ingatlanok 11 százaléka luxus kategóriába sorolható, míg ez a Balatonalmádi és a Tapolca kistérségben jellemző a legkevésbé. Az ingatlanok parttól mért távolsága adataink szerint nincs hatással annak minőségi mutatóira.

Az ingatlanok tulajdonát képező ingatlanok száma egy időre kikerült az ingatlanpiaci

6. táblázat**A külföldi tulajdonban levő ingatlanok minőségi besorolása a BKÜ alrégiókban**

Körülmények	Somogyi	Veszprémi	Zalai	BKÜ átlag
	alrégió			
Luxus	5,0	1,8	10,3	6,7
Rendezett	87,4	78,2	72,2	79,3
Rendezetlen	–	–	1,6	0,7
Egyéb megjegyzés	4,2	1,8	1,6	2,7
Nem eldönthető	3,4	18,1	14,3	9,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

Ingatlantulajdonosok magyarországi látogatásai – tapasztalatai az ingatlanvásárlást megelőzően

Az ingatlantulajdonosok 22 százaléka már 1980 előtt járt Magyarországon, 27,7 százaléka 1981 és 1989 között kereste fel első alkalommal hazánkat (7. ábra). A külföldi ingatlanvásárlók első magyarországi látogatása a turizmus felfutásával egy időben jelentkezik a '70-es évektől. 1945 és 1970 között 8 százaléka, 1970-től '80-ig 14 százaléka kereste fel Magyarországot. Az 1980 előtti időszakban a Magyarországra látogató külföldiek közel 40%-a rokonlátogatás céljából érkezett Magyarországra. (Ebben az időszakban részben csak meghívó levéllel lehetett látogatóba jönni.)

További érdekes eredmény, hogy az ingatlantulajdonosok közel fele (46%-a) az 1990 utáni időszakban járt először hazánkban. Az ingatlanvásárlás időpontját a kérdezett hazájában birtokolt saját tulajdonú ingatlan nagyságával összevetve elmondható, hogy a 90-es évek közepétől válik elérhetővé mind szélesebb rétegek számára a magyarországi ingatlanvásárlás lehetősége. Ez az eredmény az önbesoroláson alapuló társadalmi helyzetképpel korrelál, és legjellemzőbb a Németországból érkező vásárlókra.

Külföldi ingatlantulajdonosok szociokulturális beágyazottsága

A magyar nyelv ismerete részben a kulturális beágyazottság szintjét is jól kifejezi. Egy-negyede a megkérdezetteknek jól elboldogul ügyei intézésekor, ugyanakkor kétharmaduk ingatlanvásárlásukkal nyelvi „szigeteket” képeznek, s nem integrálódnak be a helyi társadalmakba. Az ingatlantulajdonosok 64 százaléka néhány szót tud magyarul.

Saját kulturális igényeiknek kielégítésére baráti köröket, egyesületeket hoznak létre, amelyekből néhány bejegyzésre is került.⁹ Ezen bejegyzett – külföldiek által alapított –

⁹ Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoportja 2002 év Nonprofit szektor című zárótanulmány.

szervezetek az ingatlantulajdonosok kulturális és gazdasági érdekeinek érvényesítését tűzték ki alapvető célul. A tó partján találkozunk német nyelvű újságokkal, német tulajdonú éttermekkel, presszókkal.

A külföldi tulajdonosok átlagos régióbeli éves tartózkodási ideje 4,6 hónap. Egynegyedük 3, további egyötödük 2 hónapot tölt évente a régióban, 8 százalékuk pedig tulajdonképpen folyamatosan itt él, és szintén egyötödnyien vannak azok, akik az év nagyobbik részében lakói a BKÜ-nek.

A külföldi ingatlantulajdonosok baráti kapcsolatait vizsgálva nagyon magas a nem válaszolók aránya a nem magyar illetve a szorosabb barát kategóriánál. A külföldi ingatlantulajdonosok 35,3 százalékának több mint tíz magyar barátja van. (A tíznél több kategória szélsőértékei 11 és 30.) 24,3 százalékuknak 3-5 barátja van, 10 százalékuk pedig 1-2 olyan személlyel barátkozik, akikkel Magyarországon tart kapcsolatot.

A „szigetszerű jelenséget” bizonyítja továbbá az a tény is, hogy a külföldiek Magyarországon több más külföldivel tartanak baráti kapcsolatot, mint otthon az anyaországában.

A külföldi ingatlantulajdonosok „szürke” gazdasági tevékenysége

Megítélésünk szerint összességében a külföldi ingatlantulajdonosok 64,3 százaléka valamilyenfajta fizető-vendéglátó tevékenységet folytat, ismerte a német szociokulturális miliőt.¹⁰

Ezek az emberek az ingatlanuk bérbeadását nem tekintik gazdasági tevékenységnek. Az elterjedt „szokásjog” szerint a lakásban végzett tevékenység szerintük nem minősül adóköteles jövedelemszerzésnek. Egyikük annak ellenére vélekedik így, hogy tíz éve itt tartózkodik – hosszabb rövidebb időn keresztül magyar emberekkel áll mindennapos kapcsolatban (ügyvéd, könyvelő, önkormányzat, APEH), amely körülmény arra utal, hogy tisztában kell legyen tevékenysége adókötelezettségével.

A vállalkozó adatközlők gazdasági tevékenységük után Magyarországon nem fizetnek adót, de fizető-vendéglátással foglalkoznak, foglalkoztatnak helyi állandó lakosokat. Az összes megkérdezettre vonatkozóan 26% semmilyen adót nem fizet, 67,3% csak házadót fizet, s saját bevallása szerint az egyéb adókatéroriába tartozó adót fizet 6,7% (100–800 Eurót éves szinten). Éves szinten átlagban 100 Euró adót fizetnek.

Adataink alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az ingatlantulajdonosok majd kétharmada (64,3 %) fizető-vendéglátással foglalkozik, ami a magyarországi hatályos törvények értelmében vállalkozásnak minősül. Így már sokkal árnyaltabb képet kapunk a külföldi ingatlantulajdonosok vállalkozási tevékenységéről. Arányuk a somogyi és a zalai alrégióban átlagot meghaladó, a Balaton-felvidéken attól elmaradó arányú a hasznosítás e formája. Az összes ingatlan 35 százaléka esetében ez évi kettő, újabb 19% esetében négy hetet jelent, de a tulajdonosok 7 százaléka jelzett 8 heti, 3 százaléka 3, 1 százaléka pedig 6 havi nyaraltatást, ami a balatoni idegenforgalmi szezon időbeni széthúzásának lehetőségét jelzi.

10 Az antropológiai és etnográfiai vizsgálatok szerint a németajkúak baráti szokásai eltérnek a magyarokétól. Mindenki maga állja a „cehhet”.

Ezen önbevalláson alapuló adatsor alapján annyi már bizonyíthatóan megállapítható, hogy a külföldi tulajdonlású ingatlanfelületen 165 ezer tartózkodási napon átlagosan 4,1 fővel számolva (2002. évi, külföldi turisták körében végzett vizsgálatunk eredményei alapján számított adat), mintegy 680 ezer, feltételezhetőleg külföldi vendégéjszaka statisztikákból történő eltűnésének okaira máris fény derült.

Eredményeink megerősítik a hétköznapi tapasztalatok közül azokat, amelyek szerint vendégforgalmazás inkább a parti települések ingatlanjaiban folyik, egyúttal azonban azt is bizonyítják, hogy ezen ingatlan-felületen a nem partmenti települések zónájában is 57 százalékos mértékű a vendégforgalmazás.

A régió általunk elhatárolt módszertani kistérségei közül a legintenzívebb vendégforgalom a Siófok-Tab környéki mikroregióban folyik (81%), melyet Balatonfüred környéke követ a sorban (70%). A gyógyfürdő helyek környékén (Keszthely-Hévíz, Marcali-Lengyeltóti-Nagykanizsa kistérség) még BKÜ átlagot meghaladó mértékű a vendégfogadással foglalkozó külföldi tulajdonú ingatlanok aránya (65-65%), mindez a legkevésbé pedig a Balatonalmádi (35%) és a Tapolca-kistérségre (39%) jellemző.

2. térkép

A vendéglátást folytató ingatlantulajdonosok aránya a BKÜ kistérségeiben

Forrás: Saját kutatási eredmények

Külföldi ingatlantulajdonosok közteherviselése

Jelen vizsgálatunk eredményei alapján a közteherviselés terén annyi tudható, hogy az adatközlő tulajdonosok 67 százaléka számolt be ingatlanadó fizetéséről, egyéb adót azonban csupán 6,7% ró le, alig valamivel többen, mint ahányan vendéglátó-ipari engedéllyel rendelkeznek Magyarországon (4%). Vendégforgalomból származó bevételeik után az iménti 6,7

százalékos átlagot képest Somogyban járulnak hozzá a közteherviseléshez a leginkább (14%) és Zalában a legkevésbé (1%). A veszprémi alrégióban ez az arány 4 százalékos.

A külföldi ingatlantulajdonosok gazdasági tevékenységeit nagyrészt a „szürke gazdaságban” folytatják.

Nem csak a szállásadásból származó bevételek maradnak láthatatlanok, hanem a kiadásaiak egy része is az, például az általuk foglalkoztattak bére. (Kertészek, gondnokok, takarítók, karbantartók.)

7. táblázat

A külföldiek alkalmazásában álló helyi lakosok a BKÜ alrégiói szerint

Hány segítője van a helyi lakosság köréből?	Somogyi	Veszprémi	Zalai	BKÜ átlag
	alrégió			
1 fő segít neki	46,2	50,9	40,5	44,7
2 fő segít neki	21,8	34,5	25,4	25,7
3 fő segít neki	3,4	–	2,4	2,3
4 illetve több segít neki	6,8	–	1,6	3,3
Nem segítenek	21,0	12,7	26,2	21,7
Nem válaszol	0,8	1,8	4,0	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

8. táblázat

A külföldiek alkalmazásában álló helyi lakosok az ingatlan fekvése szerint

Hány segítője van a helyi lakosság köréből?	Parti	5-10	11-20	21-	BKÜ átlag
	km-re fekszik a parttól				
1 főt alkalmaz	46,3	46,8	30,4	16,7	44,7
2 főt alkalmaz	26,5	18,3	47,8	50,0	25,7
3 főt alkalmaz	3,7	0,9	–	–	2,3
4 illetve több főt alkalmaz	1,2	6,4	4,3	–	3,3
Nem segítenek	19,8	24,7	17,4	33,3	21,7
Nem válaszol	2,5	2,9	–	–	2,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

150¹¹ Euró havi kiadással számolva „foglalkoztatottnaként” ez a teljes alapsokaságra (12 000 foglalkoztatott) vetítve 21,6 millió Euró évi nem adózott jövedelmet jelent a BKÜ területén élők számára. Ez – ahogy említettük – részben azt jelenti, hogy a külföldi ingatlanulajdonosok a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet legnagyobb foglalkoztatói közé sorolandók. Részben pedig azt jelenti, hogy 5 milliárd 270 millió forint után a külföldi tulajdonosok nem fizetnek semminemű közterhet. A magyar foglalkoztatottak számára a pillanatnyi adómentes jövedelemből származó előny hosszútávon hátránnyá válik. Valószínűsíthetően nem fizet a foglalkoztatott társadalombiztosítást, egészségügyi járulékot stb. a ház körüli kisegítő után. Így amennyiben ezt a munkát, ha valaki nem bejelentett főállásúként végzi, a jelenleg aktuális nyugdíjrendszerből, a „redisztributív” szociálpolitikai ellátásokból (munkanélküli járadék, egészség-, nyugdíjbiztosítás stb. ill. az ezekhez kapcsolódó térítésmentesen, vagy minimálistérítési kötelezettség mellett igénybe vehető juttatások) a későbbiekben nem fog részesedni.

Ez a foglalkoztatás Keszthely (69,6%), Siófok (73,1%), Marcali (82,6%) kistérségekben a meghatározóbb jövedelemforrás (zárójeles adatok: A kistérségben található külföldi ingatlanulajdonosok jelentős hányada foglalkoztat magyar kisegítőket is, erre vonatkozóan a 2003. évi OKTK kutatás jelenleg feldolgozás alatt álló eredményei fognak majd részletesebb adatokkal szolgálni.¹²). A 2001 évi Balaton-régió állandó népességének vizsgálatakor¹³ másod- és mellékállásra vonatkozóan a keszthelyi, alkalmi munkát illetően pedig a siófoki kistérségek átlaga haladta meg pozitív irányba a BKÜ átlagokat. Ezzel szemben a marcali kistérségben a rendszeres szociális segély tekintetében találtunk az átlagot meghaladó értéket.

A „szürke” bevételek létét támasztja alá a Külföldi vendégforgalom a Balatoni Kiemelt Üdülőkörzetben 2002 című kutatási zárótanulmány¹⁴ is, melyben hasonló eredményre jutottak, a külföldi ingatlanulajdonosok „szürke gazdasági” tevékenységét illetően. A felmérés szerint a külföldi turistáknak csak 5,8 százaléka szállt meg rokonainál, ismerőseinél. Ha figyelembe vesszük, hogy az ingatlanulajdonosok 64,3 százaléka foglalkozik fizetővendéglátással, ugyanakkor a külföldi turisták csak 5,8 százaléka nyilatkozott úgy, hogy rokonainál, ismerőseinél szállt meg, akkor megállapíthatjuk azt, hogy a turisták jelentős része fizető-vendéglátó szolgáltatásként vette igénybe a külföldi ingatlanulajdonosok szállásait.

A regisztrált szálláshelyek alapján az egy településről befolyó idegenforgalmi adók mértékét, valamint az idegenforgalmi statisztikák alapját a regisztrált szálláshelyek által szolgáltatott adatok jelentik. Minden valószínűség szerint az ellenőrző feladatokat is betöltő kötelező adatszolgáltatás és a forgalmi kimutatások számára láthatatlanná válnak azok, akik ismerősöknél, rokonoknál találtak szállást. A 2002-es év tavaszán lefolytatott adatgyűjtésünk eredményeként a Balaton régióban, csak az utóbbi 6 évben,

11 Résztvevő megfigyelés.

12 *Transznacionális áramlások hatásai a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben - különös tekintettel az Európai Unió állampolgáira és a magyarországi roma kisebbségekre*, 2003 OKTK kutatás (kódszám 002), kutatásvezető Kovács Ernő.

13 BIFÜ Társadalomtudományi Kutatócsoport. *Azok, akik állandóan itt élnek* kutatási zárótanulmány 2001, Balatonfüred.

14 *Balatoni Kiemelt Üdülőkörzetben 2002 (Az utazás motivációi, az itt tartózkodás tartalmi jellemzői, elégedettségi mutatók, szociológiai státusz)* kutatási zárótanulmány.

legálisan vásárolt 8 ezer ingatlan 64 százaléka már a vásárlás pillanatában alkalmas volt bentlakásra, így akár nyaraltatásra, „láthatatlan” vendégek szállásolására is. Ingatlanonként 5 szálláshelyet, 8 hetes szezon, és 2 hetes turnusokat figyelembe véve ebben az ingatlan körben potenciálisan 200 ezer vendég 2,8 millió vendégéjszakát tölthet el egy idegenforgalmi szezon alatt, amely 7,2 Mrd Ft jövedelmet képes előállítani évente.¹⁵

A külföldi ingatlantulajdonosok költsésszerkezete

A külföldi ingatlantulajdonosok régióbeli költsésszerkezetét az ingatlan megvásárlására, felújítására fordított összegek, valamint az itt tartózkodás idejére eső hétköznapi kiadások alapján próbáltuk megbecsülni.

A mai árakon 10 ezer Euró alatti összegből a mai tulajdonosok 9 százaléka tudott ingatlant vásárolni a BKÜ-ben. A legtöbb vásárlás (43%) 10 ezer és 50 ezer Euró közötti áron született, de feletti összegért kelt el még az összes ingatlan 37 százaléka. Az adatközlők 11 százaléka állította azt, hogy személy szerint ők nem költöttek az ingatlan vásárlására. Ezek örökségek, illetve ajándékba kapott ingatlanok is lehetnek, de életszerűbbnek tűnik ezen arányszám magyarázatánál annak valószínűsítése, hogy a korábban „zsebszerződéseket”, „stromanok” útján történt vásárlásokat legalizálták ajándékozási szerződéssel akkor, amikor ezt a hazai jogszabályi feltételek már lehetővé tették.

A külföldi polgárok által vásárolt ingatlanok átlagos ára mintegy 45 ezer Euró. Ezen átlag becsült legalább tízezres ingatlankörre való kiterjesztését alapul véve elmondható, hogy az utóbbi évtizedben megközelítőleg fél milliárd Eurónyi (mintegy 110 milliárd Ft) összegért cseréltek gazdát ezek az ingatlanok, jelentős mértékben felértékelve a környékbeli árakat.

Mivel a vásárolt ingatlanoknak mintegy fele (47%-a) lakóház, lakás besorolású és a 36 százaléknyi „egyéb” kategóriához sorolt (telek, pince, stb.) is részben (tegyük fel: felerészben) itteni állandó lakosoktól kerülhetett megvásárlásra, ezek az ingatlanértékesítések jelentős mértékű tőkeképződést eredményeztek a BKÜ állandó lakói körében még akkor is, ha az eladásra került ingatlanok árának kb. egyharmada lehet, hogy elhagyta a régiót. Ez utóbbi sorra a külföldiek számára történő értékesítések bevételeinek legfeljebb, mintegy harmada (17% üdülő, melyhez számoljuk hozzá az „egyéb” kategória másik felét) kerülhetett – abban az esetben, ha az eladók közül mindenki máshol fektette be az ingatlanért kapott összeget.

A külföldi ingatlantulajdonosok régióbeli költsésszerkezete természetesen nem merül ki az ingatlan megvásárlásával. Az ingatlan birtokbavételét követően pontosan háromnegyedük költ valamilyen mértékben annak felújítására, átépítésére. Ezt a háromnegyedét egészen véve az esetek 14 százalékában ezek a kiadások 5 ezer Eurón belül maradnak, 24 százalékban 5 és 10 ezer Euró közöttiek, 34 százalékban a 10 és 20 ezer közötti kategóriába esnek 19 százalékban 20 és 40 ezer közöttiek, 8 százalékuknál pedig meghaladják a 40 ezer Eurós költségeket.

15 Forrás: Külföldi állampolgárok ingatlanvásárlása a Balaton régióban gyorsjelentés Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség KHT. Társadalomtudományi Kutatócsoportja.

Ez esetben a kiadások szélsőségeit egy 20 Eurós és egy 205 Eurós tétel testesíti meg az egyik és egy 164, illetve 328 ezres kiadás a másik oldalon. A 300 adatközlő kétharmada összesen 4,33 millió Eurót költött felújításra, vagyis átlagosan mintegy 19.325 Eurójukba került az ingatlan igényeik szerinti rendbetétele. Ha ezt az átlagot kivetítjük a BKÜ-ben külföldiek által tulajdonolt ingatlanok szintén háromnegyedére, akkor azt kapjuk, hogy a felújítások mintegy 145 millió Eurós megrendelést (anyagvásárlást és munkadíjat) jelentettek az utóbbi évben a régióban, mely jelenlegi árfolyamon számolva 35 milliárdos piacot volt képes megtestesíteni.

Régióbeli ingatlanukban történő tartózkodásuk egy hónapja alatt a külföldi tulajdonosok egyharmada (34%) költ 500 Euró (122 ezer Ft) alatt, 42 százalékuk 500-1000 Euró között, ennél többet pedig 13 százalékuk (11% nem válaszolt). A hétköznapi költségek belső szerkezetében állampolgárság szerint nem tapasztalhatók jelentős átlagtól való eltérések, a Balaton-felvidéken azonban mintha valamelyest többet költenének a külföldi tulajdonosok hétköznapi bevásárlások során, mint a somogyi, vagy a zalai alrégióban.

9. táblázat

A külföldi ingatlantulajdonosok hétköznapi kiadásai a Balaton Régióban

Mennyit költenek itt tartózkodásuk egy hónapja alatt?	Somogyi	Veszprémi	Zalai	BkÜ átlag
	alrégió			
< 500 Euró	30,3	21,8	42,1	33,7
501–1000 Euró	46,2	41,8	38,9	42,3
1001–1500 Euró	7,6	21,8	4,0	8,7
1501–2000 Euró	4,2	3,6	1,6	3,0
2001–4000 Euró	1,7	1,8	1,6	1,6
Nem válaszol	10,0	9,2	11,8	10,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

A rendelkezésre álló szolgáltatások közül a külföldi tulajdonosok a leginkább a vendéglőket, az üzleteket és a fodrász salonokat veszik igénybe, több mint felük jár orvoshoz, de 14 százalékban iskolába is járnak (pl. nyelvtanfolyam, illetve járattják gyermeküket).

E szolgáltatásokkal való elégedettségüket egy, az iskolában használt módszer segítségével 1-5-ig véleményeztettük. Az értékelések súlyozott átlagai alapján megállapítható, hogy a szolgáltatásokat igénybe vevők a leginkább a fogorvosokkal (4,6) elégedettek. Tőlük alig maradnak el a fodrászok (4,5) az orvosok, vendéglősök, a masszázs- és szépségszalonok (4,4). A régióbeli szolgáltatásokkal való megelégedettség jele, hogy legalacsonyabb színvonalúra értékelt üzlet és iskola is jó érdemjegyet (4,1-4,1) kapott.

...ben elemeztük már azt, hogy milyen közérzettel élnek a magyar lakosság és a tu-
ik körében a külföldi tulajdonosok, esetleges egyéb problémáikra azonban az inter-
orán külön is rákérdeztünk.

ettük ezt két módon is. Egyrészt arra kértük őket, hogy visszagondolva az ingatlan-
írlásra a már ismert módon (1-5 skála) értékeljék, mennyi valósult meg korábbi ál-
kból. Másrészt lehetőséget adtunk arra is, hogy ezen összegzéskor felgyülemlett
ékeiket tápláló tapasztalataikat, kritikai észrevételeiket konkrétan is elmondhas-

z értékelések elemzésének eredményeképpen megállapítható, hogy a vásárláskori
pzelésekből „álmodból” sok minden megvalósult, de semmiképpen sem minden.
n a bizonyos iskolában is használatos 1-5-ös osztályzat-skálán a 97,3 százalékban
szoló interjúalany mindegyikének minősítését összegezve 4,3-as eredményt kap-
c. Állampolgárság szerint is ezen átlag közül százszor az összesített elégedett-
-index. A németek mutatója 4,4-es, az osztrákoké és a svájciaké átlaggal
egyező (4,3), a hollandoké attól valamelyest (4,1), az egyéb állampolgárságúaké
ig jóval (3,6) elmaradó. A feltételezhetőleg előzetes helyismeret birtokában felállí-

A *Mi az, amit nem szeret az itt élőkben?* formában feltett kérdésre ugyanis eleve kritikai észrevételeket vártunk, melyre ilyen összefüggésben az interjúalanyok 42 százaléka nem kívánt válaszolni. Ez utóbbi jelentheti azt, hogy ők mindennel elégedettek a BKÜ-ben, s – ami valószínűbb – azt is, hogy tapintatból nem tettek elítélő megjegyzéseket az itt élőkre.

A tartalmi választ adók 13 százaléka szerint a Balaton környékén a minőségükhöz képest drágák az árak és a szolgáltatások. Ugyanennyien adtak hangot a szolgáltatások színvonalával kapcsolatos elégedetlenségüknek. Ez esetben többen kifogásolták a környékbeli vállalkozók, szolgáltatók fegyelmetlenségét, szavahihetetlenségét, pontatlanságát, megbízhatatlanságát. Ez elsősorban az építőipari szolgáltatásokat illeti, de volt olyan adatközlőnk, aki kórházi tapasztalatairól is beszámolt. Szintén 13 százaléknian kifogásolták azt, hogy a helyi többségi társadalom tapasztalatuk szerint az utóbbi időben elszemélytelenedett, anyagiassá, önzővé, iriggyé, közönyössé, barátságatlanná vált, pedig éppen az ellenkezője volt egykoron az egyik oka annak, hogy itt vásároltak ingatlant. Ez utóbbi megjegyzésekből is leágaztatható az a 10 százalékos aránnyal második helyre került megállapítás, mely szerint a külföldi tulajdonosok (és nyilván nemcsak ők) azt érzékelik, hogy a helyi szolgáltatók az árszabásnál két mércével mérnek, külföldiként ugyanaz az áru, s főként a szolgáltatások többbe kerülnek neki, mint az állandó lakosság tagjainak, „a helyiek kihasználják a külföldieket, rajtunk akarnak meggazdagodni”. – mondja egyikük.

A rendezetlen, szemetes környék mellett sokszor jelenik meg hangoskodások, a szomszédok állattartása a közérzetet rontó elemek között.

A közbiztonság (8%) és a bürokratikus, hosszas, körülményes hivatali ügyintézés (7%), csakúgy, mint a helyi közlekedési morál (6%) kifogásolása.

Az említések további egyötödnyi részét olyan, részben akár az előbbiekhöz is besorolható észrevétel képezi, mint – sorrendben – a szomszédokkal való összeférhetetlenség (5), hogy a helyiek még hétvégén is korán kelnek és ezzel zavarják reggeli nyugalmaikat (4), néhányan ellenségesek a külföldiekkel szemben (3), igénytelenek az itt állandóan lakók (3), újabban alacsony a vízszint (3). A magyar politikai helyzet, a korrupció a magyarok idegen nyelvtudásának gyenge színvonala csupán egyetlen említést kapott, csakúgy, mint az, hogy a külföldi tulajdonosoknak ugyanazok lehetnének a jogaik, mint a helyieknek (pl. választójog a helyhatósági választásokon).

Összefoglalás

Hipotézisünk szerint a külföldiek részéről történő ingatlan vásárlás egy szélesebb összefüggés, nevezetesen a transznacionális áramlások részét képezik. Vizsgálatunk során e folyamat Magyarországon, ezen belül is elsősorban a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet gazdasági és társadalmi viszonyaira gyakorolt hatását kíséreltük meg nyomon követni, próbáltunk annak utánajárni, hogy a külföldi állampolgárok ingatlanvásárlásai mögött milyen megfontolások, vágyak működtek, s a beköltözők milyen hatást gyakorolnak a települések helyi társadalmára. A legtöbb külföldi ingatlanvásárló, a helyi nyelvben csak „németekként” szereplő idegenek a kilencvenes évek elején jelentek meg a Balatonnál. Jelentős részük már a rendszerváltozás előtt is járt Magyarországon, a térség, az itt lakó emberek nem voltak idegenek számukra. A kilencvenes évek első

felében csak az igazán vállalkozó szelleműek vágtak bele a ház- és telekvásárlásba, hisz ehhez minimum betéti társaságot kellett alapítaniuk, ami nem kevés jogászi segítséget igényelt. Viszont relatíve olcsók voltak ekkor még a balatoni ingatlanok, sokkal olcsóbbak, mint a spanyol, görög, vagy dél-francia tengerparti térségek, s a délszláv háborúk miatt az Adria partja sem volt olyan népszerű befektetési célpont, mint napjainkban. 1996 után könnyebbé vált az ingatlanvásárlás, a Balaton és a környező kistelepülések néhány évig népszerű befektetési célpontnak számítottak a jellemzően a középosztályokba tartozó német ajkú családok körében. Mi hajtotta a külföldieket Magyarországra? Nem kevesen üzletet láttak az ingatlanbefektetésekben, hisz a ház- és telekvásárlást követően új épületeket húztak föl, vagy a meglevőt átalakították, úgy, hogy azok alkalmasak legyenek fizető vendégek fogadására. Másokat a „csikós-gulyás” falusias romantika hajtott a Balatonhoz. Ők talán gyermekkoruk idillinek gondolt világát szerették volna újratemetni a barátságosnak, családiasnak, otthonosnak (németül gemütlichnek) és régiesnek tűnő Magyarországon. Sokan voltak, nem kevesen köztük az 1945-46-ban, vagy éppen 1956-ban Magyarországot elhagyók, akik nyugdíjba vonulásukat követően, megöregedvén, megbetegedvén választották a Balatont, ahol hátralevő életüket nyugalomban és a hazai viszonyokkal összehasonlítva olcsóbban élhetik le. Sokan kettős életet élnek, a tavasztól őszig terjedő időszakot a Balatonnál töltik, a téli hónapokra pedig hazamennek régi lakhelyükre. Olyanok viszonylag kevesen vannak, akik régi hazájukban mindent fől számoltak és teljes mértékben Magyarországra költöztek volna. Szigetszerűen élnek tehát inkább köztünk a betelepülő külföldiek, igénybe veszik ugyan a térségiek kínálta szolgáltatásokat, és a helyi kínálta látványbéli kellemességeket, ám beágyazódni nem kívánnak a helyi magyar világokba. A létet persze könnyebbé teszi a tény, hogy a Balaton környékén nagyon sokan beszélnek németül, s a térségi életéről, a rendezvényekről, a szolgáltatásokról német nyelven könnyen lehet tájékozódni. A betelepülő külföldiek saját szervezeteket, újságokat is alapítottak. Mi jellemzi a betelepülők és a régebb óta helyben élő magyar lakosság viszonyát? Elsősorban talán az egymásra utaltság. A bentlakó magyarok jelentős része a betelepülő idegenekből él, nekik nyújt szolgáltatásokat, nekik adja el áruját. A mindennapi élet megszervezésében, a lakásbelső kialakításában meg sokan mintaként tekintenek a „németekre”. Egy másik összefüggésben viszont versenytársak a betelepülők, különösen az idegenforgalomban, a fizető-vendéglátásban, hisz a „szobáztatás” zsugorodó piacán ők is részt vesznek, mégpedig jó anyagi helyzetük és külföldi kapcsolataik révén komoly versenylőnyökkel rendelkező versenytársként. A bentlakók egy részét egyre jobban zavarja az is, hogy a helyi adózásban és a helyi közszolgáltatások finanszírozásában a külföldi tulajdonosok nem vállalnak méltó részt. Ennek eléréséhez a települési önkormányzatok sem rendelkeznek megfelelő eszközökkel.

1. sz. melléklet

– az ingatlanvásárlások szabályozása külföldön és Magyarországon

Franciaországban a piac teljesen liberalizált, semmiféle korlátozás nincs az állam részéről a külföldi állampolgárok ingatlanvásárlásait illetően, egyedüli kitétel, hogy az ügyletet ingatlanközvetítőn keresztül kell lebonyolítani.

Olaszországban hasonló a helyzet, házat, villát, lakást, vagy akár palotát is vásárolhatnak, (ez utóbbi, ha műemlék értékű, akkor tilos átépítést végezni). Itáliában a kölcsönösség elve érvényesül, ugyanannyit vásárolhatnak náluk termőföldet, amennyit olasz állampolgárok vásárolhatnak illetékes országokban.

Nagy-Britanniában viszont a túl szabad szabályozás okoz problémákat. Itt a pénz lehet az egyetlen akadály a külföldi ingatlanvásárlások előtt. A külföldi ingatlanvásárlások nyomására olyan magasak lettek az ingatlanárak, hogy a belföldi vásárlók szinte kiszorulnak a piacról. A befektetéseket ugyanis sem állampolgári, sem műemlékvédelmi szempontok nem korlátozzák.

A dán szabályozás különbséget tesz az EU-tagországok és a harmadik ország polgárai között. Harmadik országbeli állampolgár csak öt éves dániai tartózkodás esetén szerezhethet ingatlant (Magyar Közigazgatás, 2001). A közösség országaiból származó személyek munkavállalás vagy gazdasági célú letelepedés esetén vásárolhatnak úgynevezett elsődleges lakóhely céljából ingatlant. A nem EU tagállamok csak öt éves állandó tartózkodás esetén kérhetik az engedélyezési eljárás megindítását az igazságügyi minisztertől. Második lakóhely céljára mind a dán, mind az EU-tagországok polgárai csak engedéllyel szerezhethetnek ingatlant.

Ausztriában a magisztrátus bírálja el az ingatlan vásárlási kérelmeket. Kedvező választ a kérelmezők három esetben remélhetnek: amennyiben a lakásvásárlás nemzetgazdasági érdeket szolgál, ha régebben Bécsben élő külföldi lakóhelyként vásárol, illetve meglévő ingatlant egészíti ki a vásárlás (*Népszabadság*, 2000). A szabályozási és engedélyezési rendszer leginkább Ausztriában hasonlít a magyarországi eljáráshoz (Kormány szinten az ingatlanstop. *Népszabadság*, 2000).

Az Európai Unió államaiban is előfordul, hogy a környezetvédelem illetve a regionális fejlesztés szempontjaihoz kötik az ingatlanvásárlásokra vonatkozó engedélyeket. A gyakorlatban vannak bizonyos korlátozások az Európai Unióban is. A három legutolsónak belépett ország – Ausztria, Svédország és Finnország – csak nagy nehézségek árán tudta kiharcolni, hogy saját engedélyezési rendszerét öt évig fenntartsa, kvóták meghatározásáról azonban szó sem lehetett.

A fentiekben ismertetett jogszabályok az Európai Unió keretjogszabályok. Több tagországban helyi – regionális szinten különböző adminisztrációs jellegű korlátozásokat vezettek be a külföldiek ingatlanvásárlásaival kapcsolatosan.

Magyarországon a termőföldről szóló 1994. évi LV. Törvény 88. paragrafusa, valamint a 7/1996.(I.18.) Kormányrendelet szabályozza a külföldi állampolgárok ingatlan szerzését. Lényeges, hogy fennálljon a viszonyosság az ingatlan vásárolni szándékozó állampolgár országával. Magyarországon csak annak az országnak a polgára vásárolhat ingatlant, ahol a magyar állampolgárok is megtehetik ezt.

Jelenleg engedélyhez kötött a nem magyar állampolgárságú természetes személyek, valamint a külföldi székhelyű jogi személyiséggel és jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetek vásárlása.

Engedélyezési eljárás alá tartoznak:

1. ingatlanként nyilvántartott lakás és nem lakás céljára használt helyiség,
2. földtől tulajdonjogilag elváló építmény illetve épület,
3. építetlen telek vagy lakóházzal, vagy más építménnyel, hétvégi házzal beépített telek,
4. termőföldek, védett természeti területnek nem minősülő föld,
5. maximum 6000 négyzetméter nagyságú tanyaterület.

A rendelet hatálya azonban nem terjed ki a termőföldekre és a védett területekre, ezen ingatlanok tulajdonjogát a külföldiek még engedéllyel sem birtokolhatják.

A külföldi állampolgárok ingatlanvásárlására a fővárosi és a megyei közigazgatási hivatal vezetője adhat engedélyt. A fent említett tisztviselők a kormányrendeletben meghatározott kritériumokat mérlegelve hoznak döntést.

Köteles engedélyezni a tulajdonszerzést, pl., ha az önkormányzati vagy egyéb közérdeket nem sért, illetve szintén köteles az önálló vállalkozóként letelepedő külföldi magánszemély tulajdonszerzéséhez hozzájárulni olyan ingatlanra vonatkozóan, amely a gazdasági tevékenysége folytatásához szükséges (a 157/1999. (IX.3.) Kormányrendelettel beiktatott I/A paragrafus).

Köteles megtagadni az engedélyt abban az esetben, amennyiben a kérelem közérdeket sért. Az engedélyezést megtagadhatja, ha az ingatlan fekvése szerint illetékes település önkormányzatának polgármestere úgy nyilatkozik, hogy a külföldi tulajdonszerzése önkormányzati érdeket sért. Ez azonban nem von maga után kötelező megtagadást, mivel ebben az esetben a polgármester javaslatát felülbíráhatja a hivatalvezető, és engedélyezheti az ingatlanvásárlást.

Az engedélyt még nemzetközi szerződés, illetve viszonyosság alapján is megtagadható, több konfliktus is adódott ebből (pl.: „Grespik-ügy”), de Magyarország érdeke, hogy az Európai Uniótól kapott moratórium érvényességi ideje alatt törvényességi kellékeit úgy alakítsa ki, hogy az a későbbiekben kedvező legyen hazánk és állampolgárai számára.

A külföldi székhelyű vállalkozások magyarországi fióktelepeiről és kereskedelmi képviseleteiről szóló 1997. évi CXXXII. Törvény 17. paragrafusa, valamint a külföldiek önálló vállalkozóként történő gazdasági célú letelepedéséről szóló 1998. évi LXXII. Törvény 1. paragrafusa adják még a szabályozás keretét. (*Magyar Közigazgatás*, 2001.)

A törvényben foglaltak között szerepel a tulajdonszerzési korlátozás többek között, melynek lényege, hogy a termőföldnek és a védett természeti területnek nem minősülő ingatlan tulajdonjogát a külföldi természetes és jogi személyek csak fővárosi, megyei közigazgatási hivatalvezetői engedéllyel szerezhetik meg. A jogszabály tehát olyan helyre telepítette az engedélyezési jogkört, ahol eddig soha nem volt (*Magyar Közigazgatás*, 1996).

A kérelemhez kötelezően csatolandó mellékletek:

1. az ingatlanszerződésre irányuló szerződés egy példányát;
2. a külföldi honosságát igazoló okiratot;
3. három hónapnál nem régebbi adó-és értékbecslést;
4. három hónapnál nem régebbi ingatlan-nyilvántartási lap tulajdoni másolatát;
5. visszterhes ingatlanszerzés, illetőleg csere esetén a vételárat, illetve az esetleges értékkülönböt igazoló eredeti bizonylatot.

Fontos megemlíteni, hogy a zártkert akkor sem minősül tanyának, ha gazdasági épület vagy présház van rajt. A Legfelsőbb Bíróság Közigazgatási Tanácsának határozata értelmében a külföldi magánszemély akkor sem vásárolhat külterületi ingatlant, ha az tanyának van feltüntetve.

2. sz. melléklet – a mintavétel

A reprezentatív kérdőíves felmérést a BKÜ területén végeztük. A felmérés adatbázisát Somogy, Veszprém és Zala megyében elhelyezkedő 35 település önkormányzatának és 300 külföldi ingatlantulajdonos válaszai jelentették. (Külön kérdőív készült az önkormányzatoknak és a külföldi ingatlantulajdonosok részére)

2002 folyamán különböző időpontokban hajtottuk végre a lekérdezéseket előre kijelölt településeken, figyelembe véve a település nagyságát és külföldi ingatlantulajdonosok számát az említett helyeken. A kutatási minta kialakításakor figyelembe vettük továbbá az 1996. január 1. és 2001. december 31. közötti tényleges ingatlanszerzések gyakoriságának arányainak jellemzőit, valamint a part menti települések és a háttér települések eltéréseit.

A kutatási minta jellemzéséhez és megválasztásához a Közigazgatási Hivataloktól gyűjtött adatok alapján készített statisztikákat és az ezeken nyugvó számításokat vetjük alapul:

Mintanagyság: 300 fő

A minta alrégiók szerinti megoszlása:

somogyi: 43,4% = 130 fő

veszprémi: 19,6% = 59 fő

zalai: 37,0% = 111 fő

M1. táblázat

Az alapsokaság és a kutatási minta területi megoszlása

Alrégiók	Tényleges arányok	Vizsgálati mintaarányok
Somogyi	43,4	39,7
Veszprémi	19,6	18,3
Zalai	37,0	42,0
Összesen	100,0	100,0
<i>Kistérségek szerint</i>		
Balatonalmádi	7,3	7,7
Balatonfüred-Veszprém-Ajka	6,7	6,7
Fonyód	16,3	14,0
Tapolca	5,7	4,3
Keszthely-Zalaszentgrót	37,0	38,3
Siófok-Tab	11,7	13,7
Marcali-Lengyeltóti-Nagykanizsa	15,3	15,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

M2. táblázat**Az ingatlantulajdonosok összevont kistérségek és állampolgárság szerinti megoszlása a BKÜ-ben**

	Balaton- almádi	Balaton- füred Ajka Veszp- rém	Fonyód	Marcali Lengyel- tői Nagy- kanizsa	Tapolca	Siófok Tab	Keszt- hely Zala- szentgrót	BKÜ átlag
Kistérség								
Német	74,2	76,5	80,1	78,8	63,3	81,5	71,1	75,6
Osztrák	11,1	12,2	11,2	14,3	23,0	7,5	18,7	14,4
Holland	4,4	2,4	1,2	2,0	3,8	3,1	1,5	2,2
Svájc	1,7	1,3	1,1	1,0	2,7	1,4	3,1	1,9
Olasz	0,8	0,6	1,5	1,2	0,4	1,3	1,8	1,3
USA	1,0	1,5	0,6	0,2	1,1	0,8	0,5	0,7
Jugoszláv	0,8	–	0,5	0,6	0,2	0,2	0,7	0,5
Belga	0,3	1,5	0,5	0,1	1,3	0,6	0,2	0,4
Román	0,6	1,1	0,4	0,4	0,7	0,3	0,2	0,4
Svéd	0,8	0,2	0,4	0,1	0,7	0,7	0,1	0,3
Brit	0,4	0,6	0,7	0,2	1,1	0,5	0,4	0,5
Szlovák	1,4	0,6	0,1	0,1	0,2	0,3	0,1	0,3
Francia	0,3	0,4	0,3	0,1	0,2	0,5	0,1	0,2
Kanada	0,5	0,4	0,2	–	0,2	0,4	0,1	0,2
Norvég	–	0,2	0,1	–	–	0,1	–	0,1
Izraeli	0,2	–	–	–	0,2	–	–	–
Török	–	0,2	–	–	–	–	–	–
Egyéb	1,5	0,3	1,1	0,9	0,9	0,8	1,4	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

A mintavétel (adatközlők személyes kiválasztása) során arra törekedtünk, hogy az interjú alanyok állampolgárság szerinti kistérségen belüli aránya az alapsokaság valószínű arányaival megegyezzenek.

A vizsgálati minta alapsokaság tulajdonságaihoz mérésekor elmondhatjuk, hogy annak területi és állampolgárság szerinti reprezentációja az adatfelvétel nyilvánvaló nehézségei ellenére megfelelő, vagyis a vizsgálat eredményei az alapsokaság egészére vonatkoztathatók.

M3. táblázat**Az alapsokaság és a kutatási minta alapsokaság állampolgárság szerinti megoszlása**

Állampolgárság	Tényleges arányok	Vizsgálati mintaarányok
Német	75,6	80,0
Osztrák	14,4	12,7
Svájci	1,9	2,0
Holland	2,2	3,0
Egyéb	5,6	2,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: saját kutatási eredmények

Eredményeinket – ahol azt szükségesnek látjuk – a BKÜ-n belül mikroregionális összehasonlításban is elemeztük. Az összevetés eredeti területi egységei a régióban valamilyen mértékben jelen lévő statisztikai kistérség, melyek összevonásával hét arányos elemzési módszertani kistérséget kaptunk.

Irodalom

- Badie, Bertrand-Smouts, Marie-Claude (1998): *Visszajára forduló világ – A nemzetközi szintér szociológiája*. Budapest: Aula. Bokor I.–Oláh M.–Retz T.–Dombi G. (2001): „Akik állandóan itt élnek.” A BKÜ állandó népességének vizsgálata. Kézirat. Bokor I. (2002): *A Balaton régió nonprofit szektora*. Kézirat. Grespik nem békül. (2001) *Önkorkép*, 1: 3.
- Kormány szinten az ingatlanstop. (2000) *Népszabadság*, 57 (162): 1.
- Kovács E. (2001): *Modernizációs folyamatok egyes dunántúli településeken*. Doktori (PhD) értekezés. Keszthely: VE GMK.
- Kovács E.–Bacsi Zs. (2002): *Small Business Development along Lake Balaton in Hungary*. Eastern European Countryside, t. 8. Toruń, Lengyelország.
- Kovács E.–Oláh M.–Bokor I. (2003): *Külföldiek ingatlanvásárlásainak társadalmi – gazdasági hatása a BKÜ-ben*. Kézirat. Kovács E.–Bokor I. (2003): *Külföldi ingatlanvásárlások a BKÜ-ben*. Kézirat. Külföldi állampolgárok ingatlanvásárlása a Balaton-régióban gyorsjelentés. (2003) *Balaton Integrációs és Fejlesztési Ügynökség KHT*. Társadalomtudományi Kutatócsoportja. Balatonfüred. Nő a külföldiek érdeklődése a hazai ingatlanok iránt. (1999) *Népszabadság*, 57 (323): 6.
- Retz T.–Bokor I. (2002): *A külföldi turisták utazási szokásainak, szociológiai jellemzőinek vizsgálata a BKÜ-ben*. Kézirat. Rosenau, J. (1990): *Turbulence in World Politics*. Princeton University Press, 80.
- Szabó E. (2002): *A külföldi ingatlan tulajdonosok ingatlanvásárlásának következményei a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben*. Keszthely.
- Zala Megyei Közigazgatási Hivatal 56-1/2000. 2. sz. melléklet.
- Zala Megyei Közigazgatási Hivatal jelentése a Belügyminisztérium illetékese felé (2000).

Győrffy Zsuzsa–Ádám Szilvia

Az egészségi állapot, a munkastressz és a kiégés alakulása az orvosi hivatásban

Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet
H-1089 Budapest, Nagyvárad tér 4.; e-mail: gyorzsu@net.sote.hu

Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet
H-1089 Budapest, Nagyvárad tér 4.; e-mail: adaszil@net.sote.hu

Bevezetés

Az orvosok megbetegedési és halálozási mutatóinak sajátos alakulása századunk második felétől világszerte felkeltette az egészségpszichológiai kutatásokat végzők figyelmét. Teljes orvostársadalomra vonatkozó vizsgálatok nem készültek, de a részeredmények igen figyelemfelkeltőek. A vizsgálatok ugyanis szinte minden országban azonos eredményt mutattak: a negyven év alatti orvosok halandósága alacsonyabb a lakosságénál, negyven év felett azonban felülmúlja a lakosság halálozási mutatóit (Molnár–Mezey 1991). A mortalitási mutatók között is kiugróan magas értékeket mutatnak a szív- és érrendszeri megbetegedések, valamint az öngyilkosság. Az orvosnők mortalitása ugyanakkor valamivel még a férfi átlagot is meghaladja, s ezt a helyzetet feltehetően a hivatás és a családi szerep összeegyeztethetőségének élesebb konfliktushelyzete hívja elő. Az orvosok egészségi állapotára vonatkozó legutolsó magyarországi adatgyűjtés Dr. Molnár László professzor vezetésével történt. Ekkor 204 orvossal készült interjú, rétegzett véletlen módszerrel kiválasztott mintán. Másfél évtizeddel ezelőtt, 1988-ban a kutatók az orvosok munkaterheltségét, egészségmagatartását és megbetegedéseit helyezték a vizsgálat fókuszába. A felmérés kiugróan magasnak találta a krónikus betegségek arányát, valamint riasztó jelként dokumentálta azt, hogy a 39 év alatti orvosok közel 20%-ának volt krónikus jellegű megbetegedése. Az átlaglakossággal és az egyéb értelmiségi foglalkozásokkal összehasonlítva a középkorú orvosok esetében kiemelkedően nagy számot mutatott az infarktus-halálozás is. A kutatás másik megdöbbentő eredményeként könyvelhetjük el, hogy az elhunyt orvosnők 37,7 százaléka még nyugdíjas kora előtt halálozott el, illetve, hogy az orvosnők születéskor várható élettartama mindösszesen 68 év volt – csaknem hat évvel elmaradva a női átlagélektől (Molnár–Mezey 1991).

Nagyszámú nemzetközi vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy az orvosok között jelentős arányban fordulnak elő pszichés zavarok, alkohol- és drogfüggőség, öngyilkosság (Tyssen 2001b). A magyarországi helyzettel szemben – ahol egészségmutatóik még a kimagaslóan rossz összlakossági arányoknál is kedvezőtlenebb képet mutatnak – Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az orvosok szomatikusan egészségesebbek, mentálisan azonban betegebbek az átlagpopulációnál. A nemzetközi szakirodalom egyöntetűen felhívja a figyelmet az orvosok magas öngyilkossági veszélyeztetettségére (Arnetz et al. 1987; Boxer et al. 1995). Az öngyilkosság orvostanhall-

gatók között is gyakori, és az irodalmi adatok megegyeznek abban, hogy az orvosok között a pszichiáterek öngyilkossága egyike a legmagasabbaknak (Fekete 1991). Ezzel a témával foglalkozó munkák nagy része olyan öngyilkossági rátákat ad meg az orvosokkal kapcsolatban, amelyek a teljes népességét két-háromszor meghaladják. Egy, az 1980-as évek közepén az Egyesült Államokban született tanulmány szerint „ az Egyesült Államokban évente annyi orvos dobja el magától az életet, amennyi megfelel egy orvosi egyetem teljes végzős évfolyamlétszámának.” (Simon 1986) Mint ismeretes, az öngyilkossági gondolatok talán a legerősebb előrejelzői a befejezett öngyilkosságoknak és az öngyilkossági kísérleteknek. Az orvosok körében az öngyilkossági gondolatok előfordulási aránya is magasabb prevalenciát mutat, mint az átlagpopuláció értékei (Tyssen et al. 2001b). Figyelemre méltó továbbá az is, hogy az orvosi hivatás esetében egy olyan foglalkozásról van szó, amelynek célja az élet megőrzése, képviselői mégis arányukat meghaladó mértékben veszik ki részüket az öngyilkossággal összefüggő problémákból. Drámai adat, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a női demográfiai csoportok közül az orvosnők halnak meg leggyakrabban öngyilkossággal következtében (Sonneck 1982). További vizsgálatokat igényel ugyanakkor annak a feltárása is, hogy milyen speciális stresszterhelések okozzák a magas öngyilkossági mutatók alakulását, illetve, hogy ezek milyen hatással vannak a betegek kezelésére.

Különböző elméletek magyarázzák az orvosok nagyfokú szuicidum-veszélyeztettségét (Olkinuora et al. 1990; Fekete 1991, Tyssen et al. 2001b). Felvetődik ebben a körben többek között az orvosok mindennapi találkozása a betegségekkel és a halállal, a túlterheltség és a gyógyszerek halálos adagjának ismerete, valamint a könnyű hozzáférhetőség. Fontos tényezőnek tűnik továbbá az is, hogy az orvosok későn kerülnek pszichiátriai kezelés alá, illetve az, hogy kooperációjuk sem megfelelő a kezeléseik időtartama alatt. Az orvosok nehezen tudják elfogadni a betegserepet, s ez a lelki betegségekre talán még inkább vonatkozik, mint a testiekre. A kezelést általában hosszú, sikertelen öngyógyítási periódus előzi meg. A hospitalizáció ugyanakkor hirtelen és radikális szerepváltozást jelent, ami nagyon komolyan aláássa a személyes és szakmai identitást.

Az orvosok testi-lelki morbiditásáról nehéz megbízható információkhoz jutni. A leggyakoribb diagnózisoknak az alkoholizmus (Brooke et al. 1991; Flaherty–Richman 2003) a gyógyszerfüggőség és a depressziós zavarok látszanak. Gyakori, hogy a beteg orvosok saját magukat kezelik, vagy csupán informális segítséget kérnek kollégáiktól, esetleg semmilyen kezelést nem hajlandóak vállalni egészen addig, amíg panaszuk el nem érnek egy bizonyos előrehaladott stádiumot – akkor keresik fel a problémájukra specializálódott szakembert. Közismert tény, hogy az egészségügyben dolgozók – különösen az orvosok – a „legrosszabb betegekhez” tartoznak. Ismert az is, hogy az orvosok csak akkor hajlandóak segítséget kérni, amikor már nagyon súlyos állapotban vannak. Ezekre a problémákra válaszul 1986-tól Nagy-Britanniában országos, telefonos lelki tanácsadó szolgálatot vezettek be speciálisan orvosok számára. A problémákkal küzdő orvosok anonim módon kérhet tanácsot, illetve, ha hosszabb kezelésre van szüksége, munkahelyétől távol dolgozó szakembert javasolnak számára (Firth-Cozens 2003). Sok tanulmány bizonyította a gyógyszerfüggőség magas előfordulási arányát az orvosok között. A gyógyszerfüggő orvosok gyakran testi betegséggel, munkastresszel, túlmunkával vagy családi problémákkal indokolják függőségük kialakulását. Kézenfekvőnek tűnik a könnyű hozzáféréssel magyarázni a visszaélést, de a

fogorvosok és a gyógyszerészek körében végzett vizsgálatok ezt megcáfolni látszanak (Rucinski-Cybulska 1993).

Közismert, hogy „az emberekkel foglalkozó szakmák” magukban hordozzák a kiégési szindróma veszélyét, azt az állapotot, amikor az egyébként motivált, érzelmgazdag személyiség telítődik azokkal a problémákkal, amelyekkel naponta találkozik. A kimerülés jelentkezhet testi, szellemi és érzelmi területen, megnyilvánulhat szomatikus, magatartási, érzelmi és mentális tünetekben. A lelki-fizikai megterhelések, és a velük való megküzdés hiánya vezethet a pszichoszomatikus tünetek megjelenéséhez, alvászavarokhoz, krónikus fáradtságérzéshez, kóros mértékű koffein-, nikotin-, alkohol- és gyógyszerfüggőséghez, szorongáshoz, depresszióhoz, teljesítmény-csökkenéshez, valamint szakmai és önértékelési problémákhoz (Fekete 1991).

A kiégés-szindróma (burn-out) az 1970-es években került be az egészségpszichológiai, pszichológiai és orvosi szakirodalomba, mint a „krónikus emocionális megterhelések, stresszek nyomán fellépő emocionális és mentális kimerülés” állapota (Fekete 1991; Gundersen 2001). Központi motívuma a negatív beállítódás – önmagunkkal, a munkával, az élettel szemben –, valamint az idealizmus, az energia és a céltudatosság elvesztése. Az emberi problémákkal való foglalkozás ára sok esetben a segítők saját pszichikai egyensúlyának felborulása. A tapasztalatok szerint azok az emberek tartoznak a veszélyeztetett csoportba, akik viszonylag hosszú időn át emberekre irányuló, állandó koncentrációt és érzelmi igénybevételt követelő munkát végeznek, és munkájuk során nem túl gyakran számíthatnak egyértelmű, gyors, látványos eredményekre.

A burn-out tünet-együttes kialakulásában nagy jelentőségűnek tűnik a mintegy előfeltételként jelenlevő depresszív személyiségstruktúra, amely az emocionális túlterheltséggel, a visszacsatolás hiányával, a kollegiális kapcsolatok lazulásával együtt vezet a kiégéshez. *Hangsúlyozandó ugyanakkor az is, hogy a kiégés, mint a foglalkozási stressz egyik lehetséges következménye, jelentősen különbözik a klinikai értelemben vett depressziótól.* A kiégetség olyan állandó kimerültség, amelyet az érintettek már nem tudnak a szokásos módon megszüntetni. A kimerültség okai pedig legtöbb esetben a külső munkakörnyezetben keresendők. Magyarországon még nem készült – az orvosokat célzó – átfogó, a kiégés jelenségére összpontosító vizsgálat. A nemzetközi kutatások azonban a burn-out vizsgálatában figyelemre méltó eredményeket hoztak:

- Az Egyesült Államokban, 2001-ben 5.700 orvost vizsgáltak a kutatók, a kiégés előfordulási gyakorisága 22 százalékos volt (Linzer et al. 2001).
- Ugyancsak az Egyesült Államokban vizsgálták az onkológus szakorvosok kiégését. Az eredmények meglepően magasak: a vizsgált szakemberek több mint felénél (56%) a kiégés kimutatható volt (Whippen–Canellos 1991).
- 2.400 holland orvost vizsgálva a kiégetség 11% körül alakult. (Linzer et al. 2001).

Az egészségügyi intézmények a munkahelyi stresszterheltség szempontjából mindig különösen veszélyeztetettnek számítottak. Az egészségügyben dolgozók munkaköre azért is sajátos, mert a stressz hatása nem nyilvánulhat meg a munkateljesítmény romlásában, ezért inkább a hiányzások magas száma, a fluktuáció és a pályaelhagyás jelzik a probléma jelenlétét (Pikó 2002). Emellett a feszültség számos pszichikai zavart okoz, amely legnyilvánvalóbb módon a kiégés jelenségében nyilvánul meg. A túlterhelés okai természetesen számos más tényezőben is keresendők. Plusz terhet ró az

egészségügyre a szociális problémák megjelenése és kezelésének felvállalása (például a munkanélküliség vagy a „betegségbe menekülés”). A betegforgalom emelkedésével párhuzamosan az egészségügyben dolgozók – elsősorban az ápolónók – száma is egyre csökken.

A szakirodalom adatai szerint a speciális stressz (Sonneck 1982) összetevői több elemből adódnak össze. Három dimenzió együttes jelenléte meghatározó jelentőségű: az orvosi hivatás jellegéből adódó fizikai és emocionális stressz, a munkaszervezet hatása, valamint a munkavégzés feletti kontroll.

Az orvosi hivatásból fakadó stressz összetevői a következők: hosszú munkaidő, fizikai és pszichikai nyomás – amely már az orvosi tanulmányok folytatása során megkezdődik, és a szakképzésben hozzáadódó nagy felelősséggel súlyosbodik –, gyakori krízis-helyzetek, alacsony jövedelem, adminisztratív terhek, gyógyszerekhez való könnyű hozzáférés, az önértékelés csökkenése. Talán a legnagyobb stresszt a sikertelen kezelés, a diagnosztikai nehézségek, a betegek elvesztése, valamint az orvosi munkának a magánéletre gyakorolt hatása jelenti.

A munkastressz összetevői a munkaszervezeten belül a következők:

- Egyidejű munkavégzés több munkacsoportban
- Rossz kommunikáció a teamen belül
- Túl sok változás rövid időn belül
- Megoldhatatlannak tűnő feladatok
- Pontosán körül nem határolt munkafeladatok
- Konfliktus a team többi tagjával
- Konfliktus az egészségügyi szakszemélyzet többi tagjával
- Munkaerőhiányból fakadó túlterheltség
- Az idősebb kollégák támogatásának hiánya
- Túl sok adminisztráció

Számos tanulmány emeli ki, hogy a munkavégzés feletti alacsony kontroll fontos faktor a kiégés kialakulásában és fennmaradásában (Ramirez et al. 1996; Agius et al. 1996; Cooper 1989). A munkavégzés feletti kontroll, illetve a munkahelyi kontroll tényezői az alábbiak: a munkabeosztás feletti kontroll, munkaszünetek, munkórak száma, ellátandó betegek száma, munkahelyi infrastruktúra milyensége, az adminisztratív feladatok mennyisége és a team-munka jellege.

A fentiekben megemlített tényezőkön túl a munkastressz gazdasági hatása is jelentős. Nagy-Britanniában negyvenmillió munkanap-veszteség származik a munkastressz okozta tényezőkből. Ausztráliában évente harmincmillió dollárt tesz ki a munkastressz okozta problémák kezelése. Az Egyesült Államokban 550 millió munkanap veszik el évente a stressz okán (Hoel et al. 2001). Összességében ez azt jelenti, hogy a gazdasági veszteségek – a megbetegedésekből, balesetektől, hiányzásokból származóan – évi 150 millió dollár körül mozognak. Másként fogalmazva: ha egy dollárt költenek stressz-prevencióra, az 5 dollár megtakarítást jelent (McCain–Smith 1994).

A speciális stresszterhelés minden bizonnyal jelentős tényező az orvostársadalom egészségi- és pszichés mutatóinak alakulásában. Jelen tanulmányunk középpontjában annak vizsgálata áll, hogy milyen jellegű az egészségi- és pszichés mutatók, valamint a munkastressz és az ezzel összefüggő kiégés (burn-out) kapcsolata.

Minta és módszerek

A kiégés hosszú évek alatt alakul ki, kezdetben korai pszichés tünetekkel, majd a későbbiekben már a testi zavarok hívják fel a figyelmet a problémára. Jelen tanulmányunkban 57 orvossal végzett mélyinterjúkon alapuló kutatás eredményeit ismertetjük. A kvalitatív vizsgálat lehetőséget adott arra, hogy árnyalt és mélyreható képet kapjunk a problémával kapcsolatban. A kvalitatív vizsgálat során *a kiégés mérésére szolgáló legelterjedtebb nemzetközi mérőeszköz dimenzióinak segítségével mértük fel* a mintába került orvosok és orvosnők személyes megterheltségét (Maslach–Jackson 1981).

A kiégés kutatásában a máig legjelentősebb módszer leírása Christina Maslach nevéhez fűződik (Maslach–Jackson 1981). Maslach a kiégést többdimenziós jelenségként írta le: olyan tünet-együttesként, amelyben az emocionális kimerültség, a deperszonalizáció és a teljesítménycsökkenés egyszerre van jelen. Az emocionális kimerültség itt a fáradtságot, krónikus kimerültséget, álmatlanságot, megbetegedési hajlamot és az egyéb pszichoszomatikus panaszokat jelenti. A deperszonalizáció negatív, cinikus beállítottságot jelent mind a betegekkel (ügyfelekkel, kliensekkel, tanítványokkal, diákokkal), mind pedig a kollégákkal szemben, valamint a társadalmi kapcsolatok beszűkülését, a visszahúzódást is magában foglalja. A harmadik fontos faktor a teljesítmény csökkenése, a sikertelenség és a tehetetlenség megélése, az elismerések hiánya és a munkával való általános elégedetlenség. Munkánk előtanulmányul szolgál a magyar orvostársadalom kiégéssel kapcsolatos országos, reprezentatív vizsgálatához. A munkastressz tüneteit és a kiégés faktorait – a mélyinterjúk alapján kirajzolódó – következő csomópontok mentén vizsgáltuk:

- Teljesítményvesztés (munkával való általános elégedetlenség és okai)
- Szerepkonfliktus, mint rizikófaktor
- Időhiányból fakadó problémák (a feladatok ellátásának hiányosságai, fáradtság, alváshiány, a magánélet háttérbe szorulása)
- Finanziális tényezők hatása (pluszmunkák vállalása, háztartási, gyereknevelési segítség hiánya, gyakori ügyeletek)
- A munkahely, mint stresszkeltő tényező (rutinfeladatok, autonómia hiánya, vezetési stílus)
- Kollegialitás hiánya
- Cinizmus, a betegek tárgyként, munkadarabként való kezelése
- Megküzdés a kiégéssel

A minta leírása

A vizsgált mintába 57 fő került: 27 orvos és 30 orvosnő. Életkorukat tekintve 26 és 67 év közöttiek. (Átlag 47,86 év; szórás 9,13.)

1. táblázat**A minta életkori megoszlása**

Korcsoport	Férfi	Nő
26–35 év	3	2
36–45 év	6	9
46–55 év	9	15
56–67 év	9	4

A férfiak közül 11 fő a fővárosban dolgozik, 6 fő megyeszékhelyen, 6 fő városban és 5 fő községben. A nők esetében 19 fő dolgozik a fővárosban, 4 megyeszékhelyen, 4 fő városban és 3 fő községben. Hiányzik 1 fő. Családi állapotot tekintve a mintába döntő arányban házasok (házastársukkal együtt élők!) kerültek: a férfiak közül 22 házas, míg a nők esetében 23. Az elváltak – 4 fő – és az özvegyek – 3 fő – között csak orvosnőket találunk. Az egyedülállók aránya viszont a férfiak között magasabb: 4 fő, míg a nők esetében 1 fő. Hiányzik 3 fő.

Gyerekszám tekintetében a következőképpen alakul a kép:

2. táblázat**A gyermekszám alakulása**

Gyermekek száma	Férfi	Nő
Nincsen gyermeke	6	3
1 gyermek	4	4
2 gyermek	8	13
3 vagy több gyermek	9	10

A vizsgált mintában – mind a férfiak, mind pedig a nők esetében – fele-fele arányban találunk alkalmazottakat és vállalkozókat. A férfiak közül 12 fő és a nők közül 11 közalkalmazottként dolgozik. Alkalmazott a férfiak közül 4 fő, a nők közül 2. Vállalkozóként dolgozik a férfiak esetében 10 fő, míg a nők esetében 15 fő. Hiányoznak emberek A férfiak közül klinikán dolgozik 3 fő, kórházban 11 fő, háziiorvosként 11 fő és szakrendelőben 2 fő. A nők esetében klinikán 1 fő, kórházi munkahelyen 11 fő, háziiorvosként 17 fő és szakrendelőben 4 fő dolgozik. 4 férfi és 1 nő hiányzik. A vizsgált minta szakági megoszlása a következő: felnőtt háziiorvos 17, gyermek-háziiorvos 10, belgyógyász 4, szemész 3, üzemorvos 3, pszichiáter 3, fül-, orr-, -gégész 4, bőrgyógyász 3, reumatológus 2, radiológus 3, aneszteziológus 2, szülész-nőgyógyász 1, fogorvos 1, traumatológus 1, tisztiorvos 1. Összesen 64 fő.

Eredmények

A kiégés a mélyinterjú kutatás esetelemzése alapján

Elsőként három mélyinterjú bemutatásával kívánjuk érzékeltetni, hogyan is jellemezhető a kiégés-szindróma az egészségügyi szakmákban. Az interjúkban kirajzolódó képek mintegy „iskolapéldái” a kiégés összetett tényezőinek. A munkahelyi légkör, a feladatok egyhangúsága, a betegekkel kapcsolatos ellenérzések, a pénzügyi- és időhiányból fakadó magánéleti problémák, valamint a testi tünetek markáns faktorokként jelentkeznek. A Maslach Burnout Inventory három csomópontja mentén rajzolódnak ki a tünetek: az emocionális kimerülés, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés kategóriáiban.

„A cél elérése, a cél elérésének képessége csupán bennünk van, de természetesen ezt a külső körülmények jelentősen hátráltathatják. A jelenlegi munkámat nagymértékben gátolják kollégáim ellenségeskedései. Nem túl jó a kapcsolatom velük, nem beszéljük meg a problémákat. Érdekes ugyanakkor, hogy a betegek problémái viszont fárasztanak. Szinte már nem is tudok rájuk hangolódni. Rám telepednek sokszor a személyes gondjaik. Foglalkoztat a pálya elhagyásának gondolata. Főként a magasabb jövedelem reményében, másrésztől a kórház bizonytalan sorsa és az elbocsátások miatt. Gyógyszergyári ügynöki állásban gondolkodom. Sok évfolyamtársam hagyta el a pályát. Szinte mindig az anyagiak adták meg a döntéshez a fő lökést. Sokan azonban nem bírják az iramot, a túlterhelést, esetleg megromlott az egészségi állapotuk.

Számomra stresszkeltő a betegek türelmetlensége, illetve sok esetben a rosszindulata. A munkatársak áskálódásáról nem is beszélve. Nagyon sokszor vagyok ingerlékeny és fáradt. Kevés időm marad a pihenésre. Nehéz előteremteni az ehhez szükséges anyagiakat. Ez csak plusz munkával lehetséges. Ha újra kezdeném, valószínűleg nem az orvosi pályát választanám.” (46 éves reumatológusnő)

„Amikor életemben a pályaválasztásra került a sor, két pálya jött számításba. Rajztanárom a Képzőművészeti Egyetemet javasolta számomra, ebben a szüleim nem támogattak. Így maradt a másik lehetőség, az orvosi pálya. Ez azért volt teljesen egyértelmű, mert apám is orvos volt. Tehát így meglehetősen nagy hatással volt rám. Nem mondható, hogy túl nagy lett volna a fantáziám.

1977 nyarán született meg első gyermekem, nem volt lehetőségem arra, hogy nyáron fejezzem be az egyetemet, ezért decemberben államvizsgáztam. 1978 januárjában kerültem első munkahelyemre. Ebben az időben az volt a szokás, hogy kijelölték, ki mit csinálhat. A budapestieket vidékre, a vidékieket Pestre küldték. Nehogy valaki oda kerüljön, ahová szeretett volna. Ekkor egy ismerősöm révén röntgen osztályra kerültem, majd pár hét múlva átküldtek a belgyógyászatra, mondván, erre úgyis nagy szükségem lesz. Ez volt az, amit a legkevésbé sem akartam. 4-5 hónap után a neurológiára kerültem, majd áthelyeztek egy másik belgyógyászati osztályra. Ez fordulópont

az életemben, ugyanis itt dicsérték meg először. Kezdem megszeretni az egészséget, ekkor – munkám során először – éreztem biztatást, támogatást. Már-már otthon éreztem magam, amikor újra visszahelyeztek a röntgenre. Ezt nem bírtam sokáig, így amikor Veszprémben egy szemészeti állás megüresedett, rögtön odaköltöztünk. Ekkor még nem tudtam, hogy második gyermekemet várom. Elcseréltük a budapesti lakásunkat egy huszonöt négyzetméteres szolgálati lakásra.

Majd megint visszaraktak Budapestre az I. számú szemészeti klinikára, amiről borzalmas emlékeim vannak. Borzasztó ellenséges légkörbe kerültem, igazságtalan főnök mellé. A betegekkel nem tudtunk érdemben foglalkozni, szemet hordozó állványnak tekintettük az embereket. Az egyetem alatt nem készítettek fel arra, hogy hogyan kell bánni a haldoklókkal. Ez számomra rendkívül sok problémát okozott. Egyre több minden zavart: ha éjszakai ügyeletben felébresztettek, a nagy távolság a munkahelyem és a lakásom között, valamint az állandó pénztelenség. Amikor még dolgoztam, már akkor is a férjem keresetéből éltünk, mivel például egy órai éjszakai ügyelet által keresett pénz nem fedezte egy guriga wc-papír árát.

Azt hiszem, ekkor döntöttem el, hogy befejezem az orvosi pályát. 1989-ben fizetés nélküli szabadságra mentem. Ettől kezdve a gyermekeimet neveltem. A gyerekekkel szemben mindig restanciám volt: munka alatt állandó lelkiismeret furdalást éreztem, amiért nem vagyok velük, otthon pedig amiatt, hogy a kórházban kellett volna a teendőimet még precízebben, pontosabban végrehajtanom. Végül is azzal, hogy főállású anya lettem, sok minden megoldódott.” (51 éves szemorvosnő)

„65 éves vagyok, és tisztiorvosként dolgozom, munkaköröm a munkaegészségügy területén van. Munkámban nem sok jó található, amiért dolgozom, az a jövedelem és a magány elkerülése. Tönkretett az elviselhetetlen bürokrácia, ami 1990 óta tendenciózusan nő. Egyre kevesebb türelmem van a papírmunkához és az üresjáratokhoz. Szakmai perspektívát ebben a munkakörben nemigen látok, pedig amikor idekerültem, még fiatal voltam. Eddigi életemmel úgy vagyok elégedett, mint az ember a fizetésével. Lehet sok, lehet kevés, de elég soha. Voltak szép pillanatok, de azt hiszem túl sok idő ment el a nyüglődésekkel. Az a kérdés, hogy melyikre emlékszünk többet...” (65 éves tisztiorvos)

„Kemény volt a múlt hét. Az egyik kedves betegem, Barbara – mellrákos, 41 éves –, akit minden tekintetben gyógyultnak tekintettem, felhívott, és nehéz légzésre panaszkodott. Két órával később tüdőembóliában meghalt. Két nappal később, Brian (Non-Hodgin lymphoma, 21 éves), a két éve teljesen panaszmentes betegem visszaesett. Ugyanazon a délutánon az egyik kollégám elmesélte, hogy fél évre szabadságra megy, mert szörnyen érzi magát a bőrében, mindenhez van kedve, csak a gyógyításhoz nem. (Hát mit mondjak, én sem érzem magam erőm teljében...) Másnap másfél órát töltöttem azzal, hogy egy betegemnek és a hozzátartozóinak elmagyarázzak mindent a tüdőrákkal és gyógyításával kapcsolatban. A beszélgetés végén a páciens elnézést kért, és azt mondta, hogy mégis inkább a Klinikát választja. Közben a

folyosón várakozók ingerültté és idegessé váltak, sokan el is mentek, nem bírták a hosszú várakozást.

Hála Istennek a következő reggelen kicsit később kellett bemennem, így volt időm elintézni a papírmunkát és az esedékes telefonjaimat. Aznap egy új beteget néztem meg, akinek az előző mammográfiája még tökéletes volt, de most 3 cm-es daganatot találtam. A radiológus kolléga történetesen az egyik legjobb barátom...

Ismerős mindez? Egy kis ízelítő magam és kollégáim mindennapjaiból. Kemény hét volt a múlt heti, de nem kirívó. A gyakorló onkológusnak ilyen minden hete. Persze nem mondhatom, hogy nincsenek örömteli pillanatok. Itt van Harry, aki nyugdíjas éveire az ország másik végébe költözött, a minap hívott fel, elújságotla, hogy új onkológust talált, és változatlanul jók a leletei. Christy, aki kis híján belehalt a leukémiába, képet küldött nekem örökbe fogadott kisfiáról. Számos tanítványom fordul hozzám tanácsért, és sok szeretetet kapok gyógyult betegeimtől és családjuktól. És végül tegnap az egyik betegem utolsó óráján mellette voltam.....” (Whippen et al. 1991)

A szerepkonfliktus, mint rizikófaktor

Az orvosi hivatás általánosságban a hosszú munkaidővel, az állandó készenléttel és az élet személyes területeinek háttérbe szorításával jellemezhető. A múltban a legtöbb orvosnőnek választania kellett, hogy a családi életet vagy az orvosi hivatást választja-e (Gjerberg 2003). Ma Magyarországon – a világ többi országához hasonlóan – az orvostársadalom átalakulóban van. Hazánkban az orvosi hivatást gyakorlók fele nő, és az orvostanhallgatók 53 százaléka úgyszintén (*Nők és férfiak...* 2002). Nagy kihívást jelent tehát az, hogy hogyan lehet a családi életet és a hivatást sikeresen összeegyeztetni. Világszerte jellemző ugyanakkor, hogy bár egyre növekvő számban vannak jelen a nők az orvosi pályán, számuk meglehetősen alulreprezentált mind az egészségügyi hierarchia magas presztízsű pozícióiban, mind pedig a magas presztízsű szakmáiban (Gjerberg 2002; Kvaerner et al. 1999).

Az orvostársadalom több mint felét tehát nők adják. Mint minden szakma esetében, a női munkavállalás térhódítása megmutatta, hogy a női szerepek jelentősen kibővültek, ugyanakkor a férfiak szerepvállalása a háztartási teendők és a gyereknevelés terén kevésbé változtak (Tóth 1995).

Mivel a szerepek egyidejű ellátása megnövekedett terheket jelent, gyakran felmerülő kérdés a szerepkonfliktus problémája. Ezen elméleti megközelítés szerint a különböző szerepek (feleség, anya, orvos) az életút bizonyos szakaszaiban állandó ütközésbe kerülnek, jelentős feszültséget és túlterheltséget keltve. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az egészségi állapot alakulásának kérdésében az orvosnők talán még a férfi orvosokhoz képest is veszélyeztetettebb helyzetben vannak. Az okok feltehetően a szerepkonfliktus problémájára vezethetők vissza (Györffy–Ádám 2003).

A nemzetközi szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint a munkával kapcsolatos stresszorok és az egészségi állapot között szoros összefüggés figyelhető meg. Kimutatható ugyanis, hogy a hosszú munkaidő és a nagyfokú érzelmi és fizikai megterhelés

a nők esetében gyakrabban vezet coronária-megbetegedésekhez valamint myocardialis infarktushoz (Haynes-Feinleib 1980; Haynes et al. 1984; Theorell 1991).

A speciális stresszterheléssel összefüggésben a kutatók a terhességi problémák arányát is kiemelkedőnek találták. Svéd vizsgálatok kimutatták, hogy a túlmunka és a változó időbeosztás nagyobb valószínűséggel okoz vetélést (Axelsson et al. 1989). Ez az arány még számottevőbb akkor, ha a terhes nőnek már van(nak) gyermeke(i). Kanadai kutatók bebizonyították, hogy az esti, illetve az éjszakai időbeosztás 3-4-szeresére növeli a spontán vetélések arányát (Infante-Rivard et al. 1993).

Mint a fentiekben láthattuk, az egészségügyben dolgozók fizikai és emocionális megterhelése óriási. A munkastressz mértéke szignifikáns többletet mutat a többi ágazatban dolgozókéhoz viszonyítva (Wall et al. 1997). A fizikai és pszichikai megterhelés, a hivatás és a családi szerepek összeegyeztethetősége, továbbá a pénzügyi nehézségek egymást erősítő faktorokként hatnak. A szerepkonfliktus, a szerepfeszültség és a „szereptúlterheltség” egyaránt indikátorai lehetnek a pszichés és szomatikus problémáknak.

A gyermekes orvosnőknek hatalmas terhet jelent családi és foglalkozási szerepeik szimultán ellátása, és ez a feszültség gyakran vezet frusztrációhoz és kimerültséghez. Az orvosi hivatás gyakorlása meglehetősen nehéz feladat elé állítja a nőket, több alkalommal is választani kénytelenek, hogy szakmai pályafutásukat vagy családjukat helyezték előtérbe.

Más szakmáktól eltérő terhet ró az orvosokra az ügyelet. Az ügyelet vállalása sok esetben összefüggésben van a mindennapos pénzügyi problémákkal is (Molnár-Feith 2000). Az egészségügyben dolgozók stresszterhelésének vizsgálatakor kiemelt szerepet kap a többműszakos (sok esetben 24 órás igénybevétellel járó), illetve a több színterű munkavállalás. Ez a fajta megterhelés különböző fizikai és pszichikai problémák indikátorává válhat, amellyel, hogy a többműszakos munkavégzés a társas kapcsolatok és a családi élet szervezését is megnehezíti (Pikó-Piczil 2000). Mindezek a faktorok fokozottan sújtják a nőket, hiszen a munka és a családi szerepek összeegyeztetésének terhével együtt élettanilag is nehezebben tolerálják a biológiai ritmus átrendeződését (Escriba-Agüir et al. 1993).

A munka és a családi élet alakulásának, a szerepkonfliktus lehetséges feloldásának mintegy közös fordulópontja a munkahelyváltás. Ez a munkahelyváltás sok esetben jelent szakváltást és „munkahely-típus” váltást is (kórház, rendelőintézet, házi orvosi praxis). Mintánkról határozottan állítható, hogy a családi életben bekövetkezett változások (gyerekszülés, kisgyerekek gondozása, gyereknevelés) szoros korrelációt mutatnak a fent említett fordulópont bekövetkeztével. Interjúalanyaink megemlítik, hogy gyerekeik születése után nem kívántak teljes munkaidőben dolgozni, nem akartak éjszakai ügyeleket vállalni. Ugyanakkor a munkahelyváltást szakmailag sokan negatívan élték meg. A kompromisszum tehát nem jelent feltétlenül elégedettséget a munkával. Állításunkat alátámasztják egyéb nemzetközi vizsgálatok is, amelyek úgy találták, hogy a családost, gyermekes orvosnők munkájukkal kevésbé elégedettek, mint az egyedülállók, a gyermektelen párokban élők, és mint a férfi orvosok (Cujec B et al. 2000).

Vizsgálatunk eredményei egybevágóak a szakirodalom azon feltevésével, hogy az átlag feletti elkötelezettséget és felkészültséget kívánó foglalkozásokban dolgozó nők gyakrabban elváltak, özvegyek vagy különélők. Ugyancsak igaz, hogy a legtöbb esetben gyermektelenek. (Nagy 2001)

„Vidéki nagyvárosba költöztünk, ahol a nagymama élt. Állást kaptam a belgyógyászatban. Itt osztályos orvosként dolgoztam, hat ügyelettel. Ez maximálisan lestrapált, a családom számára használhatatlanná váltam. Ekkor már felmerült bennem, hogy az anyai és a családi teendőket háttérbe szorítva érdemes-e csak a munkámra koncentrálni. Ekkor harmadszorra is terhes lettem, de a szakvizsgával kapcsolatos feladatok megghiúsították a gyermek vállalását. Ebben a szakmában nem vállalható ugyanis, hogy ismét évekig tartó GYES-re menjek, ráadásul éppen a szakvizsga előtt.

A belgyógyász szakvizsga utáni időszakra nyilvánvalóvá vált, hogy munkám a család számára nemcsak plusz terheket jelent, de a befektetett energia ellenére anyagi bázist sem biztosít. Férjem volt családunk fenntartója, rá már a „hobbim” miatt nem lehetett további terheket hárítani. Ezért kénytelen voltam váltani, olyan munkát keresni, ahol sokkal kevesebb az ügyelet, bár ezt a debreceni munkahelyemet szerettem. Kénytelen voltam rájönni, hogy akár mennyire érdekel is ez a munka, ezt nem tudom a családdal összeegyeztetni.

Így került sor arra, hogy egy – a többi kolléga körében meglehetősen népszerűtlen – belgyógyász konziliáriusi állást pályáztam meg. Én lettem az, aki naponta 4 órában műtétes osztályokra adtam konziliumokat, a másik négy órában pedig a szakrendelőben dolgoztam. Tehát én voltam az, akit ide-oda lehetett tologatni. Havonta több ügyeletet kellett vállalnom, munkafeltételeim egyáltalán nem voltak egyértelműek.

A belgyógyászatban a légkör is elviselhetetlen volt. A kórház súlyos anyagi gondokkal küszködött, és ez rányomta bélyegét a betegellátásra is. Az osztály vezetői, ahelyett, hogy, a betegellátás biztonsága érdekében is a dolgozók munkafeltételei mellé álltak volna, a vezetés nyomását inkább a beosztottakra hárították. Ez számtalan nyílt és hallgatólagos feszültséget teremtett az osztályon, ami a mindennapi munkára rányomta a bélyegét. A feszültség miatt nem akartam a betegeket hátrányos helyzetbe hozni, csak alkalmazkodtam és alkalmazkodtam, igyekeztem erőmet megfeszítve a munkára koncentrálni. Végül is nem sikerült. Ekkor jelentkezett hipertóniám; vérnyomásom állandóan 170 körül volt. Nem tudtam aludni, akkor sem, amikor lehetett volna. Állandóan idegeskedtem, nemcsak a kórházban, otthon is türelmetlen voltam a gyerekekkel.

Egészségem, munkakedvem és nem utolsósorban a családi béke árán nem akartam maradni. A városban maradtam, háziornosként helyezkedtem el. Az, hogy a körülmények stresszeltek, mi sem bizonyítja jobban, hogy egészségügyi problémáim megszűntek.” (38 éves háziornosnő)

„Mindkét terhességemből való visszatérésem után úgy éreztem, hogy kezdőként kezelnek, amint pedig kérdésem volt, szememre vetették, hogy nem vagyok kezdő. Kiestem az előtte megszokott munkaritmusból, nehezen tudtam alkalmazkodni. Amint valamelyik gyerekem beteg lett – ami két kisgyereknél bizony előfordul – megbízhatatlanná váltam úgy az orvosok, mint a nővérek szemében. Ez is közrejátszott abban, hogy úgy döntöttem, üzemorvosként folytatom tovább a munkámat. Amíg azt csináltam, amit igazán szerettem, addig felőrölte az életemet a harc a kórházban a különböző orvosokkal és

nővérekkel, a harc a családban, hogy ki maradjon otthon, ha betegek a gyerekek. Úgy érzem, a hivatás és a munka ma már újra együtt van, ez a munkám – az üzemorvoslás – is van olyan hasznos, mint az effektív gyógyító tevékenység.” (47 éves üzemorvosnő)

„Az X kórházban 10 évet dolgoztam, körülbelül két év megszakítással. Ez alatt három gyermekem született. Az első gyermekem születése után meghalt, a második rá egy évre született, a harmadikat pedig 15 hónappal később hoztam a világra. A gyerekeket korán bölcsődébe, óvodába járatam, hogy a munkámat el tudjam látni. Mindketten sokat betegeskedtek, különösen a nagyobb, ezért állandóan frusztrált voltam. Ha másra hagytam őket, hogy a munkámból ne hiányozzák, azért, ha velük voltam, hogy beteg gyerekeimet gondozzam, akkor a kollégákkal szemben éreztem lelkiismeret-furdalást, hogy helyettem kell többet ügyelniük, amikor nekik is van családjuk, s amúgy is sokat dolgoznak. Azt hiszem, ekkor kezdődött a magasvérnyomás-betegségem. 10 év után a férjem is megunt, hogy alig vagyok otthon, s azt mondta, válasszak: vagy a kórház vagy a házasságunk. Neki lett elege a mindig fáradt feleségből, a munkája melletti állandó gyereknevelésből. Akkor nehezen, de otthagytam a kórházat, úgy éreztem, igaza van, ez nem élet. Ezután egy évig otthon maradtam, felkészültem az üzemorvosi szakvizsgára, majd levizsgáztam. Egy héten háromszor üzemorvosként dolgoztam egy kiadónál. Ezután megüresedett egy körzeti orvosi állás, így kikerültem körzetbe. Jelenlegi munkámat úgy tudom szervezni, hogy csak 4 napot dolgozom a héten. Péntekre sikerült helyettest találnom, így jut idő a sportra, a továbbképzésekre, az angoltanulásra és a gitározásra...” (52 éves háziorvosnő)

Az alábbi eset példa arra, hogy férfiak körében is előfordulhat szerepkonfliktus.

„Az egyetem hat éve alatt intenzív osztályon dolgoztam ápolóként. Az egyetem elvégzése után belgyógyászatot szerettem volna elhelyezkedni. Időközben azonban nagyon jó barátságba kerültem a kórház akkori igazgatójával, akitől a baleseti sebészet tudományát tanulhattam meg. Nem bántam meg, hogy végül a sebészetet választottam, mert úgy gondoltam, hogy ez a gyógyítás leglátványosabb és egyik leghálásabb formája.

Időközben családot alapítottam, megszülettek a gyermekeim. Ekkor jelentősen megváltozott az életem, lényegesen több időt szerettem volna a családommal tölteni, amit a 24 órás ügyeletek sora és a rengeteg rám váró operáció jelentősen megnehezített. Általában késő este értem haza, és sokszor csak bezuhantam az ágyba, különben nem bírtam volna másnap a tempót. Lassan azt is észre kellett vennem, hogy a pótlékokkal együtt is csak 7000 forint körüli fizetésem igen komoly megszorításokra kötelezi a családomat. Rám, mint egyedüli családfenntartóra rendkívül nagy nyomás nehezedett. Lassan azt is beláttam, hogy a szakvizsga letétele után egy-két évvel már nem a kihívásokkal, hanem a darálással kellett szembenéznem. Minden reggel fáradtan, rosszkedvűen mentem dolgozni. A kollegialitás hiánya és az állandó rivalizálás megnehezítette a mindennapjaimat. Egy alkalommal a műtőszoba ablakán kinézve a kórházból távozó feleségemet és kisfiamat lát-

tam, tudtam, meghozták a szokásos csomagomat: 10 dkg. párizsit, 4 zsömlét és egy doboz cigarettát. Szörnyű érzés volt ez a kiszolgáltatott helyzet. Még csak nem is találkozhattam velük. Ekkor döntöttem el, hogy felhagyok a kórházi orvoslással.

Hosszas keresgélés után, találtam egy háziorvosi praxist. Nagyon jó volt, hogy megváltoztak a munkakörülményeim: lett saját, jól felszerelt rendelőm, közvetlenebbé vált a kapcsolatom a betegekkel, és nem utolsósorban egyik napról a másikra négyszeresére nőtt a fizetésem. A legnagyobb boldogságot az jelentette, hogy sokkal több időt tölthettem a családommal és a gyerekeivel, ami nagyon sok feszültséget oldott fel bennem.” (52 éves háziorvos)

Időhiány, pénzhiány – mint kulcsfontosságú tényezők

Mint azt az előzőekben kimutattuk, a nagyfokú fizikai megterhelés, illetve a tartós kimerültségi állapotok is hozzájárulnak az orvosok pszichés problémáihoz. A munka és a pihenés arányának szabályozása alól az orvosi szakma általában kivétel (Weinger-Ebden 2002). Az egészségügyi szakmák legtöbbszörében hétfévenként, ünnepek alatt, délután és este egyaránt helyt kell állni. Külön energiát emészt fel a ritmusingadozás is, illetve az, hogy az egészségügy néhány ágazatában (elsősorban a kórházi ügyeleti rendszert tekintve) az orvosok és az ápolónők a törvényben előírtnál jóval többet dolgoznak.

Magyarországon 2001-ben az állampolgári jogok országgyűlési biztosa megállapította: a jogszabályok a kórházi orvosok ügyeleti szolgálata és annak díjazása tekintetében hátrányosak az orvosokra nézve. Súlyos probléma tapasztalható például a háziorvosok ügyeleti szolgálatával kapcsolatban: a készenléti és az összevont ügyeleti rendszerben dolgozó háziorvosok túlmunkával töltött ideje olyan magas, ami már komoly egészségügyi kockázatot jelent. A Magyar Orvosi Kamara számításai szerint egyébként egy 30-35 évig dolgozó orvos szolgálati ideje az ügyeletekkel együtt ötven év munkavégzésnek felel meg (HVG 2001).

Az orvosi szakma legtöbb területére jellemző, hogy a napi és a heti munka előzetesen csak részben tervezhető meg. Ez a tényező jelentősen növeli a munkából adódó megterhelést. Sokan lemondanak munkájuk strukturálásáról, aminek következményeként a munkájuk „tervezi meg” mindennapjaikat. A személyes igények háttérbe szorulnak, növelve az egyénre nehezedő pszichés nyomást, illetve a munkahelyen való „túlzott lelki kifáradás” ellehetetleníti családi, rokoni és baráti kapcsolatokat.

A szakirodalom adatai szerint azok az orvosok különösen veszélyeztetettek, akik fiatalok és tapasztalatlanok, sok éjszakai és hétfégi ügyeletük van, és nagyszámú súlyos állapotú beteggel dolgoznak. Ugyancsak fiatal orvosokat vizsgálva azt találták, hogy a kiégés, a mentális problémák és a depresszió különösen azoknál jelentkezik, akik a legempathikusabb viselkedést tanúsítják betegekkel szemben (Firth-Cozens 1987). Az orvosok körében megjelenő mentális zavarok megjelenése sok esetben esik egybe a pályakezdés stresszel teli időszakával (Firth-Cozens 1997; Hsu–Marshall 1997). Ugyanakkor a fiatal orvosok veszélyeztetettségét növeli az a tényező, hogy munkahelyi és munkájuk feletti kontrolljuk viszonylag alacsony. Már a korai egészségpszichológiai vizsgálatok kimutatták, hogy szoros kapcsolat fedezhető fel a kardiovaszkuláris

megbetegedések és halálozások, valamint az alacsony munkahelyi kontroll között (Karasek et al. 1981).

Fontos kérdés továbbá az is, hogy a fiatal orvosok különleges veszélyeztetettsége mennyiben tulajdonítható a munka okozta megterhelések következményeinek, és milyen mértékben függvénye az egyéni életeseeményeknek, a személyiségjegyeknek és a szociális támogatásoknak. Mint azt a nemzetközi vizsgálatok is kimutatták (Tyssen 2001a), a fiatal orvosok körében jelentkező mentális problémák speciális kockázati tényezői a következők: korábbi mentális zavarok, párkapcsolat hiánya, ún. neurózisra hajlamosító személyiségvonások, nagyfokú szubjektív stresszézés az orvoscépzés ideje alatt, valamint gyengébb diagnosztikai képességek. A munkastresszel való megküzdésben kulcsszerepű lehet a stressz szubjektív megélése, átélése. Feltételezhető, hogy a pályakezdés nehézségei és sok esetben a családalapítás terhei, valamint a finansziális problémák mintegy egymást erősítő faktorokként hatnak.

„A munkám egyik legstresszkeltőbb tényezője az időhiány. A munkámban állandó szinte az az érzés, hogy nem érek a végére, nem tudok megfelelően teljesíteni. Nem tudok mások és a saját elvárásaimnak megfelelni. Hiszen teendő mindig van, és mindig lehetne jobban, alaposabban csinálni. Mindemellett persze a magánéletre, barátokra, alvásra jutó idő mennyisége is frusztráló. Az alváshiány különösen megnehezíti a mindennapjaimat. Ebben komoly szerepet játszik a havi 4-5 ügyelet. Ez terheli az ügyelet napját és az azt követőt is. Ez pedig, ha jobban utánagondolunk, végül is minden harmadik napot érint egy hónapban.

Úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy egy kórházi osztály jól tudjon működni, csapatmunkára van szükség. Hát ez nálunk nem így van. Fiatal orvosként a legtöbb nehézségem a nővérekkel akad. Annak ellenére, hogy elismerem munkájukat, sőt tisztában vagyok azzal, hogy szakmai tapasztalatuk jóval nagyobb, mint az enyém, állandóak a súrlódások. Nagyon feszült a helyzet. Többek között az említett okokból mára elsődleges kérdéssé vált számomra, hogy hogyan tovább. Orvosként, vagy valami egészen másba kellene kezdeni. Ha csak a saját egyetemi csoportomat nézem, a 15 főből hárman rögtön elmentek szülni, másik hárman a PhD. képzésbe kapcsolódtak be, egy ember külföldre ment, ketten gyógyszerceghez, így a rezidensképzésben mindössze hatan kapcsolódtak be azonnal, ez kevesebb, mit a csoport fele.” (29 éves reumatológus orvosnő)

„Az orvosi egyetem elvégzése óta ugyanazon az osztályon dolgozom. 1998 óta mint főorvos. Anyagi megfontolásból van hetente két órában magánrendelése is.

A férjem szintén orvos, ráadásul szintén ügyeletet adó osztályon dolgozik. Két gyermekünk van, akik mostanra már elég önállóak, de volt néhány nagyon nehéz év kisebb korukban. Amikor ügyeletes voltam, gyakran éjjel is előfordult, hogy a férjemet behívták, és a kicsi gyerekeink egyedül maradtak otthon. Eleinte volt egy nagyon megbízható segítségünk, aki bármikor ébreszthető és elhívható volt, hogy nálunk aludjon a gyerekekkel, de később ő ezt egészségügyi okokból nem tudta vállalni. Sajnos nem találtunk helyette megbízható segítséget. A mai napig emlékszem a gyerekek első egyedül töl-

tött éjszakájára. A férjemet éjjel szüléshez hívták be, és a lányom – aki hét éves volt ekkor – egyedül maradt otthon négy éves öccsével.

A szakmai fejlődésemnek, a szakmában való elmélyülésemnek akadálya volt a segítség hiánya. Nem tudtam annyit foglalkozni a szemézzel, mint amennyit szerettem volna. Például a szakvizsgám előtti időben sokszor ültek az autóban a lányom és a férjem, mert ha otthon maradtak, a kislányom nem hagyott tanulni a másik szobában sem, hangosan hívogatott. Másfél éves volt akkor. Kicsit több fizetés mellett jutott volna pénz háztartási, gyereknevelési segítségre.” (47 éves szemészorvosnő)

„Jelenlegi munkámra az elmúlt évek nehézségei bizony rányomták a bélyegüket. Monotonnak, egyhangúnak érzem a mindennapjaimat. A körülmények mindenképpen rendezést, javítást igényelnének. Elsősorban a szűkös anyagi lehetőségekre gondolok. Ezek még a kifogástalan betegellátást is megnehezítik.

Munkám az utóbbi években kifejezetten megterhelővé vált számomra. Szinte soha semmi időm nem jut magamra és az otthoni tennivalókra. Szívesen venném azt is, ha például a hétközi ügyelet után hazamehetnék, nem beszélve a hétvégi betegellátásról. Persze az ügyeletek után járna egy szabadnap, de valójában ezt szinte lehetetlen kivenni. Nincsenek meg a feltételei, hogy például saját pihenésünkre vagy művelődésünkre fordítsak időt. Inkább az elmaradt otthoni teendőkre és a gyerekekkel való foglalkozásra szánom ezt az időt.

Az életemet munka nélkül nem tudnám elképzelni, de meggyőződésem, hogy egészségtelenül túlterhelt a kórházi orvosi társadalom. Ezzel a munkával akkor foglalkoznék igazán szívesen, ha lényegesen többet keresnék, és így több idő maradhatna a nekem fontos egyéb dolgaimra.

Sokkal könnyebb helyzetünk lenne, ha tisztességes fizetést kapnánk, és ha elmehetnénk részmunkaidőbe dolgozni, amíg a gyerekek életkora ezt igényli. A pályát az én koromban már nagyon nehéz elhagyni, de ha néhány évvel fiatalabb volnék, biztosan vállalkoznék rá.” (46 éves belgyógyásznő)

„Most, hogy még elég messze vagyok a nyugdíjkorhatártól, nagyon sokszor eszembe jut, de jó lenne egy kicsit pihenni, néha olyan jó lenne, ha nem kéne mindennap dolgozni járni. Sokszor elviselhetetlenül fáradtnak érzem magam. Tudom, ha elmegyek nyugdíjba, akkor sem lesz meg a lehetőségem arra, hogy ne dolgozzak. Pénzt ugyanis muszáj keresni.

A mai világban nem valósítható meg, ha valakinek nincsen meg az anyagi háttere, hogy többet legyen otthon a családjával, és a munkáját esetleg csak részmunkaidőben végezze. Én így tenném, ha tehetném. Körülbelül három vagy négy napot dolgoznék egy héten, de inkább csak hármat. Mindig csak délelőtt mennék be, ez különösen télen lenne jó. Nyáron mindenképpen a mostaninál hosszabb szabadságra mennék, hogy milyen hosszúra, az attól is függne, hogy mennyire fáradtam el abban az évben. Ha nagyon kimerültem, akkor akár két hónapot is kivennék.” (55 éves fogorvosnő)

Sikeres megküzdés a mindennapi stresszel és a kiégéssel

„Egy kis faluból származom, ezért úgy indultam neki az orvosinak, hogy csak azért is megmutatom a világnak, hogy mire vagyok képes. Harmadév körül már sejtettem, de biztosan csak az ötödév körül tudtam, hogy pszichiáter szeretnék lenni. Egy dunántúli nagyvárosba mentem, az állásom mellé saját garzonlakást kaptam, bár a fizetésem máshol magasabb lett volna. Friss diplomával a kezemben az első munkanapokban elég megrázó élményekben volt részem. Rá kellett jönnöm, hogy hiába vagyok okos elméletből, ez a gyakorlatban semmit nem jelent. A gyakorlat teljesen más, mint az elmélet. A legalapvetőbb dolgokat sem tudtam, hogy egy betegnek nem 3 db., hanem 10 db gyógyszert kell beadni, holott az egyetemen azt tanultuk, hogy ez már halálos adag. Le kellett ereszkednem úgymond az ápolónőkhöz, sokszor kellett tanácsot kérnem tőlük. Ez engem alapvetően nem bántott, de az, hogy egy ápolónő ugyanannyit keresett, mit én, az már igen. Az ügyeletek bizonytalansága, az egyedüllét, az, hogy csak magamra számíthatok, nagyon nagy terhet jelentett.

Jelenleg huszonhat éve dolgozom orvosként. Négy éve úgy éreztem, belefáradtam, levegőre van szükségem, nem bírom tovább. Ekkor nyílt lehetőségem arra, hogy az egyik kolléganőmmel megvásároljunk egy belvárosi ingatlant. Rendelőt hoztunk létre. Ettől kezdve azzal foglalkoztam, foglalkozom, amivel csak akarok. Annyit dolgozom, amennyit akarok. Egy héten általában négy napot dolgozom: két nap délelőttönként, két nap délután. Jól jönnek a mindig szabad péntek: ekkor regenerálódok a legjobban, egyedül vagyok otthon, zenét hallgatok, mosok, főzök, takarítok, kiürítem az agyamat.

Ritkán vannak sürgős esetek is, de szerencsére nem ez a jellemző. Én döntöttem el, hogy mivel foglalkozom, azzal, amihez a legjobban értek. Sikertelen megőriznem szakmai kapcsolataimat.

Ami az egyik legnagyobb a jelenlegi munkavégzésemben, az a szabadság. Annyi van, amennyire éppen szükségem van. Általában öt hét nyáron, egy hét karácsonykor és egy hét tavasszal. Szerintem minden orvosnak ennyire lenne szüksége. Sok olyan kollégám van, aki egyáltalán nem tudja kivenni az esedékes szabadságot.” (50 éves pszichiáternő)

„A fokozott leterheltség és a stressz leküzdésére saját kondíciójavító programom van: a megterhelő helyzetek után jól jön egy hosszú séta, otthon komolyzene hallgatás és egy finom vacsora.” (48 éves gyermek háziornő)

Számtalan eset bebizonyította azt is, hogy nem kötelező kiégni. A jelenség alapos megismerése után lehetőség nyílik a burn-out prevenciójára és intervenciójára. A munkahely szerepe ezekben a folyamatokban meghatározó jelentőségű. A munka, hivatás fontosságának tudatosításában, az autonómia kialakításában, a szakmai fejlődés lehetőségének megadásában a munkahely támogató funkciója mintegy védő faktorként működhet. Különös jelentőségű az eset-, illetve stábmegbeszélés, a szakmai továbbképzés, a szupervízió. Intézményes segítség lehet továbbá a hasonló profilú munkák közti munka-csere: más jellegű munka végzése, esetlegesen eltérő munkabe-

osztás, a munkatársak kicserélődése, vagy akár a különböző képzéseken való részvétel egyaránt jó hatással lehet a fásultság, a közöny elkerülésére. A szakmai továbbképzések a munkát érdekesebbé és motiváltabbá tehetik, az új ismeretek és az elmélet átültetése a gyakorlatba ismét új kihívásokkal gazdagíthatja a napi rutint.

Nem utolsó szempont továbbá az sem, hogyan alakul a segítők munkán kívüli élete. A kikapcsolódás kulcsfontosságú: nem elhanyagolható, hogy kinek mennyi szabadidő jut, ki mennyi szabadságot tud kivenni évente, és azt aktívan el tudja-e tölteni. A segítő foglalkozásuk személyiségét a mindennapi munka emocionálisan kimeríti, így az sem mindegy, hogyan alakul a társas kapcsolatrendszer, milyen a társas támogatás észlelt mértéke és annak feszültségoldó ereje.

A megelőzési és megoldási lehetőségek száma tehát – mint láthatjuk – igen széles spektrumú. A legideálisabbnak tűnő alternatíva azonban még távol van a magyar segítő foglalkozásuk számára. Nyugat-Európa számos országában ugyanis bevett gyakorlat, hogy a humán területen dolgozó szakemberek hétévente egy szabad, ám fizetéssel járó évet kapnak. Ez az időszak a teljes fizikai, mentális, emocionális regenerálódásra, feltöltődésre szolgálhat. Amíg ez a munkaszervezeti megoldás hazánkban még várat magára, célravezető lehet a fenti módszerek alkalmazása.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy empirikus kutatás tükrében vizsgáljuk meg a magyar orvosokat és orvosnőket érő speciális stresszterhelés összetevőit, valamint a kiégés jelenségét. Alapvető kérdésünk az volt, hogy mely motívumok állhatnak a munkastressz és az ebből fakadó kiégés háttérében, valamint megvizsgáltuk a kiégéssel, hivatásbeli stresszel való megküzdés útjait.

Kapott eredményeink azt mutatják, hogy az egészségügyi dolgozók – jelen vizsgálatban az orvosok – stresszterhelése speciális, eltérő más diplomás, értelmiségi szakmákban dolgozókhöz képest. A nemzetközi szakirodalommal összhangban a következőket állapíthatjuk meg:

A munkastressz összetevői három markánsan kirajzolódó faktor köré csoportosulnak: az *orvosi hivatásból eredő speciális stressz* (fizikai és emocionális megterhelés, melynek faktorai az alábbiak: felelősség, gyakori krízishelyzetek, diagnosztikai nehézségek, sikertelen kezelés, betegek halála, hosszú és kiszámíthatatlan munkaidő, pénzügyi nehézségek (Sonneck 1982, McCue JD 1982, Wall et al 1997). A munkastressz következő nagy hatással bíró összetevője a *munkaszervezet jellegéből* fakad. Az interjúk tanúsága szerint döntő tényező a rossz kommunikáció, a nem körülhatárolt feladatok, a kollégákkal való kooperáció hiánya és az idősebb kollégák támogatásának hiánya (Guglielmi et al 1998). A harmadik kiemelten fontos tényező pedig a *munkavégzés feletti kontroll* (Ramirez et al. 1996; Agius et al. 1996; Cooper 1989) illetve a munkahelyi kontroll tényezője: a munkabeosztás feletti kontroll, az ellátandó betegek száma, a feladatok feletti kontroll.

Vizsgált mintánk felét orvosnők alkotják. Esetükben a hivatás gyakorlásának a fentiekben ismertetett stresszkeltő tényezőin túl még a szerepkonfliktus is meghatározó jelentőségű. Tanulmányunkban szerepkonfliktus alatt a szerepek összeegyeztetéséből

fakadó észlelt nehézséget értettük, míg szerepakumulációnak a különböző szerepek összeegyeztetéséből fakadó előnyöket tekintettük.

Eredményeink azt mutatják, hogy a szerepek közötti szimultán egyeztetés nagy akadályokba ütközik, a szerepkonfliktus megoldása a legtöbb esetben a munka jellegének radikális megváltoztatása. A kompromisszum ugyanakkor nem jelent feltétlenül elégedettséget a munkával. A mélyinterjúkból kirajzolódó kép alapján az is világossá vált, hogy az orvosnői szerepkonfliktusok leglátványosabb ütközőterülete a gyermekszülés, gyermeknevelés időszaka.

A mélyinterjú vizsgálat jó lehetőséget biztosított arra, hogy a kiégés háttértényezőit és rizikófaktorait megvizsgáljuk. A kiégés és a munkastressz kapcsolata a kutatás során nyilvánvalóvá vált: az emocionális kimerülés, a deperszonalizáció és a teljesítményvesztés egyaránt meghatározó tényezőnek bizonyult. A mélyinterjú tanúsága szerint a kiégés megnyilvánult szomatikus panaszokban: magas vérnyomás kialakulásában, alvászavarokban, vitális kimerültségi állapotban. Jellemző volt továbbá a betegekkel való kapcsolat megromlása, a kommunikáció sok esetben akadályokba ütközött. Kiemelkedő jelentőségű tényezőnek bizonyult a kollégákkal való kooperáció hiánya, a team-munkában jelentkező problémák jelenléte. A fiatal orvosok különös veszélyeztetettségét növelte az egészségügyi szakszeméllyel – pl. a nővérekkel – való nem megfelelő viszony. További fontos tényező volt a hivatás és a család közti egyensúlykeresés feszültségkeltő hatása, a szociális támogatás hiánya, valamint a munkával (feladatokkal, munkakörülményekkel) való általános elégedetlenség.

Vizsgálatunk kiindulási alapként szolgálhat további hasonló jellegű kutatások folytatásához. A mélyinterjú elemzése lehetőséget adott, hogy a munkastressz és a kiégés problémájáról árnyalt és mélyreható képet kapjunk, mely nagymértékben elősegítheti további kvantitatív vizsgálatok folytatását. Célul tűzzük ki, hogy egy országos, széleskörű adatfelvétel keretében mérjük fel a magyarországi orvostársadalom egészségi állapotát és kiégettségi mutatóit, összehasonlítva a korábbi hazai és nemzetközi kutatásokkal.

Irodalom

- Agius, R.M.–Blenkin, H.–Deary, I.J. et al. (1996): Survey of Perceived Stress and Work Demands of Consultant Doctors. *Journal of Occup. Environ. Med.*, 53: 217–224.
- Arnetz, B.B.–Hörte, L.G.–Hedberg, A.–Theorell, T.–Allander, E.–Malker, H. (1987): Suicide Patterns among Physicians Related to Other Academics as well as to the General Population. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 75: 139–143.
- Axelsson, G.–Rylander, R.–Molin, I. (1989): Outcome of Pregnancy in Relation to Irregular and Inconvenient Work Schedules. *Br. J. Ind. Med.*, 46: 393–398.
- Ádám Sz.–Györfly Zs. (2003): Orvosnők az anyaságról. *Esély*, 3: 86–92.
- Boxer, P.A.–Burnett, C.–Swanson, N. (1995): Suicide and Occupation: a Review of the Literature. *Journal of Occup. Environ. Med.*, 37: 442–452.
- Brooke, D.–Edwards, G.–Taylor, C. (1991): Addiction and Occupational Hazard: 144 Doctors with Drug and Alcohol Problems. *British Journal of Addiction*, 86: 1011–1016.

- Cooper, C.L.–Rout, U.–Faragher, B. (1989): Mental Health, Job Satisfaction and Job Stress among General Practitioners. *Br. Med. J.*, 298: 366–370.
- Cujec, B. et al. (2000): Career and Parenting Satisfaction among Medical Students, Residents and Physician Teachers at Canadian Medical School. *Canadian Medical Association Journal*, March 7: 162.
- Escriba-Agüir, V.–Perz-Hoyos, S.–Bolumar, F. (1993): Effect of Work Organisation on the Mental Health of Nursing Staff. *Journal of Nursing Management*, 1: 3–8.
- Fekete S. (1991): Segítő foglalkozások kockázatai – Helyer szindróma és a burnout jelenség. *Psychiatria Hungarica*, 1(1): 17–29.
- Flaherty, J.–Richman, J. (2003): Substance Use and Addiction among Medical Students, Residents and Physicians. *Psychiatric Clinics of North America*, 16: 189–197.
- Firth-Cozens, J. (1987): Emotional Distress in Junior House-Officers. *Br. Med. J.*, 265: 533–536.
- Firth-Cozens, J. (1989): Depression in Doctors. In Robertson, M.–Kantona, E. eds.: *Depression and Physical Illness*. New York, 95–111.
- Firth-Cozens, J. (2003): Doctors, their Wellbeing, and their Stress. *Br. Med. J.*, 326: 670–671.
- Gjerberg, E. (2002): Gender Similarities in Doctors Preferences and Gender in Final Specialisation. *Social Sciences & Medicine*, 54: 591–605.
- Gjerberg, E. (2003): Women Doctors in Norway: the Challenging Balance between Career and Family Life. *Social Science & Medicine*, 57: 1327–1341.
- Guglielmi, R.S.–Tatrow, K. (1998): Occupational Stress, Burnout and health in Teachers. *Review of Educational Research*, 1: 61–99.
- Gundersen, L. (2001): Physician Burnout. *Ann. Intern. Med.*, 135: 145–148.
- Györfy Zs.–Ádám Sz. (2003): Szerepkonfliktusok az orvosnői hivatásban. *Lege Artis Medicinae*, 13(2): 159–164.
- Haynes, S.G.–Feinleib, M. (1980): Women Work and Coronary Disease: Prospective Findings from the Framingham Heart Study. *American Journal of Public Health*, 70: 133–141.
- Haynes S.G.–Eaker, E.D.–Feinleib, M. (1984): The Effect of Employment Family and Job Stress on Coronary Heart Disease Patterns in Women. In. Gold, E. ed.: *The Changing Risk of Disease in Women*. Lexington, MA: Health and Co.
- Hoel, H.–Sparks, K.–Cooper, C.L. (2001): The Cost of Violence/Stress at Work and the Benefits of a Violence/Stress Free Working Environment. Report Commissioned by International Labour Organisation (ILO) Online:
www.ilo.org/public/english/protection/safework6whpwb/econo/costs.pdf
- Hsu, K.–Marshall, V. (1997): Prevalence of Depression and Distress in a Large Sample of Canadian Residents, Interns and Physicians. *Psychiatr. Clin. N. A.*, 144: 1561–1566.

- HVG 2001. augusztus 8. Infante-Rivard, C.–David, M.–Gauthier, R.–Rivard, G.E. (1993): Pregnancy Loss and Work Schedule during Pregnancy. *Epidemiology*, 4: 73–75.
- Karasek, J.–Baker, D.–Marxer, F. et al. (1981): Job Decision Latitude, Job Demands and Cardiovascular Disease: A Prospective Study of Swedish Men. *American Journal of Public Health*, 71: 694–705.
- Kvaerner, K.J.–Aasland, O.G.–Botten, G.S. (1999): Female Medical Leadership: Cross Sectional Study. *British Medical Journal*, 318: 91–94.
- Linzer, M. and Society of General Internal Medicine Career Satisfaction Study Group (2001): Predicting and Preventing Physicians Burnout: Results from the United States and the Netherlands. *American Journal of Medicine*, 111(2): 170–175.
- Maslach, C.–Jackson, S.E. (1981): The Measurement of Experienced Burnout. *J. Occup. Beh.*, 2: 99–113.
- McCain, N.L.–Smith, J.C. (1994): Stress and Coping in the Context of Psychoneuroimmunology: a Holistic Framework for Nursing Practice and Research. *Archives of Psychiatric Nursing*, 8: 221–227.
- McCue, J.D. (1982): The Effect of Stress on Physicians and their Medical Practice. *N Engl J Med*, 306: 458–463.
- Molnár L.–Mezey M. (1991): Az orvosok megbetegedéséről és halandóságáról. I.-III. *Lege Artis Medicinae*, 1(8): 524–528.; (9–10): 640–644; (11): 966–970.
- Molnár R.–Feith H. (2000): Szerepkonfliktusok megnyilvánulásai orvosnők körében. *Lege Artis Medicinae*, 10(10): 810–815.
- Nagy B. (2001): Női menedzserek. Budapest: Aula.
- Nők és férfiak Magyarországon* (2002). Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium.
- Olkinoura, M.–Asp, S.–Juntunen, J.–Kauttu, K.–Strid, L. et al (1990): Stress Symptoms, Burnout and Suicidal Thoughts in Finnish Physicians. *Soc. Psychiatry and Psychiatr. Epidemiol*, 25: 81–86.
- Pikó B. (2002): *Egészségszociológia*. Budapest: Új Mandátum.
- Pikó B.–Piczil M. (2000): „És rajtunk ki segít?”
www.szochalo.hu/esely/esely2000pico01ny.htm
- Ramirez, A.J.–Graham, J.–Richards, M.A. et al.: Mental Health of Hospital Consultants 1996: Effect of Stress and Satisfaction at Work. *Lancet*, 338: 724–728.
- Rucinski, J.–Cybulska, E. (1993): Az orvosok mentális zavarai. *Psychiatria Hungarica*, 1993. február, 8(1): 49–60.
- Simon, W. (1986): Suicide among Physicians: Prevention and Postvention. *Crisis*, 7(1): 1–13.
- Sonneck, G. (1982): Orvosok öngyilkossága és kiégettsége. *Szenvedélybetegségek*, 2(1): 28–31.

- Theorell, T. (1991): On Cardiovascular Health in Women: Results from Epidemiological and Psychological Studies in Sweden. In. Frankenheuser, M.–Lundberg, U.–Chesney, M. eds: *Women, Work and Health*. New York: Plenum Press, 187–204.
- Tóth O. (1995): Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1: 71–86.
- Tyssen, R.–Vaglum, P.–Gronvold, T.–Ekeberg, O. (2001a): Factors in Medical School that Predict Postgraduate Mental Health Problems in Needs of Treatment. A Nationwide and Longitudinal Study. *Medical Education*, 35: 110–120.
- Tyssen, R.–Vaglum, P.–Gronvold, T.–Ekeberg, O. (2001b): Suicidal Ideation among Medical Students and Young Physicians: a Nationwide and Prospective Study of Prevalence and Predictors. *Journal of Affective Disorders*, 64: 69–79.
- Wall–Bolden–Borill–Carter–Golya–Hardy et al. (1997): Minor Psychiatric Disorders in NHS Trust Staff: Occupational and Gender Difference. *British Journal of Psychiatry*, 171: 519–523.
- Weinger, M.–Ebden, P. (2002): Sleep Deprivation and Clinical Performance. *JAMA*, 287: 955–958.
- Whippen, D.A.–Canellos, G.P. (1991): Burnout Syndrome in the Practice of Oncology: Results of Random Survey of 1,000 Oncologist. *Journal of Clinical Oncology*, 9: 1916–1921.

KÖNYVEK

Szabó Károly

Az ezerarcú bizalom: a bizalom formáinak fejezetei

Cook, K.S. (ed.): *Trust in Society*. N.Y.: Russell Sage Publication, 2001.

Corvinus Egyetem, Szociológiai Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: szocbke@yahoo.com

„Mint nemzet az orvosokba, a jogászokba, kereskedőkbe és lelkészekbe, ugyanúgy, mint a politikusokba, tanárokba és a tudósokba vetett bizalom csökkenése miatt aggódunk.” kezdi az Előszóban a 13 tanulmányt tartalmazó kötet szerkesztője, Karen S. Cook, a Stanford University szociológia professzora. Robert Putnam (1995) és Diego Gambetta (1988) a hazai közönség számára talán ismertebb, a bizalom csökkenésének negatív társadalmi hatásait elemző munkáira, valamint számos nemzetközi felmérés eredményeire hivatkozva nem először és valószínűleg nem is utoljára olvashatunk ehhez hasonló kicsit drámai, a modern demokráciák alapértékei közé tartozó társadalmi-tőke-elem elvesztését féltő gondolatokat. Csak a Russell Sage Foundation két konferenciát, számos műhely szemináriumot és ezek „következményeként” a konferenciák résztvevőinek tollából született, több tekintélyes kötetet (Braithwaite–Levi 1998; Ostrom–Walker, 2002; Tyler–Huo 2001; Hardin 2002) szentelt a bizalommal kapcsolatos elméleteknek.

Luhman 1988-ban tett megjegyzése,¹ miszerint sajnálatosan ritka a bizalmat fő témának választó művek száma ma talán épp az ellenkezőjére fordult, szinte hetente jelennek meg a ilyen tárgyú színvonalas könyvek és tanulmányok. Bár a bizalom kérdéskörének egyes aspektusait (talán helyesebb lenne azt írni, hogy több tucat koncepcióját) körüljáró művek mellett fellelhetőek szintetizáló, a közös nevezőt (definíciót) kereső munkák is (pl. Hardin 2002), általánosan elfogadott elméleti rendszer – talán éppen abból adódóan, hogy egy rendkívül átfogó kategóriáról van szó – egyelőre nem született.

A bizalom különböző arcainak (fogalmának) megvilágításához érdemes kiindulni a kötet több tanulmányában is szereplő és a szakirodalomban is lényegében elfogadott három elemű megközelítésből.² E szerint „A” megbízik, vagy bízik „B”-ben, hogy az „Y”-t fogja cselekedni.³ A bizalmat ez alapján lehet definiálni „A” pszichológiai álla-

1 Idézi Kramer 1999: 18.

2 A modellek összeállítása során főleg Coleman (1990), Hardin (2000), Kramer (1999) és értelemszerűen a könyv szerkesztőjének gondolataira támaszkodtam.

3 A kevésbé magyarosítható angol terminológia sem teljesen egységes, pl. a szereplők megnevezésében. A-t illetően a *truster*, *trustor*, *entrustor* egyaránt előfordul. Heimernél (ebben a kötetben) a *truster* és *entrustor* két különböző fogalmat takar.

potaként (szociálisan tanult várakozásként, érzelmi és tudatos reakciók eredőjeként), racionális döntésként (Coleman, Hardin), vagy a (társadalmi) relációs elméletek alapján szociálisan meghatározott döntésként vagy viselkedésként. Ez utóbbi meghatározás messzemenően figyelembe veszi az egyén társadalmában illetve szervezetekben, elfoglalt helyét, identitását és viszonyait.

A társadalmi cselekvők közötti tranzakciók csak elméletileg történnek egy időben. A gyakorlatban számtalan mechanizmus működik, amely biztosítja, hogy az egyik fél teljesítését vagy cselekvését követően a másik vagy a többiek oldaláról ténylegesen megtörténjen az elvárt reakció. A koordinációt és kooperációt igénylő cselekedetek jelentős része anélkül kerül végrehajtásra, hogy a cselekvő tényleges információval rendelkezne mások olyan cselekedeteiről, melyek hatással vannak cselekvésének kimenetére. A cselekedetek egy jelentős része ebből a szempontból (a másik cselekedete oldaláról) kockázatot és/vagy bizonytalanságot hordoz.⁴

Az ismertető kötet a tágran értelmezett bizalmi viszonyok (és fogalom) közül legnagyobb részt a fenti modellnek megfelelő, a személyes kapcsolatokban (pontosabban a társadalmi aktorok között) kialakuló és interakciók során megfigyelhető bizalom mechanizmusaira fókuszál.⁵ Ezen belül a tanulmányok a cselekedetek intencionális oldalával kapcsolatban felmerülő bizalmi kérdésekre koncentrálnak (szándékozik-e a másik az elvárásoknak megfelelően reagálni). A másik fél kompetenciájával kapcsolatosan felmerülő bizalmi dilemmák általában nem kerülnek elemzésre.⁶

Kevés olyan társadalmi cselekedet, viselkedés képzelhető el, amelynek során a bizalom kérdése valamilyen formában ne merülne fel. A fogalom definiálásának nehézsége részben éppen abból fakad, hogy oly általános a jelenség. Az egyik alapkérdés az, hogy egy másik cselekvő iránt táplált bizalom vagy a másik fél megbízhatósága operacionalizálható-e jobban. Melyik az a jelenség, amelyet társadalmi tőkeként leginkább figyelembe vehetünk? A másik alapkérdés az, hogy az egy-egy szituáció logikája alapján megnyilvánuló, és így vizsgálható konkrét bizalmi jelenség, vagy egy általában is meglévő (elvont) bizalom képezze a tudományos elemzések célját illetve alapját. Az általános bizalom feltételezése elegáns megoldásokat kínál a társadalom hatékony működésének ábrázolásaihoz. Nem egyszerű azonban empirikusan megragadni mind magát az általános bizalmat mind azokat a mechanizmusokat, melyeken keresztül jótékony hatása a társadalom működésére megnyilvánul. Látni fogjuk, hogy a szerzők nagy részénél a bizalom értelmezése kiterjed az általános fogalomként definiálható és operacionalizálható általános bizalomra [*generalized trust*], melyhez nem

4 Coleman (1990) a döntési szituációt a következő képlet szerint formalizálja: ha igaz, hogy $p > (1-p) * L$, akkor a cselekvő bizalmat szavaz a másik félnek (p = annak valószínűsége, hogy G = nyereség realizálódik, $1-p$ = annak valószínűsége, hogy a cselekvő L = veszteséget realizál az interakcióban). Coleman és mások is hangsúlyozzák, hogy mind p , és $1-p$ szélső értékeinél, mind G és L relatív szélső értékeinél az összefüggés ilyen formában nem működik.

5 A bizalom fogalmába, illetve viszonyrendszerének tág értelmezésébe beletartozik egyrészt a természetes és ember által megalkotott környezettel kapcsolatban értelmezhető, másrészt a társadalom intézményeibe, normáiba és mechanizmusaiába vetett bizalom jelensége is. A makroszintű és funkcionista megközelítések a társadalom és a(z) elvont) bizalom kapcsolatáról emellett további értelmezéseket és definíciókat használnak. A funkcionális, makroszemléletű megközelítések jó összefoglalását és rendszerezését találhatjuk A. Misztal (1996) könyvében.

6 Barber (1983) veti fel, hogy a bizalom felbontható a másik cselekvő kompetens teljesítményébe, illetve jóindulatába vetett várakozásra.

köthetőek konkrét személyek („B”), illetve teljesítések vagy cselekedetek („Y”). A kötet szerzői korántsem egységesek e kérdések megválaszolásában.

Az általános bizalom kategóriájának legkarakteresebb kritikusa, Russell Hardin érvei mellett (ld. később) valóban nem lehet minden további nélkül elmenni. Anélkül, hogy a szociálpszichológiai értelmezések útvesztőibe bonyolódnék, legalább két szempont felvetésre érdemes az általános bizalom „védelmében”. Az organikus szolidaritásra épülő és kooperációs társadalomelméletek helyesen mutatnak rá azokra a szituációkra és társadalmi helyzetekre, melyek szükségszerűen kooperációhoz kell, hogy vezessenek. A kooperáció megindulása egyfajta általános bizalom hiányában nem lehetséges olyan feltételek mellett, amikor a cselekvők számára mind az információ, mind a koordinációs norma szűk keresztmetszetet képez. Az állandóan változó társadalom naponta szüli az ehhez hasonló, de nagyon sokszor teljesen új típusú helyzeteket. Ha a cselekvő nem akarja kizárni magát a változásokból vagy egyszerűen a lehetőségek megragadásából a bizalom tekintetében pozitív attitűdre, általános bizalom gyakorlására van szüksége. Második szempontként – a több dolgozatban is idézett – Axelrod klasszikus kísérletének nyertese, Anatol Rapoport „tit for tat” stratégiája hozható fel, amely stratégia sikere bizonyos értelemben az előbbi megközelítés kísérleti alátámasztásának is tekinthető. Az általános bizalom mint evolúciósan nyerő stratégia nem állhat távol az emberi gondolkodástól. Mindazonáltal az általános bizalom fogalmi tisztázása és empirikus megragadása számtalan további kérdést vet fel, melyek megválaszolásával egyelőre még adós az elméleti és empirikus szociológia.

A racionális, stratégiai döntésként felfogott bizalom játékelméleti kereteit a fogoly dilemmán túl az ún. bizalom-alapjáték [*Basic Trust Game*] jelenti. Szinte mindegyik dolgozat a kötetben felhasználja ezt a keretet. A bizalom alapjáték egy nem kooperatív, szekvenciális és alapesetben nem ismétlődő játék melynek szemléltetésére alkalmas a következő szituáció: „A” S1 stratégiája, hogy kölcsönt (10\$) nyújt „B”-nek, „A” S2 stratégiája, hogy nem ad kölcsönt. „B” stratégiái a kölcsön vissza S1, illetve vissza nem S2 fizetése. „A” motívuma a megszerezhető kamat (1\$), „B” motívuma a kölcsön felhasználásával elérhető gazdasági eredmény (4\$). A kimenetek az alábbiak szerint alakulnak:

a. táblázat

	„B” visszafizet	„B” nem fizet vissza
„A” ad kölcsönt	4 1	15 -10
„A” nem ad kölcsönt	0 0	–

„A” és „B” viszonyaitól, illetve pozíciójától függően a nem-kooperáló (0,0) kimenet jelentősen megváltozhat. Amennyiben „B” számára a kölcsön megszerzése nagyon fontos, úgy a kimenetek inkább a *b1* táblázatnak megfelelően ábrázolhatóak.

b1. táblázat

	„B” visszafizet	„B” nem fizet vissza
„A” ad kölcsönt	4 1	15 -10
„A” nem ad kölcsönt	-5 0	-

Adott esetben, egy másik szituációban „A” kiszolgáltatott viszonyát a *b2 táblázatnak* szemléltetheti. (Pl. „A”-nak mindenképpen orvoshoz kell fordulnia, de nincs meggyőződve arról, hogy az orvos „megfelelő”-e.)

b2. táblázat

	„B” jó szolgáltatást ad	„B” hanyag
„A” elfogadja	4 1	15 -10
„A” nem fogadja el	0 -5	-

A szociálisan teljesen letisztított helyzetben az *a. táblázatban* a racionális döntés kimenete (0,0) nyilvánvalóan nem Pareto-optimális. A valósággal való összevetés természetesen szüli a kérdést: melyek azok az alapok (mechanizmusok), melyek mind „A” mind „B” esetében a *látszólag* nem racionális stratégiák választására készítetnek. A valós társadalmi helyzetekhez való közelítés elméletileg két fő irányban lehetséges. Egyrészt a kimenetek „B” számára nem mindig, pontosabban igen ritkán alakulnak a fenti táblázatok szerint. Ha a felek figyelembe veszik a társadalmi következményeket, az ún. teljes kimenetet [*all-in payoff*], és azt, hogy a tranzakciók általában ismétlődnek, mindkettőjük stratégia választása alapvetően változhat. E talán nem teljesen felesleges kitérőt követően nézzük meg közelebbről a kötet tanulmányait a „dolgok állásáról” a bizalom témakörében. A kötet három részben – (1) koncepciók és elméletek, (2) a bizalom társadalmi alapjai és következményei, (3) a bizalom széles értelemben vett intézmény alapjai – tárgyalja a bizalom elméleti és gyakorlati kérdéseit.⁷ A szerkesztő ügyelt arra, hogy a könyv szélesebb körben, a laikus olvasóközönségnek is élvezhető maradjon, a szerzők csak ez elkerülhetetlenül indokolt táblázatokat, képleteket stb. használják.⁸

1. Russell Hardin, a politika és a politikatudományok professzora (New York University és Stanford University), a kötet talán egyik legfajsúlyosabb szerzője jegyzi az első, *Koncepciók és bizalom-magyarzatok* című tanulmányt. Hardin meglehetősen régóta, és számos cikkben és könyvben foglalkozik a bizalom témakörével. E tanul-

7 Részletesebben ld. a tartalomjegyzéket.

8 Természetes igény lenne egy recenzió esetén a szerző(k) munkásságának bemutatása és a dolgozat elhelyezése a művei(k) között. Tekintettel azonban arra, hogy a kötetet mintegy tizenhét szerző jegyzi, még a kötelezően szűk ismertetés is meghaladná ezen recenzió kereteit, ezért inkább csak a szerzők szakterületeinek jelzésére, illetve néhány esetben a legszükségesebb utalások megtételére kerülhet sor.

mány gondolatébresztő kísérlet a bizalom fogalmának definiálására, valamint elhelyezésére a szakirodalomban. Áttekinti a lehetséges bizalom-definíciókat, de egyben állást is foglal azok használhatóságát és relevanciáját tekintve. Saját megközelítését arra építi, hogy a bizalom három részből áll, és nem hajlomalapú viselkedés, hanem racionális cselekvés. Hardin szerint bizalom az, amikor tudom, hogy a másik „B” érdekelt abban, hogy az én „A” érdekeimnek megfelelően cselekedjék [*encapsulated interest theory*]. A bizalom harmadik eleme („Y”) is rendkívül fontos. Megbízhatok valakiben, egy dolog vonatkozásában úgy, hogy mellette nyilvánvalóan nem bízom meg benne egy másik dolgot illetően. Értelmezésében a bizalom valójában kölcsönös és tudatos érdekismereten alapuló viselkedés. Hardin szerint azok az elméletek, melyekben a bizalom akkor kezdődik, amikor nem tudom a valószínűségét annak (bizonytalanság), hogy a másik mit cselekszik, elhibáztak, mert ilyen alapon az ember a szüleiben sem bízhatna meg! A bizalom szerinte relációs és szituációhoz kötött jelenség, lehet valaki megbízható egy csoporton belül, de megbízhatatlan szélesebb társadalmi értelemben. A vitatott kérdések közül érdemes kiemelni határozott véleményét arról, hogy nem a bizalom – ezen belül is annak általános tárgy nélküli formája – feltétlenül jó a társadalomnak, mint ahogy azt Luhman, Putnam és Fukuyama állítja. A társadalmi tőke, a megbízhatóság mint személyes jellemző elterjedtségéből, és annak a társadalmi interakciókon keresztül érvényesülő gyakorlatából tevődik össze.

Hardin szerint több szempontból sem állja meg a helyét Putnam azon állítása, miszerint a társadalmi önszerveződések általános bizalmat eredményeznek, ami egyben társadalmi tőke–elem:

- empirikusan nem mutatható ki, hogy az önszerveződés, a civil társadalmi szervezetek elterjedtsége, valamint az általános bizalom szintje között pozitív okozati kapcsolat áll fenn;
- megkérdőjelezhető-e egyáltalán az általános – konkrét személyhez nem kötött – bizalom létezése;
- a társadalmi tőke nem a bizalom, hanem a megbízhatóság tényleges megléte és funkcionálása a társadalomban;
- a bizalom alapvetően mikroszintű és specifikált jelenség. Praktikus okok miatt a bizalom csak kevés embert érinthet. Lehet, hogy megbízom „B”-ben, hogy ő „Y”-t fogja tenni, ez azonban nem jelenti azt, hogy abban is megbízom, hogy „B” adott esetben „X”-t cselekszi. Akkor pedig mi az, hogy általános bizalom?
- Hardin szerint a nemzetközi kérdőívek valószínűleg nem is ugyanazon jelenségeket mérik. Megerősíti ezt, hogy a kérdőívekben vizsgált általános bizalomszint mérése konkrét esetekben nem jelzi jól előre az egyén választását.

A bizalom csökkenése – a vészharangot kongatókkal szemben – nem feltétlenül rossz egy társadalomban. Az ismeretek és a tudás bővülése sokszor eredményezi a bizalom csökkenését, ez azonban nem feltétlenül negatív (ld. Heimer megközelítését is a bizalom dinamikáját illetően ebben a kötetben). A volt szocialista országokban lezajlott változásokat a bizalom tartós csökkenése, illetve tartós hiánya is ösztönözte.

Bár ebben a tanulmányban Hardin nézetei rendkívül határozottak és sok esetben kizáróak, az eltérő értelmezések tekintetében azonban már sokkal árnyaltabb képet találunk tőle legújabb könyvében (Hardin 2002). Ebben egyrészt a racionális döntések mellett a bizalmi kapcsolatok alapjaként a morális elkötelezettséget és az egyéni sajátosságokat is fontosnak tartja, sőt a racionális döntéseken belül sem minden esetben

vezeti vissza a bizalmat az érdekekre [*encapsulated interest*], hanem teret enged a reputációs elméleteknek, illetve különféle altruista magyarázatoknak.⁹

2. Carol A Heimer *A bizalom problémájának megoldása* című tanulmánya jó példa az eltérő, de egymással nem vitatkozó megközelítések szemléltetésére. Heimer a bizalmat alapvetően „A” pozíciója, magatartása alapján, némileg elszakadva a bizalom másik két elemétől definiálja, illetve osztályozza. A kérdéses személy „A” [*entrustor*] – bizalmat gyakorló személy – magatartása, pozíciója alapján négyféle bizalom fogalmat különböztet meg oly módon, hogy „A” hogyan viselkedik egy adott esetben.¹⁰ A négy bizalom típus – *faith, confidence, legal trust, trust/distrust* – úgy különböztethető meg egymástól, hogy az első esetben a bizalmat gyakorló mindenfajta kétely vagy bizonytalanság nélkül bízva vagytonát, jogait valakire. A második esetben [*confidence*] a bizalmat eszközöző személy – bizalmaz gyakorló – ténylegesen bizonytalan a kimenetek tekintetében, de ezt a bizonytalanságát nincs módja kifejezni. A harmadik [*legal trust*] esetben már ez a fajta bizonytalanság, a megbízott – bizalommal felruházott, bizalmat élvező személy – [*trustee*] számára kifejezhető. A negyedik [*trust/distrust*] esetben a két fél közötti interakció alakítja ki a kapcsolat végleges feltételeit.

A bizalmi kapcsolatok két alapeleme Heimer szerint a bizonytalanság és a sebezhetőség. A bizonytalanság a másik szándékait, illetve a kimeneteket illetően nyilvánul meg. A sebezhetőség azt a kockázatot jelenti, amely egy negatív kimenet esetén „A” oldaláról felmerül. A modern társadalmak inkább a sebezhetőséget, kitettséget csökkentik – biztosítás, portfólió diverzifikáció segítségével – [*distrust*], míg a hagyományos társadalom a bizonytalanságot igyekszik keretek közé szorítani, és csökkenteni a szorosabb közösségi kapcsolatok és a szociális cselekedetek beágyazása révén, illetve a közösségen kívüli kapcsolatok korlátozásával [*trust*].

Hardin és Heimer megközelítése közötti különbség főleg arra vezethető vissza, hogy míg Heimer alapvetően „A” magatartása és pozíciója szerint képez bizalom kategóriákat, addig Hardin, „B” érdekeiből kiindulva definiálja a bizalom fogalmát.

9 Itt már csak a bizalmi kapcsolatok *nagy részét fedi* az alábbi osztályozás:

1. [*Encapsulated interest*] érdekeltség elmélet

– *one way trust*

– *mutual trust*

– *thick relations*

2. Intézmények által támogatott bizalom

3. Közvetített kapcsolatok révén meglévő bizalom

10 A következő táblázat szerint:

	<i>Faith</i>	<i>Confidence</i>	<i>Legal trust</i>	<i>Trust</i> vagy <i>Distrust</i>
1. jog vagy vagyon átruházása	X	X	X	X
2. bizonytalanság a megbízott szándékai tekintetében		X	X	X
3. a bizalmatlanság, bizonytalanság kifejezhető			X	X
4. a megbízó és megbízott között kétoldalú a kapcsolat				X

Forrás: C.A. Heimer összeállítása.

A fenti kategóriákat Heimer a Jane önkéntes nősegítő szervezet¹¹ működésével kapcsolatos esettanulmány, sokszor igen éles helyzeteivel szemlélteti. Bizalmi problémák megoldásához Heimer a bizalmat gyakorló [*entrustor*] és a bizalommal felruházott személy [*trustee*] különféle stratégiáit elemzi. Míg a bizalmat gyakorló párhuzamosan próbálja mind a bizonytalanságot (releváns információk megszerzése), mind a sebezhetőségét (biztosítás, diverzifikáció) csökkenteni, addig a másik oldal arra törekszik, hogy a kapcsolatot a *faith* irányába, mindig egy lépcsővel feljebb tolja, s így kedvezőbb pozícióba kerüljön.

A modernizáció hatására a tradicionális közösségek felbomlanak, ezért a *trust* helyett előtérbe kerülnek a *confidence*, *legal trust* és *distrust* jellegű kapcsolatok. Jó példa erre a biztosítás (mint *distrust* stratégia) fejlődése. Kezdetben a természeti katasztrófák ellen, majd más társadalmak tagjai által okozott károk ellen, ezt követően saját társadalom tagjai ellen, és végül a bizalmi viszonyok megszegéséből adódó kockázatok kezelésére is megjelentek különféle biztosítási formák. A *distrust* stratégiák előtérbe kerülnek, mert a modern társadalmak már sokkal inkább alkalmasak olyan társadalmi akciók elősegítésére, amelyek egyébként túl kockázatosak lennének. A *trust* beágyazottsága következtében csak a közvetlen szociális kapcsolatokban marad működőképes. Heimer szerint, inkább a *distrust* stratégiák elemzése, mint a *trust* jellegű kapcsolatok felbomlásának problémája fontos. Ahhoz, hogy a *trust* viszony kialakuljon először a sebezhetőség, a kitettség csökkentésére van szükség. A bizalom fogalmának „A” pozíciójára épülő meghatározása és a kiszolgáltatottság elemeit szemléltető részek olvasását követően¹² szinte természetes, hogy a szerző a dolgozat végén a korporációk és egyének közötti, a bizalmi jellegű kapcsolatokban meglévő egyenlőtlenégek tárgyalásával zárja gondolatait. Mindamellett a szerző megközelítése egyáltalán nem pesszimista, a hagyományos bizalmi viszonyok „felbomlása” nem egyoldalúan negatív. Inkább arról van szó, hogy a modern társadalmak bizalmi perspektívái bizalmi viszonyainak dinamikus fejlődésébe kapunk elgondolkodtató betekintést.

3. A bizalom megnyilvánulása David M. Messick és Roderick M. Kramer *Bizalom mint a felszínes (shallow) moralitás formája* című dolgozatában – nem utolsósorban a szerzők szociálpszichológiai szakmai háttere következtében – a racionalitás speciális formáját ölti. A bizalom nyújtása elemezhető oly módon, mintha a döntés azon a felismerésen alapulna, hogy a *trustee*, milyen mértékben fog az érvényben lévő társadalmi normáknak, elvárásoknak és szabályoknak engedelmessé válni. Ebből következik definíciójuk: a bizalom állásfoglalás (és csak ezt követően cselekvés/döntés) arról, hogy a másik fél bizonyos etikai szabályokat követni fog-e vagy sem. Modelljükben kisebb szerepet játszik „B” a racionális döntése. Feltételezik, hogy adott esetben a megbízhatóság bizonyos értelemben a racionális viselkedés vagy döntés felett áll. Diszkrimináció

11 A Jane önkéntes (nő) segítő mozgalom az USA-ban az abortusz tilalom feloldásáig, (1973) illegálisan működő, az abortuszt kereső nők tájékoztatásával, érdekvédelmével és képviselével foglalkozó szerveződés volt.

12 Az abortuszt végrehajtó orvosban az esettanulmány idején a terhes nő vagy vakon megbízik, vagy legfeljebb információt szerezhet róla (*confidence*), kiszolgáltatottsága nyilvánvaló. A bevezetésben említett *b2* modell mutatja ezt a pozíciót. A szerző nem választja szét a bizalom intencionális és kompetencia elemeit, de könnyen belátható, hogy ebben az esetben a kompetenciába vetendő bizalom a problematikus. Heimer bizalom tipizálása az információ és az interakció eltérő szintjeire vezethető vissza.

ciós hipotézisük, miszerint az emberek általában képesek különbséget tenni abban, ki a megbízható és ki nem,¹³ s álláspontjuk szerint ez elegendő a bizalomjáték megoldásához. Vagyis „A” a nem feltétlenül ismétlődő bizalomjáték esetében is képes lehet racionális és egyben optimális döntést hozni. A szerzők Axelrod (1984) nyomán felépített evolúciós szimulációval szemléltetik állításukat.¹⁴

A bizalommal kapcsolatos korábbi szimulációs modellekhez képest a valósághoz való közelítés nem abból indul ki, hogy az egyedek reputációt építenek fel centralizált vagy decentralizált módon, hanem abból hogy az egyedek (hibahatár mellett) felismerhető jegyeket hordoznak megbízhatóságuk vonatkozásában. A szerzők érdekes megjegyzése, hogy ebben a *világban* mindenki számára fontos, hogy bízzanak benne. A modellben szereplő altruista, diszkriminációra képes egyed és csaló – bár számára paradox módon – mindegyike számára erős az ösztönzés a morális (a bizalmat honoráló) magatartás terjesztésére.

A csoportalapú altruizmusok (evolúciós) szemléltetésével támasztják alá a személytelen és általánosított bizalom meglétét. Ilyenkor a bizalom tényleges gyakorlása nem függ a konkrét személyek ismeretétől. A bizalmi döntések mechanizmusát elemezve a szerzők felállítanak egy felszínességi hipotézist. E szerint a bizalmi döntések általában mindig az adott szituációtól függenek, gyorsak és „felszínesek”. A H. Simon (1982) által leírt korlátozott racionalitás működik ilyen döntések esetében is. Heurisztikus döntéseket hozunk és hüvelykujj-szabályokat alkalmazunk, valamint a szituációkat osztályozzuk. Sok esetben átértelmezzük (*framing*) a kimeneteket. (Pl. kölcsön adunk olyan valakinek is, akiről tudjuk, soha nem fogja azt visszafizetni. Ilyen esetben tulajdonképpen nem bizalomról, hanem jótékonykodásról döntünk).¹⁵ Azonban maguk a szerzők sem rejtik véka alá, hogy vannak bizonyos problémák a hipotézisekkel kapcsolatosan: pl. néha meglehetősen nehéz eldönteni, hogy azért bízunk meg valakiben, mert megbízhatónak tartjuk, vagy azért tartjuk megbízhatónak, mert (már) megbíztunk benne.

4. A szociálpszichológus Toshio Yamagishi *Bizalom mint a társadalmi intelligencia egy formája* című, egyetemi diákok körében végzett, empirikus kutatásokon alapuló tanulmánya hasonló megközelítésből indul, azt állítva, hogy a megbízhatóság felismerése magasabb szintű társadalmi intelligenciát feltételez. A bizalom fejlődése egy emancipációs folyamat, melynek során az emberek képesek társadalmi kapcsolatokat a zárt és hagyományos közösségek biztonságos világából kiszakadva is megfelelő hatékonysággal kialakítani. Az általános bizalom, mely létező társadalmi jószág a társadalmi intelligencia terméke.

13 A diszkriminációs hipotézis mellett természetesen az altruizmus egyéb lehetséges mikro-mechanizmusával foglalkozó irodalom megközelítéseit is ismertetik a szerzők mint (i) genetikailag öröklődő altruizmus a szélesebb rokonságon belül, (ii) reputációs mechanizmusok, (iii) szegregációs modellek

14 A szimulációs modell szerint az altruista, „A” mindenkiben megbízik, a csaló, „N” sohasem honorálja a bizalmat, a feltételesen megbízó fajta, „C” megbízik saját maga és az altruista fajtában de sohasem a csalóban. „C” egyed képes egymástól *megkülönböztetni* a különféle tulajdonsággal rendelkező egyedeket. Eredmény: C szelekciós előnnyel rendelkezik.

15 A gyors bizalmi döntések meghozatalát elősegítő főbb mechanizmusok a szerzők szerint:
– kimenetek átértelmezése,
– szabályok következetes alkalmazása,
– beágyazott kapcsolatokra jellemző szoros bizalom (*thick form of trust*),
– közvetített bizalom.

Általában az a vélekedés, hogy azok, akik jobban megbíznak az emberekben könnyebben rászédhetőek [*gullible*], Yamagishi szerint tévhit. Az elvégzett és bemutatott kísérletek alapján inkább az ellenkezője a jellemző. Azok az emberek, akik az általános bizalmi kérdésekre pozitívan reagáltak [*high trusters*], a kísérletek során nagyobb pontossággal voltak képesek a bizalmi játékokban résztvevők stratégiáit megbecsülni, mint azok, akik általában nemlegesen nyilatkoztak arra a kérdésre, hogy az emberekben meg lehet-e bízni [*low trusters*]. A bizalmatlanság [*distrust*] tanult védelmi stratégia, és egyre inkább izolációhoz vezet. A bizalmatlan, illetve bizalmat preferáló magatartás nem személyes adottság, hanem olyan tanult stratégia, melyet az emberek a szocializáció során sajátítanak el. A zárt társadalmi formációk – ezt a szerző számos példával illusztrálja – a csoporton belüli magasabb bizalom révén ugyan csökkentik a tranzakciós költségeket, azonban a kifelé megnyilvánuló bizalmatlanság (vö. Hardinnál a megbízhatóság hiánya), a magas *opportunity* költségek miatt alacsonyabb társadalmi szintű hatékonysághoz vezet. Az empirikus vizsgálatok szerint, a *high trustee* érzékenyebb, rugalmasabb és gyorsabban reagál mind a megbízhatóság mind a megbízhatatlanság megnyilvánulásaira.

A bizalom – a társadalmi kapcsolatok kockázatainak jobb felismerése és megbecsülése –, tehát egyfajta szociális tudás és intelligencia. Egyszerűsítés azonban az, amikor azt mondjuk, hogy a bizalom még több bizalmat eredményez. A gyakoribb interakciók magasabb potenciális vesztesége csak kognitív erőforrások nagyobb felhasználása mellett kezelhető – vagyis az embereknek állandóan tanulnia kell – ennek hiányában a bizalom megszégésének (csalás) tényleges gyakorisága, s ebből adódó vesztesége túl magas lesz. A szerző az e tanulmányban tárgyalt hipotéziseit későbbi empirikus vizsgálatok (Yamagishi 2003) eredményeivel is alátámasztja. Ezek elég szemléletesen cáfolják azokat a széles körben elterjedt nézeteket, melyek szerint a japán gazdasági kapcsolatokat magas szintű bizalom jellemzi. Az Egyesült Államokban és Japánban párhuzamosan végzett empirikus kutatások azt mutatják, hogy az emberek gazdaságban fellelhető együttműködési készsége, kompromisszumkötési hajlandósága, általános bizalma éppen az előbbiben magasabb. A japán gazdaságban a speciális együttműködési kereteken [*keiretsu networks*] kívül lényegesen alacsonyabb bizalomszint figyelhető meg. A *keiretsu* jellegű szervezetek hiánya a fejlett nyugati társadalmakban magasabb általános bizalmi szint kiépítését eredményezi.

5. A megbízhatóság felismerésének problémakörét világítja meg egy másik oldalról Bacharach–Gambetta *A bizalom a jelekben* című tanulmányában.¹⁶ A szerzők szerint a bizalmi döntések elsődleges és másodlagos bizalmi problémára bonthatók. Az elsődleges bizalmi problémát az eddigiektől eltérően úgy definiálják, hogy az egyén adott esetben rendelkezik olyan megbízhatóságot eredményező tulajdonságokkal, melyek a bizalom alapjáték fentiekben ismertetett kimenetét „B” szempontjából megváltoztatják. A bevezetésben említett példa számaiból kiindulva alapesetben „B” egyszerű kimenetei [*raw payoffs*] a bizalom honorálása és elárulása esetén rendre 4\$ és 15\$, ha azonban „B” rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek révén magatartása megbízható, úgy az ezt is figyelembe vevő teljes kimenetek [*all-in payoffs*] rendre 4\$ és –2\$ szinten alakulnak.¹⁷ Az elmélet szerint „A” nem ismeri „B” kimeneteit, döntése azon

16 Gambetta korábbi munkái közül feltétlenül említésre érdemes az általa hasonló témában szerkesztett és a bizalom témakörében, azóta is általánosan hivatkozott mű (Gambetta 1988).

alapul – ez a szerzők szerint a másodlagos bizalmi probléma –, hogy megítélje, hiszen, vagy ne a megbízhatóságot mutató jeleknek. A racionális döntésemélet keretein belül maradván így a szerzők kiküszöbölik a Hardin által bemutatott megoldás legalább két gyenge pontját: egyrészt ahhoz, hogy racionálisan döntsünk, nem kell ismernünk „B” érdekeit, sőt még kimeneteit sem, másrészt megmagyarázhatók az olyan esetek is, melyek nyilvánvalóan kilógtak a racionális döntésekre alapozott eddigi elméletek sorából.

A másodlagos bizalmi probléma bevezetésével a szerzők a szakirodalomban alaposan körbejárt jeljátékokra [*signaling games*]¹⁸ konvertálják a problémát. Az elmélet még akkor is jól működik, ha kicsit életszerűbb feltételeket adunk a modellhez, nevezetesen „A” rendelkezik azzal a képességgel, hogy utólag jutalmazza, vagy szankcionálja „B” lépését. A jutalom-büntetés csupán a kimenetek értékelésén változtat, az alapdilemma ugyanaz marad.¹⁹ A bizalmatkeltező sajátosságokat (*t-krypta*) nem, csak annak – adott esetben manipulált – jeleit [*manifesta*] lehet megfigyelni. Az opportunista magatartás a hipotézis szerint nem feltétlenül személyiségjegy, hanem szituációfüggő viselkedés. „A”-nak nem csupán azt kell felismerni, hogy „B” megbízhatatlan, hanem azt is érzékelnie szükséges, hogy a jeleket manipulálja [*Mimic Betset Trust Game*] különösen, ha azok „olcsón” manipulálhatók. A jeljáték-elmélet szerint emberi társadalmakat általában az ún. *Semi Sorting Equilibria* jellemzi, ahol lehetséges az, hogy hamis, de igaznak elfogadott jeleket bocsássanak ki a társadalom egyes tagjai.

Az elmélet használható analitikus keret, de ahhoz, hogy a bizalom tényleges problémáit elemezni lehessen vele, a szerzők szükségesnek tartják annak továbbfejlesztését. A másodlagos bizalmi probléma jeljáték-elméleten keresztüli (egy lehetséges) megoldását a személyiség jelzés [*identity signaling*], illetve annak manifesztuma [*signature*] működési mechanizmusán keresztül mutatják be.²⁰ A jelkezeléssel kapcsolatos utolsó részben találjuk a tanulmány talán legérdekesebb és méltán gondolatébresztő következtetéseit. A felvetett hipotézisek vizsgálata kétségtelen kihívás, és tényleg „defines an entire field of research that, for the case of humans, has barely been opened” (Bacharach–Gambetta 2001: 176).

17 A számok csak illusztratív jellegűek, a lényeg, hogy a bizalom honorálása esetében a kimenet „B” számára magasabb haszonnal jár.

18 A „jel játékban” három szereplő: *k*, *non-k* és a *jelfogadó* vesz részt. Tegyük fel, hogy a *jelfogadó* a játékban a másik szereplők által kibocsátott jellel reagálva tehet valamit, ami mind a *k*, mind a *non-k* számára előnyös lehet, bár nem feltétlenül egyenlő mértékben. A kibocsátó számára a cselekedet csak akkor jár előnnyel, ha a reakció ténylegesen egy *k* által kibocsátott (pozitív) jellel történt. A játékban akkor van egyensúly, ha létezik legalább egy olyan jel, amelynek kibocsátása *k* számára a kibocsátási költséghez képest elfogadható jutalommal jár, és ugyanakkor a *non-k* számára túl költséges ennek kibocsátása, és így legalább néhány jel igaznak bizonyul. Szeparáló vagy szortírozó egyensúlyról beszélünk, ha *s* kibocsátására csak *k* képes. Fél-szortírozó egyensúlyról [*SSE*], ha az *s* kibocsátására *non-k* is képes.

19 Bacharach és Gambetta szerint a Maffia a feketéknek, még a legsúlyosabb szankcionálás lehetősége mellett sem szavazott bizalmat, annyira kiszámíthatatlannak tartották őket (Bacharach–Gambetta 2001: 154.).

20 Érdeemes emlékeztetni itt arra, hogy a szerzők által bemutatott mechanizmus hasonlóan Messick és Kramer által bemutatott felszínes [*shallow*] moralitáshoz, szintén a korlátozott racionalitás egyfajta alkalmazása.

6. Az antropológiai kutatások egy érdekes példája Jean Ensminger Reputáció, bizalom és az ügynök probléma című munkája, folytatja az empirikus megközelítések sorát. A magyar olvasónak elkerülhetetlenül Polányi Károly reciprocitásról írott gondolatai motoszkálnak a fejében az afrikai Orma törzs *ügynök-probléma* kezeléséről szóló esettanulmány fellapozásakor. A közgazdaságtan ügynök-probléma megoldásai mellett, az Orma törzs reciprocitási elemekkel²¹ átszőtt megoldása inkább antropológiai szempontból lehet érdekes. A probléma bizalom szemszögéből történő elemzése ugyanakkor elgondolkodtató. Az eset lényegében egy olyan késleltetett kompenzációs mechanizmusról szól, ahol a hosszú időn keresztül megbízhatónak bizonyult ügynök – itt bérmunkában dolgozó pásztor – egy idő után fokozatosan a család tagjává válik. Bár nyilvánvaló, hogy az esettanulmány „megoldása” nem általánosítható, a reciprocitás és a szociálisan beágyazott bizalom szerepe komoly helyet kap a vonatkozó irodalomban (Ostrom–Walker 2003). A reciprocitás, mint késleltetett előre nem részletesen definiált kompenzációs mechanizmus a modern társadalmakban játszott szerepéről is szól Gary Miller írása ebben a kötetben.

7. A következő tanulmányban Dietlind Stolle *Klubok és kongregációk: Az egyesülések előnyei* című nemzetközi empirikus vizsgálata a társadalmi-iskola egyik tételet veszi górcső alá, miszerint az önszerveződések és civilszervezetek elterjedtsége, tagsági sűrűsége jó mutatója egy régióban az (általános) bizalom fejlettségének és a reciprocitás normáinak (Putnam 1993, 1995). Bár a kutatás maga módszertanilag – mint ezt a szerző maga is említi – nem minden szempontból nevezhető problémamentesnek,²² eredményei szerint a tények bizonyos tekintetben ellentmondani látszanak Putnam téziseinek. Pontosabban, egy feltételezett mikro-mechanizmus, miszerint az emberek meghatározott közösségi aktivitásban való részvétele egyfajta tanulás révén elősegíti az általános bizalom kialakulását, találatot nehezen igazolhatónak. Yamagishi már idézett munkája más oldalról indulva, szintén alátámasztani látszik azokat a megközelítéseket, melyek szerint a csoportok és együttműködési szervezetek elterjedtsége (*in-group*-, *out-group*-problémája) sokszor az általános, a csoporton kívüliekkel szemben táplált bizalom csökkenését eredményezi. A tárgyalt vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy inkább a család és a munkahely játszanak meghatározó szerepet az általános bizalom kialakulásában.

8. Az Eurobarometer adatai alapján a „déli” országok szignifikánsan alacsonyabb szintet mutatnak az általános bizalom terén. Bevezetésként szánt néhány politikatörténeti gondolatot követően Gerry Mackie *A társadalmi bizalom mintái és genezise* című, a szerkesztő által méltán provokatívnak nevezett esszéjében újszerű magyarázatot szolgáltat az általános bizalom földrajzilag jól érzékelhető eltéréseire. A gender studies munkáiban sem „puha” témákkal foglalkozó szerző a földrajzilag és társadal-

21 Az antropológiai irodalom alapján a szerző a reciprocitás formáit az alábbiak szerint csoportosítja:
– generalizált, szoros rokon kapcsolatok hosszú ideig egyirányú flow, pl. szülő–gyermek viszony;
– kiegyensúlyozott, baráti kapcsolatok kimondott vagy ki nem mondott, de elvárt kompenzáció belátható időn belül;
– negatív, lopás stb. egyirányú szándékosan nem kompenzált flow.
Orma törzs gyakorlata a kiegyensúlyozottól (kicsit negatívól) az általános felé mutat.

22 Mivel longitudális adatok nem álltak a kutató rendelkezésére az önkiválasztási hatás problémája – eleve aktívabb emberek lépnek be ilyen szervezetekbe – nehezen volt kezelhető. Az egy szervezetben eltérő tagsági időt eltöltött személyek attitűd eltéréseivel lehetett csak következtetni a kooperáció-tanulás hatására.

milag jól megkülönböztethető házassági konvenciók hatásából vezeti le az általános bizalom eltéréseit.

A felállított hipotézis, a konvenciók tekintetében Schelling (1960) játékelméleti megközelítéséből kiindulva, a házasság intézményéhez kapcsolódó öt jellemző elemzése eredményeképpen állítja, hogy az alacsonyabb általános bizalmi szinttel egy meghatározott házassági minta hozható összefüggésbe. Kicsit leegyszerűsítve a megkülönböztető jegyek az alábbiak:

- a fiatal pár az apai házba, illetve új lakhelyre költözik;
- a nő jellemző életkora házasságkötéskor;
- az első gyermek születésének ideje a házasságkötést követően;
- a felek közötti életkor-különbség;
- dolgozik-e (főleg a nő) a házasság előtt a családi gazdaságon kívül.

Az északi régióra²³ az jellemző, hogy a fiatal pár általában saját házba költözik, a női életkor szignifikánsan magasabb a házasságkötéskor, az első gyermek nem közvetlen a házasságkötést követően születik, a felek között kisebb a korkülönbség, a nő a házasság előtt dolgozik a családon kívül. A déli típust rendre az ellenkező jegyek jellemzik.

A különböző minták elemzése során a szerző igazán szellemesen mutatja be, hogy az északi típust meghatározó jellemzők szükségképpen nagyobb (általános és specifikus) bizalomhoz vezetnek, de egyben a gyorsabb modernizáció tényezőivé is válnak. A leírt gondolatok Észak és Dél jól látható, de megnyugtatóan nem teljes körben megmagyarázott eltérő gazdasági teljesítményének lehetséges szociológiai magyarázatai közé tartozhatnak. A hipotézis korlátait a szerző maga is érzékelteti, mindazonáltal az empirikusan egyelőre kevésbé alátámasztott hipotézisek mindenképpen elmélyült és vitatkozó továbbgondolásra, valamint gyakorlati kutatásra érdemesek.

9. A pszichológiai megközelítést [*social identity theory*] reprezentálja Tom R. Tyler *Miért számít az ember a másikra* című munkája. A szociálpszichológus szerző, aki főleg szervezetkutatással foglalkozik ebben az esszéjében bizonyos értelemben összefoglalja vonatkozó kutatásainak legutóbbi eredményeit. A kalkulálható bizalom mellett szerinte létezik egy „szociális bizalomnak” nevezhető jelenség. A szociális bizalom megkülönböztetendő az általános személytelen bizalomtól. Az alárendeltségi viszonyok között élő és dolgozó emberek esetében megfigyelhető egy nem a reciprocitásra, sem a másik ember érdekeltségére alapozott (szociális) bizalom. Ez a fajta bizalom „A” elkötelezettségére és társadalmi identitástudatára épül. Leginkább akkor használható, amikor tartós, csoporton belüli – tagok és vezetők közötti – viszonyokat vizsgálunk. Az ösztönző és szankcionáló szabályrendszerek általában meglehetősen bonyolultak és nem elég hatékonyak, ezért a vezetőknek a lojalitást bizalmi kapcsolatokon keresztül érdemes kiépíteni. (Ugyanezen probléma gazdaságszociológiai megközelítését mutatja be a következő tanulmány.) Ennek módja, hogy az autoritásnak bátorítani kell az egyéneket arra, hogy minél jobban azonosuljanak a csoporttal. Az ilyen –önbecsülésre, státuszra stb. épülő – azonosulás ezután a társadalmi tőke egy formájaként fogható fel. Az azonosulás mechanizmusai értelemszerűen különbözőek, attól függően, milyen csoportokról van szó (kis-, vagy nagyvállalat, lokális közösség vagy nemzet). A szociális bizalom egyaránt kötődhet szervezetekhez vagy karizmatikus személyekhez. Az így felépült bizalom azonban törékenyebb, mint a jó felfogott

23 A tanulmány az elemzett országokat északi tengeri, átmeneti és mediterrán csoportba sorolja.

érdekeket figyelembe vevő bizalom, a bizalommal való visszaélésre erősebb érzelmi reakciók várhatóak.

A pszichológiai megközelítés relevanciája kétségbevonhatatlan, a mindennapi élet rendszeresen produkálja az így definiált bizalom megjelenését. (Többek között ezért is vagyunk néha könnyen zavarba hozhatóak, amikor egy-két mondatban szeretnénk a bizalmat összefoglalni.) Ugyanakkor azt is látni kell, hogy nagyon más mechanizmusok működnek a szociális bizalom fel- és leépülésekor, mint a racionális döntésre visszavezethető bizalmi megnyilvánulások esetében. Elég specifikus és kevésbé konvertálható ez a típusú bizalom, sőt adott esetben forrása lehet a csoporton kívüliekkel szemben táplált bizalmatlanságnak is (Yamagishi 2003).

10. A vállalatgazdaságtan és szervezetszociológia alapkérdéseit feje tetejére állító, kitűnő dolgozat Gary Miller *Miért szükséges a bizalom a szervezetekben? A profitmaximalizálás morális kockázata* című tanulmánya. A szerző egy korábbi tanulmánya (Miller–Falaschetti 1999) továbbfejlesztéséből született dolgozat végső soron ugyan a bizalom problémáját exponálja, kérdésfeltevésében és megfogalmazott hipotéziseiben azonban jóval általánosabb problémákat boncolgat. Berle és Means (1932) ma már klasszikusnak számító munkája állította a közgazdasági és szociológiai gondolkodás homlokterébe a részvénytársaságok irányításának és tulajdonosi ellenőrzésének problémáját. Akkoriban a szerzők a tényleges tulajdonosi kontroll háttérbe szorulásának számos (riasztónak tartott) mechanizmusát ábrázolták, azzal a végkövetkeztetéssel, hogy az amerikai részvénytársaságok irányítása fokozatosan a vállalati menedzsment kezébe kerül, és a tulajdonos, aki egyre inkább elszemélytelenedő intézményes befektető, egyre kevésbé képes a tulajdonosi jogosítványok egy részének (vezetés) gyakorlására. Az irányítás és a tulajdon szétválik.

Tengernyi irodalom foglalkozik a kérdés előnyös és hátrányos vonatkozásaival, valamint a megfelelő ösztönző és kontroll mechanizmusokkal. Az aktív tulajdonosi szerepvállalás fontosságát hangsúlyozó megközelítések klasszikus példája Alchian és Demsetz (1972) megoldása az ügynök-problémára. Játékelméleti megközelítésből²⁴ kiindulva arra a következtetésre jutnak, hogy a monitoring és tulajdonosi szerep egységesítése szükséges a hatékony vállalati gazdálkodáshoz. Bengt Holmstrom (1982) ennek pont az ellenkezőjét bizonyítja be. Röviden: amennyiben feltételezzük, hogy egy hierarchikusan szervezett vállalat esetében csak a megtermelt jövedelmek oszthatóak ki [*budget balancing requirement*], akkor a menedzsment csapattagnak tekinthető. Amennyiben a jövedelmek felosztása egy előre meghatározott sémának megfelelően történik, akkor (pl. a megtermelt jövedelmek 50%-a felosztható a dolgozók és a menedzsment részére) nem érhető el olyan (nem-kooperatív Nash) egyensúlyi állapot, amely egyben Pareto-optimális is lenne, ha a *budget balancing* követelménynek is meg akarunk felelni.²⁵ Holmstrom szerint a megoldás egy olyan passzív „nem-csapat-

24 Interdependens csapatban az N szereplős fogoly dilemma feloldására egy hierarchikus monitoring feladatot játszó szereplőre van szükség. Tekintve a vállalat célját (profit maximalizálás) ez egyedül a tulajdonos lehet. Az ő munkájáért nem bér, hanem a profit jár.

25 A csapattag kerülhet egy olyan helyzetbe, amikor a marginálisan elérhető jövedelemből reá jutó rész már kisebb mint az az extra költség, ami nála a marginális jövedelem megszerzése érdekében felmerült. Így a szervezet képtelen a Pareto-optimális állapotot elérni. Az ilyen tevékenység, amely a szervezet számára még egyértelműen hasznos lenne, csak akkor lenne kivitelezhető, ha az adott személy a teljes jövedelmet megkapná. Ekkor azonban a *budget balancing*-követelmény sérülne.

tag” közbeiktatása, aki képes átlépni a *budget balancing* kritériumon, vagyis az ösztönzéseken túl fennmaradt jövedelmet „elnyelni”, vagy a többletköltségeket viselni. Ez pedig nem lehet más, mint egy *passzív* tulajdonos. Miután csak passzív tulajdonost feltételezve létezik olyan ösztönző rendszer, amely képes a *budget* korlátokon belül megoldani a jövedelmek szétosztását²⁶. A következtetés így Alchian és Demsetz álláspontjával ellentétben a tulajdon és a vállalatirányítás minél erőteljesebb szétválasztása.

Eswaran és Kotwal (1984) szerint azonban még az ösztönzés sem tartozik a tulajdonosra (különbön érdeke lenne megvesztegetni valakit). A mechanizmus játékelméleti szempontból csak bizalom alapján működhet, vagyis általános tudás és bizalom van abban, hogy a tulajdonos nem avatkozhat be a vállalat irányításába. A profit-maximalizálás (a tulajdonos részéről) hátrányos a vállalatnak, a tulajdonosi kontroll visszaszerzése a vállalati szférában rossz. A profit-maximalizálás kizárása önmagában egy paradoxon (miért fektessen akkor a cégbe valaki egyáltalán?), mindazonáltal feloldása tisztán technikailag az elmélet keretein belül nem lehetséges. Miller szerint az ösztönzésre és a paradoxonra a bizalmi kapcsolatokon alapuló utólagos kompenzációs séma alkalmazása a megoldás. Ahhoz, hogy ez általánosan is működjék, az ösztönzőrendszer kialakítását a vállalati vezetőkre kell bízni, akikben a csapattagok akkor bíznak meg, ha a kompenzációjuk nincs közvetlen kapcsolatban a tulajdonos nyereségével. Többfordulós bizalomjáték bemutatásával kerül szemléltetésre, hogy a tulajdonosnak érdemes a dolgozó erőfeszítéseit honorálni (bizalmának megfelelni). Miután elméletileg sok olyan egyensúlyi állapot lehetséges, melyben a dolgozónak még érdemes a vezetőkben bízni, a vállalati kultúráknak komoly szerepük van a ténylegesen kialakuló egyensúlyi állapot meghatározásában. A szerző konklúziója, miszerint a bizalom szerepe a vállalatok működésében érdekelt dolgozók, vezetők és tulajdonosok [*stakeholders*] között meghatározó, aligha kritizálható. A kötet bizalom-koncepcióit megismerve e bizalom mibenléte sem lehet kérdéses. A bemutatott mikro-mechanizmusok léte és konkrét érvényesülése azonban még nem kevés elméleti és empirikus vizsgálatot igényel. 11. A bizalom kategóriájának, ezen belül az ismétlődő bizalomjáték modelljének analitikus eszközként való kipróbálása Robert Gibbons *Bizalom a társadalmi struktúrákban. Hobbes és Coase szembeállítása az ismételt játékokkal* című dolgozata. A szerző olyan elméleti modellt állít fel, melyben „versenyeztetni” lehet – kicsit leegyszerűsítve a vállalatok és az állam centralizált illetve decentralizált megoldásait. A kiindulópont Granovetter munkái nyomán, hogy mind a gazdasági mind a társadalmi életet olyan formálisan nem szerződhető relációs megállapodások [*relational contracts*] jellemzik, amelyeket harmadik fél nem kényszeríthet ki. Következésképp, ezekre a megállapodásokra alkalmazhatóak az ismétlődő bizalomjáték szabályai.²⁷

26 Az ún. *group penalty contract* erre alkalmas. Ez azt mondja, hogy amennyiben a csoport egy meghatározott jövedelmi szintet elér, úgy mindenki minimálisan megkapja *opportunity*-költségeit. Ha a csoport nem éri el ezt a szintet, senki sem kap semmit. Ettől fogva egy csapattagnak sem érdeke, hogy erőfeszítéseit idő előtt beszüntesse, mert ezzel veszélyezteti saját jövedelmét.

27 Az ismétlődő bizalomjátékban “B” érdeke már nem a rövid távú, “árulásból” realizálható többlet nyereség, hanem figyelembe kell venni azokat az elmaradt hasznokat is – megfelelő kamatlábbal diszkontálva – melyek a felek a kölcsönös kooperációt választó döntéseinek eredményeképpen keletkeznek.

A vállalati szervezetek vertikálisan integrált és nem integrált (független beszállítók és vállalat) formái elméletileg versenyeztethetők a relációs kapcsolatrendszer erős-ségének különböző fokozatai mellett. A relációs kapcsolatok hiányában beszélhetünk az ún. *spot* társadalmi struktúráról, ahol a felek általában csak egyszer találkoznak. Ezt a társadalmi helyzetet lehet a nem ismétlődő bizalomjátékkal szemléltetni. Az erősebb relációs kapcsolatok ezután az ismétlődő bizalomjáték kamat tényezőjének változtatásával tetszés szerint megjeleníthetők. Ezzel egy olyan szimulációs térhez jutunk, melyben már érdemben vizsgálható a különféle vállalatformák teljesítménye.

A politikai gazdaságtan, azon belül is az egyensúlyi államelméletek területével foglalkozik a dolgozat második része.²⁸ A bizalom problematikáját csak közvetve érintik az itt írottak. Az olvasó figyelmébe érdemes ajánlani azonban, hogy a fogoly dilemmán alapuló (társadalom) modell számos bizalmi szituációban szintén jelentősséggel bír.

12. Talán nem teljesen véletlenül, a kulturálisan diverzifikált társadalomban lehetséges általános – nem konkrét személyhez köthető – bizalom [*generalized trust*] működésének elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik a kötet két utolsó tanulmánya. Az általános bizalom, valamint a normák és törvények közötti kapcsolatot vizsgálja Jack Knight *Társadalmi normák és a törvények: A bizalom elősegítése egy diverzifikált társadalomban* című esszéje. A szerző szerint az általános bizalom egy olyan várakozás, amely arra irányul, hogy az emberek a társadalmi normáknak megfelelően fognak viselkedni. A kulturálisan diverzifikált társadalmakban a javakat (sokszor) aszimmetrikusan elosztó normáknak való megfelelés meglehetősen problematikus, amiből adódóan az általános bizalom nehezen tartható fent pusztán nem formalizált eszközökkel. Az általános bizalom azonban – a kritikák ellenére – elősegíthető a jog eszközeivel.

Bár a jogilag (túlzottan) formalizált környezet adott esetben alááshatja a hatékony és kreatív társadalmi interakciókat, a szerző elvileg lehetségesnek tartja olyan jogi környezet kialakítását, amely e hátrányokat elkerüli. Több kontaktus a különböző csoportok között – megfelelően pragmatikusan kialakított (jogi) feltételek mellett – elősegítheti az általános bizalom kialakulását és fenntartását heterogén kultúrájú csoportok tagjai között, melyhez a közös sajátosságokat hangsúlyozó, flexibilis és a különböző érdekeket figyelembe vevő jogalkotásra van szükség.

13. Az amerikai társadalom heterogenitását állandóan tápláló bevándorlók beilleszkedésének mechanizmusát tárgyalja Victor Nee és Jimmy Sanders *Bizalom az etnikai kötélekekben: Bevándorlók és a társadalmi tőke* című empirikus tanulmánya. A téma szempontjából legérdekesebb következtetésük az, hogy míg a csoportalapon meglévő bizalmi kötélekek – társadalmi tőkeként megjelenve – nagyban hozzájárulnak ahhoz,

28 Az állam nélküli és az államra épített kooperációs társadalmi modelleket az *N* szereplős fogolydilemmán alapuló szimulációs modellben lehet „versenyeztetni”. A modell a szerző szerint jól illeszthető a politikai gazdaságtan mindhárom jelenleg kurrens állam elméletéhez. (Ezek (i) a többek között Margaret Lévi és Mancur Olson által képviselt racionális ragadozó iskola, (ii) az alkotmányos korlátok között működő önérdekű állam (James Buchanan), (iii) valamint a neo-hobbesianusi megközelítések.) A modellben az államnélküli működés olyan centralizált vagy decentralizált intézmények fenntartását igényli, amelyek a szereplőket képesek megfelelő információval ellátni. Ha *N* tart a végtelenbe e költségek azonban igen magasak lehetnek. A megoldás kézenfekvően egy olyan állam egyensúlyi modellje, amelynek hosszú távú érdeke a szerződések betartatása, adóztatás, és bizonyos társadalmi javak szolgáltatása [*predatory-contractor model*].

hogy a bevándorlók az első lépéseket megtegyék a befogadó társadalomban, e bizalmi tőkék, illetve bizalmatlanság [*distrust*] a befogadó társadalommal szemben másoldalról be is zárják a bevándorlókat a saját csoport által működtetett kisvállalkozások alulfizetett állásaiba. A tőke más formáival (kulturális és pénz) is rendelkező bevándorlók ezért sokkal hamarabb szándékoznak és képesek a befogadó társadalom tényleges piaci feltételei között dolgozni. A csoportalapon meglévő általános vagy adott esetben konkrét személyhez kötött bizalom, így a személyes kontextus függvényében lehet társadalmi tőke, de ugyanakkor a bevándorlók beilleszkedését hátráltató tényező is.

A társadalmi interakciók a társadalmi intézmények (várákozások, normák, konvenciók, szabályrendszerek) által generált (szimbolikus) térben realizálódnak. Egyetlenegy tranzakció sem lehetséges e téren kívül. A társadalmi interakciók e téren belül bizonytalansággal, kockázattal járnak jelentős részben abból adódóan, hogy a másik oldal (aktor) viselkedése intencionálisan meghatározott. Soha sem lehetünk teljesen (100%-osan) biztosak az interakció kimenetét illetően. Az interakciókkal együtt járó bizonytalanság formájának, mértékének és megannyi egyéb faktorának szubjektív elfogadása többnyire a bizalom megnyilvánulásának tekinthető. Az interakciók végtelen változatossága, a hozzájuk kapcsolódó bizonytalanság kimeríthetetlen formagazdagsága és a társadalmi intézmények által meghatározott tér állandó változása meglehetősen nehézséget okoz minden olyan elméleti megközelítés számára, amely jól operacionalizálható, de megfelelően átfogó meghatározást kíván a bizalom jelenségére adni. Bármilyen legyen is a definíció, abban biztosak lehetünk, hogy mikroszintű fogalomról van szó. (Lényegében a bemutatott kötet majd valamennyi tanulmánya a racionális döntésemélet kategóriáit használja.) A makroszintű megközelítések nemigen jutnak túl azon az, egyébként helyes állításon, hogy a bizalom megléte elengedhetetlen minden hatékony társadalmi formációban. Miért vált oly népszerűvé mégis az elmúlt egy-két évtizedben a bizalommal foglalkozni, mikor a mértékadó társadalomkutatók egyetértenek abban, hogy „bizalom-elmélet” a dolog természetéből fakadóan nem alkotható meg. A magyarázat talán abban rejlik, hogy a bizalom-problematika alapos és egyre szerteágazóbb vizsgálata kézzelfoghatóvá teszi a szociológusok azon, korántsem új állítását, hogy a társadalmi interakciók, bármily egyértelműnek látja adott esetben azokat a közgazdaságtudomány, nem érthetőek meg és magyarázhatóak a társadalmi intézmények által meghatározott téren kívül értelmezve.

Irodalom

- Alchian, A.–Demsetz, H. (1972): Production, information costs, and economic organization. *American Economic Review*, 62: 777–795.
- Arrow, K. (1974): *The Limits of Organization*. New York: Norton Press.
- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Barber, B. (1983): *The Logic and Limits of Trust*. New Brunswick NJ: Rutgers University Press.
- Berle, A.A.–Means, C.G. (1932): *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Commerce Clearing House.

- Braithwaite, V.–Levi, M. eds. (1998): *Trust and Governance*. N.Y.: Russell Sage Publication.
- Coleman, J. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Eswaran, M.–Kotwal, A. (1984): The moral hazard of budgetbreaking. *Rand Journal of Economics*, 15:578–581.
- Fukuyama, F. (1995): *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Gambetta, D. (1988): Can we trust? In Gambetta, D. ed.: *Trust: Making and Breaking Cooperative Relationships*. Cambridge, MA: Oxford Univ. Press, 213–237.
- Hardin, R. (2000): Trust and society. In Galeotti, G.–Salmon, P.–Wintrobe, R. eds.: *Competition and structure*. N.Y.: Russell Sage Publication, 17–46.
- Hardin, R. (2002): *Trust and Trustworthiness*. N.Y.: Russell Sage Publication.
- Holmstrom, B. (1982): Moral hazard in teams. *Bell Journal of Economics*, 13(2), 324–340.
- Luhmann, N. (1988): Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives. In Gambetta, D. ed.: *Trust: Making and Breaking Cooperative Relationships*. Cambridge, MA: Oxford Univ. Press, 94–108.
- Kramer, R.M. (1999): Trust and distrust in organizations. Emerging Perspectives, Enduring Questions. *Annual Review of Psychology*, (Internet).
- Miller, G.–Falaschetti, D. (1999): *Tying the Owner's Hands: The Moral Hazard of Profit-Maximization*. (Internet)
- Misztal, B.A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Ostrom, E.–Walker, J. ed. (2002): *Trust and Reciprocity*. N.Y.: Russell Sage Publication.
- Schelling, T. (1960): *The Strategy of Conflict*. Oxford: Oxford University Press.
- Simon A.H. (1982): *Korlátozott racionalitás*. Budapest: KJK.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Putnam, R. (1995): Bowling Alone. America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6: 65–78.
- Yamagishi, T. (2003): Cross-societal experimentation on trust: Comparison of the United States and Japan. Working Paper Series no. 1. Center for the Study of Cultural and ecological Foundations of the Mind, Hokkaido University.
- Tyler, T.R.–Huo, Y.J. (2001): *Trust in the Law*. New York: Russell Sage Publication.

Csonka László

Dogan, M.: Elite Configurations at the Apex of Power

In Lumumba-Kasongo, T.–Patterson, R.– Sasaki, M. eds.:
International Studies in Sociology and Social Anthropology. Vol.
LXXV, Leiden-London: Brill, 2003.

Corvinus Egyetem, Innovációs Kutató Központ
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: laszlo.csonka@uni-corvinus.hu

A *Mattei Dogan* által szerkesztett 301 oldalas kötet az elit csoportok különböző típusainak empirikus kutatásait foglalja össze. A bevezetőben mindjárt rövid magyarázatot is kapunk a címre, amelyet magyarra talán *Elit alakzatok a hatalom csúcsán* címként fordíthatnánk. Ez kifejezi azt a törekvést, hogy a szerzők kutatása az elit alakzatok (a csillagászattól kölcsönzött fogalom értelmében) relatív helyzetére és méretére irányult a hatalom „konstellációjában”. A cím második része azt a megszorítást fejezi ki, miszerint a kötetben szereplő tanulmányok csak a társadalom legszűkebb „csúcsán” található tagokat vonják be kutatásaikba, és csak a legszűkebb értelemben használják az elit fogalmát (1).

Elit(ek) alatt a szerzők a strukturális funkcióik alapján elkülönült csoportok képviselőit értik, s így politikai, gazdasági, adminisztratív, katonai, kulturális elitek kohézióját, „újratermelődését”, kiválasztódását, összekapcsolódásait, átfedéseit kívánták vizsgálni és összehasonlítani különböző társadalmi környezetekben. Az elitek egyes kategóriák szerinti összevetése is számos hasznos információt hordozhat, de az elitek egymásra hatása, „összekeveredése”, a klaszterek viszonya igazából csak az inter-szektorális elemzések alapján mérhető fel; még akkor is, ha az egyes nemzetek közötti jelentős különbségek szinte lehetetlenné teszik az olyan, valamennyi kutató megelégedését kiváltó megállapításokat, mint, hogy „ki uralkodik”, „ki működteti” az egyes társadalmakat (14). A munkát az a tapasztalat indította el, miszerint a jelenkori elméleti és empirikus munkák egyensúlya felbillenni látszik az elmélet javára. Az ezredfordulón viszonylag kevés új empirikus munka születik, amelyik kifejezetten az elitek jellegzetességeit kutatná, és az is, ami született, erősen az Amerikai Egyesült Államok viszonyaira koncentrál. Az USA társadalmi viszonya szolgált alapjául C. Wright Mills – több mint negyven éve született – *Az uralkodó elit* című munkájához is, amely e területen meghatározó fontosságra tett szert. E könyv szerzői azonban vitatják, hogy mindenhol létezne egy olyan egységes, zárt társadalmi csoport, amelyet egy egységes uralkodó osztálynak lehetne tekinteni. Ezt támasztja alá az is, hogy noha a szerzők maguk is úgy gondolták, a sok ország összehasonlításakor lényeges hasonlóságokat fognak felfedezni az elitek jellemzőiben, a valóság ennek mégis ellentmondott (2). Az eredmény olyan jelentős különbségeket mutatott ki a különböző társadalmi viszonyok között létező elitek jellegzetességeiben, amely szinte kizárja egy, a Mills által integrált hatalmi elitként definiált uralkodó csoport létezésének általánosítását.

Ez a kötet tehát 9 fejezetben több európai (francia, német, brit), illetve közép-kelet-európai ország elit-csoportjai mellett bemutatja a mexikói, kanadai, délkelet-ázsiai

országok és „Fekete-Afrika” elit-alakzatainak néhány jellegzetes vonását, ezzel járulva hozzá az elitelméletek jelenkori empirikus irodalmához, összehasonlító elemzéséhez. A válogatás sikeresen ötvözi az empirikus kutatások leírásait az egyes fejezetekben hangsúlyosabban megjelenő elméleti leírásokkal, egy olyan komplex képet nyújtva az olvasónak, amelyben kifejezett elméleti felkészültség nélkül is eligazodhat.

Az összehasonlító elemzés bevezetéseként M. Dogan röviden bemutatja Franciaország és más, társadalmak elitjei közötti különbségeket, hasonlóságokat az országok páronkénti összevetésének technikájával. (A módszer az egyes jellegzetességek kiemelésére hasznos eszköznek tűnik, de talán kevésbé alkalmas átfogó, elméletet megalapozó információk összegyűjtésére.) Franciaország és az USA elitjeinek viszonyában kiemeli a vezető köztisztviselők alapvetően eltérő szerepét, a vagyonos politikusok meghatározó szerepét az USA-ban, a hasonlóságok között pedig kiemeli néhány elitiskola jelentős szerepét az elit-utánpótlás kiválogatásában. A brit rendszerrel való összevetésben meghatározó különbség a hivatalnok és politikai elit összefonódása a szigetországban, míg annak tökéletes elkülönülése Franciaországban. A szerző megállapítja, hogy „a francia társadalom demokratikusabb, mint a francia politikai rendszer, miközben a brit politikai rendszer demokratikusabb az ország társadalmi struktúrájánál” (8). Még az olyan országok esetében is, ahol leginkább feltételeznénk a hasonlóságot, jelentős eltérések fedezhetők fel az alapos vizsgálat során. Olaszország esetében például egy erősen fregmentált politika elit, és korlátozott köztisztviselői elit áll szemben az ezzel ellentétes felépítésű francia berendezkedéssel. A Németországgal történő összevetés felveti a politika pártok eltérő szerepét az elitek kiválasztásában, előrejutásban játszott szerepükben, támogatói pozíciójukban (8–9). E sokrétű különbségeket egy érdekes hasonlósággal egészíti ki a szerző, amikor Franciaország és Japán összehasonlításakor azt emeli ki, hogy mindkét ország irányításában a politikai elit, a köztisztviselői vezetők, és a tőkés vállalkozók szoros összefonódása játsza a központi szerepet. A továbbiakban más elméleti megközelítések alkalmazhatóságát is vizsgálja a szerző, ám végszavában mégis azt hangsúlyozza, hogy az elit-alakzatok fogalom meghonosításával és alkalmazásával juthatunk igazán közel a jelenkori összetett elitcsoportok jellegzetességeinek megértéséhez (14). Ez a kijelentés a következő fejezetekben összegyűjtött empirikus adatok fényében igazolódni látszik, s valóban hasznos eszközként mutatja be e megközelítésmódot.

M. Dogan által írt első fejezet vizsgálja meg a C.W. Mills által meghonosított „uralgó elit” elméletének alkalmazhatóságát Franciaország esetében. A szerző a fejezet első részében áttekinti a sok esetben egymással is vitatkozó elméletek (Mills, R. Dahl, R. Aron, G. Mosca elméleteit) rövid jellemzőit, a tanulmány szempontjából fontos téziseiket, majd megkísérli ezek empirikus igazolását, vagy éppen elvetését. (Érdekes módszertani felvetés az 1. alfejezetben leírt probléma az elitek valóban meghatározó tagjainak azonosítása, azaz, hogy a felső háromezer, tízezer, vagy esetleg harmincezer ember kerüljön-e be egy ilyen vizsgálatba. Mind a túlzott leszűkítésnek, mind a túl széles merítésnek megvannak a maga hátulütői, problémái.) Dogan ezek után elsősorban a politikai és köztisztviselői elit alapos elemzése során mutatja be, hogyan változtak meg az elitcsoportok az 1870–2000 közötti időszakban. Adatokkal támasztja alá, hogy az elmúlt száz évben hogyan vesztett teret a született arisztokrácia a politikai elit berkein belül, hogy a politikai professzionalizálódás hogyan „kényszerítette ki” az örök-

lődésen alapuló kiválasztódás helyett az érdemeken alapuló előmenetel meghonosodását, ez hogyan változtatta meg a politika elit társadalmi háttér szerinti összetételét (a vagyonos középosztály javára), valamint, hogy a professzionalizálódás milyen további tagozódást idézett elő a politikai eliten belül, és milyen egyéb jellegzetességekkel ruházta fel korunk politikai elitjét. A francia elit vizsgálatában fontos szempont az egyes elitiskoláknak az elitek kiválasztásában játszott meghatározó szerepe, illetve az a néhány más jól azonosítható csatorna (miniszteri előszobák stb.), amelyen a társadalmi élet csúcsára lehet felérni. Ezek után vizsgálja meg a szerző a politikai, a köztisztviselői és a gazdasági elit összefonódásának mértékét, átjárhatóságukat, illetve a katonai és kulturális elitek eltérő szerepét. Érdekes megfigyelés, hogy miközben az összefonódásuk igen markáns („multipozícionális” politikusok), a köztük lévő átjárhatóság leginkább csak egyirányú, miszerint a köztisztviselők lépnek át a politikai vagy az üzleti szférába, míg az egyéb irányok jelentősége elenyésző (82–83). A kutatáshoz szükséges adatokat a szerző különféle elismert biográfiai gyűjteményekből, művekből, folyóiratok által összegyűjtött információkból, hivatalos évkönyvekből állította össze. Az összegyűjtött sokrétű és sokféle empirikus adat nyomán Dogan arra a következtetésre jut, hogy a vertikális szociális mobilitás lehetősége, a pozíciók öröklődésen alapuló átadásának megszűnése, a professzionalizáció okozta elkülönülés az egyes elitcsoportok között szinte kizárja egy olyan egységes, egybefonódott elit kialakulását, amely szükséges lenne egy uralkodó elit-osztály meglétéhez (83).

Erwin K. Scheuch elemzése alapján a németországi elitek átalakulása egészen más utat járt be, és más jellegzetességeket mutat, mint franciaországi „párja”. Scheuch a sorsfordító történelmi eseményeknek az elitek stuktúrájára gyakorolt hatásán keresztül vizsgálja meg Németország 20. századi „sorsát”. E történelem elitek számára is kiemelt fordulópontjai a két világháború után kialakuló új helyzet, illetve az újraegyesítés időszaka. Itt a kiindulópontot egy, a császárság idején kialakult valódi uralkodó osztálynak nevezhető elit, és egy korporativista államszervezet jellemzi (amely jellegzetesség mindvégig megmaradt a német társadalomban). A császárság letűnésével kiszorultak az elit köreiből az arisztokrácia képviselői, és ezt követően a két világháború között (és utána is jó ideig) a németországi elit erősen szegmentált volt, amit a pártok térnyerése, és új társadalmi csoportoknak az elitek közé kerülése is megerősített. Ugyanakkor a helyi és vállalati korporativizmus mindvégig erősebb maradt, mint akár Franciaországban, akár Nagy-Britániában. Ennek következtében a vezető nagyvállalatok igen szoros kapcsolathálókat alakítottak ki multipozicionális kapcsolatokkal (elsősorban a vállalati testületekben való „kereszt-képviseléssel”), amelyek elsősorban a legjelentősebb pénzügyi intézmények körül csoportosultak. E hálózatok aztán erős befolyásolási képességeik érdekében szoros kapcsolatokat alakítottak ki a politikusokkal is (nem ismeretlen jelenség, hogy a német kancellár hivatalos útjain bizonyos vállalatcsoportok érdekeit közvetlenül is képviseli [120]). Ez a szoros kapcsolat értelmezhető úgy is, mint egyfajta uralkodó csoport – még akkor is, ha annak klasszikus értelmezésénél jóval nyitottabb és „demokratikusabb” is ez a csoport. A szerző adatait a kapcsolódó szakirodalomra, de leginkább a '60-as évektől szórványosan megjelenő empirikus kutatásokra támaszkodva gyűjtötte.

A harmadik fejezet, *Roderic A. Camp*, a mexikói tőkés és politikusok hálózati kapcsolatait vizsgáló tanulmánya némileg eltérő eredményre vezet, amennyiben Mills koncepciója az „uralkodó elitről” különösen kedvező fogadtatásra talált a latin-ameri-

kai társadalmak esetében (135). A szerző bemutatja azokat a tanulmányokat, amelyeket mexikói és nemzetközi (elsősorban amerikai) tudósok végeztek a mexikói elit vizsgálata érdekében, s melyek sokszor eltérő értelmezéseket tartalmaznak. Camp ebben a tanulmányában azt kívánja bebizonyítani, hogy Mexikóban uralkodó elit, abban az értelemben, hogy vezetők egy csoportja különböző szervezeti pozíciók és szerepek birtokában fenn tudják tartani az aktuális szociális struktúrákat, és képesek befolyásolni a politikákat, igenis létezik. Nem létezik viszont abban az értelemben, hogy egy hatalmi elit tagjai, a társadalom két vagy több szektorában közvetlen befolyást képesek kifejteni (136). A fejletlen demokráciák társadalmaira sok esetben jellemző, hogy a még kialakulatlan intézményi rendszerek helyett az emberek az informális csatornákra támaszkodnak az információk megszerzése érdekében, hiszen mint tudjuk, az információ hatalom. Ezért említi az intézményi, és hálózati kapcsolatok kutatásainak hiányosságaként, hogy azok túlzottan is a formális csatornák vizsgálatából indulnak ki, és ezért csak nagyon kevés használható információt tudnak adni a friss demokráciák esetében. (Például sokkal nehezebb megállapítani az egyes vállalatok tényleges tulajdoni viszonyait, megtalálni a valódi irányító helyzetben lévő személyeket). Mexikóban az informális csatornák, elsődlegesen a család, a vezetői testületekben ápoltságok, üzleti partnerek (a gazdasági elit esetében), illetve az „iskolákból hozott” kapcsolatok, a karrier során kiépített ismeretségek (a politikai elit esetében) játsszák a hálózati kapcsolatok legfontosabb elemeit, illetve mindezek felett az a személy, a „mentor”, aki létrehozza ezeket a kapcsolatokat. Természetesen e csatornák mellett a formális kapcsolatok is szerepet játszanak egy ennyire összefonódott elit esetében, de lényegesen kisebb hangsúlyt kapnak, mint az a fejlett gazdaságok tapasztalataiból következne.

A következő két fejezetben a brit elit jellegzetességeivel foglalkozó tanulmányokat találunk, melyek közül az első, *John Scott* munkája a gazdasági elit 20. században bekövetkezett átalakulását elemzi. Ehhez azonban először az elit fogalmának konkrét definiálását tartja szükségesnek az autoritárius (tekintélyelvű) hatalmi hierarchiák segítségével, amely könnyebb feladat a politika terén, de sokkal nehezebb az üzleti szférában, amely lazább hierarchia szerint rendeződik (155). Az így kapott fogalomnak a gazdasági elitek kialakulásának megértésében való hasznosságát kívánja megvizsgálni, és bemutatni Anglia példáján keresztül. Az elit fogalmi meghatározásakor a „weberi” fogalomkör meghatározásaiból (hatalmi struktúrák, osztály, státusz, utasítás) indul ki, kiegészítve Mosca és Pareto munkáival, s amely kép alapján az elit következő definíciója körvonalazódik: olyan szociális csoportosulás, amelynek tagjai a hatalom társadalmi elosztásából adódóan hasonlóan előnyös irányítási pozíciókat élveznek, és akiket összekötnek a körforgás és interakció demográfiai folyamatai (157). A tanulmány további részében a szerző a brit gazdasági elit jellegzetességeit és a gazdasági változásokkal való összefüggéseit mutatja be. Megközelítésben Scott is hangsúlyozza a történelmi kontextus fontosságát (159), s e szerint vázolja azokat a változásokat, amelyek a személyi, családi tulajdonú vállalkozásokat háttérbe szorították és új szerepbe kényszerítették, értelmet adtak az „intézményi tőke” fogalmának, illetve különösen kedvelté tették az elittel foglalkozó kutatók körében az üzleti vállalkozások „menedzseri elméleteit”. A gazdasági elit struktúrájának bemutatása során a legnagyobb vállalatok és a londoni „City” pénzügyi központjának kapcsolataiból kiindulva elemzi a térbeli és időbeli változásokat. A 19. sz. végét az erős fregmentáltság, kisvállalkozások, a City és a Londonon kívüli ipari vállalkozások el-

különültsége jellemezte, amely a 20. sz. '20-as éveire jelentősen megváltozott; a liberális kapitalizmusból egy sokkal szervezettebb kapitalizmus alakult ki. A század közepének gazdasági válságai kikényszerítették a vállalati koncentráció mellett a pénzügyi és a termelő szféra erősebb összefonódását, majd az addig jelentős regionális központokkal való összeolvadásukat, létrehozva egy a századelejinél sokkal szorosabb, intenzívebb kapcsolatokon alapuló, egységesebb nemzeti gazdasági elitet a City elitjének vezetésével (165). A változásokat ugyanakkor nem lehet befejezettek tekinteni, hiszen jelenleg is a globalizáció számos kísérőjelensége fejti ki hatását az elitekre, amelynek következményeit ma még csak sejtethetjük.

Dennis Kavanagh és *David Richards* a brit közélet másik két legjelentősebb elit csoportját, a minisztereket, és a legmagasabb rangú köztisztviselőket teszi vizsgálat tárgyává. Tapasztalataik alapján mindkét csoport sikeresen adaptált olyan stratégiákat, amelyekkel kifelé nagyobb nyitottságot, rugalmasságot képes felmutatni, miközben befelé továbbra is homogén, és a hatalomhoz ragaszkodó csoportként tudott megmaradni (175). Több más országgal ellentétben a brit politikai és köztisztviselői elit (e hatalmi ágak szigorúbb szétválasztása nyomán) sokkal kevésbé összekapcsolódott, mint kontinentális „párjaik”. A rendszert az a brit hagyományos nézőpont határozta meg (177), miszerint a demokrácia egy felülről vezérelt rendszer, amely egy felelős, erős kormányzatot igényel, és kevésbé erős az „igény” egy, a parlamentnek és a szavazóknak felelős kormányzat iránt. A kormány és a hivatalnokok tanácsnoki kapcsolatát leíró Haldane-modell is csupán az együttműködés szorosságát szimbolizálja, de a két csoport átjárhatóságát nem támogatja (178). Az európai folyamatokhoz hasonló jelenségeket találunk a politikai elit helyzetének változásának vizsgálatakor, amennyiben a háború utáni válság kiváltotta professzionalizálódásra, a túlburjánzott bürokrácia visszaszorítására gondolunk, sajátos jelenség viszont az üzleti szemléletnek a hivatalnoki munkában történő meghonosítása. A szerzők elemzik e változások hatásait a hivatalnoki karra, amely viszonylagos folytonosságot tudott fenntartani a gyökeres mentalitásváltás mellett, s a várható következményekkel ellentétben, még a megválasztott személyek szociális háttérének homogenitása is fokozódott. E jelenség megfigyelhető a miniszterek körében is, noha a professzionalizálódás, és szerepük fontosságának növekedése növelte e csoport fragmentáltságát, és részben a média hatására is „színesedett” a század végére a miniszteri összetétel (pl. a nők szerepének erősödése). E kutatás kapcsán a szerzők bátran támaszkodhattak a politikai elitrel foglalkozó korábbi tanulmányok adataira, illetve a hosszú időre visszanyúló politikai és köztisztviselői évkönyvek adataira.

Michael Ornstein Kanada vállalati hálózatainak kapcsolatait hasonlítja össze Stokman, Ziegler és Scott 1985-ös munkájában szereplő tíz, túlnyomórészt európai ország (Ausztria, Belgium, Finnország, Franciaország, Hollandia, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Svájc, és USA) jellegzetességeivel (197). Az elemzésében a szociáldemokrata modell vagy osztályharc-paradigma elméleti keretein belül vizsgálja a tőke szervezettségét, annak országonkénti eltérését, és kiemelten a pénzügyi szektor szerepét. Áttekinti a kapitalista osztály és az igazgatósági kapcsolatok elméleti irodalmát (a marxista fináncitőke elméletének alkalmazhatóságát, a menedzseri modellek hasznát stb.) Az elméletek alapján aztán az empirikus kutatást három lépcsőben oldotta meg a szerző. A hálózatok általános struktúráját elemezve megfigyelte, hogy noha az nem tér el jelentősen a tíz másik államétól, ám a kapcsolatok leginkább elsőd-

leges (közvetlen) kötésekben alapulnak (és így sűrűbb az átlagosnál), és nagyon jellemző a multipozícionális a legnagyobb gazdasági társaságok vezetőire, mégis a kanadai „kapitalista osztály” fejletlenebb és fregmentáltabb (nyelv, vallás, régió stb. miatt) sok hasonlóan fejlett gazdaság viszonyához képest. A gazdasági elitet e mellett szoros szálak fűzik a politikai elithez is a tiszteletbeli igazgatói tagságok rendszerén keresztül.

Bozóki András fejezete az elitek változásának elméleti értelmezéséről Kelet-Közép-Európában a leginkább elméleti megközelítésű fejezete a kötetnek. Tanulmánya első felében sorra veszi azokat a sajátos történelmi jelenségeket, amelyek az elmúlt néhány évtizedben befolyásolták az elit kategória szociológiai vizsgálatát. A szocializmus idején érthető okokból a marxista osztályelmélet kereteiben folytak kutatások, amelyet csak később váltott fel a félig legális „új osztály” elmélet a korábbi megközelítésmód bírálatára (217). A rendszerváltással Magyarországon is változott a kutatók és kutatások érdeklődése a „status quo”-ról a szociális változásra, a szociális stratifikációról az újjáéledő „hasadékokra”, az osztály-elemzésről az elit kutatásra. A 20. század közepétől kidolgozott „új osztály” elméletet a rendszerváltás háttérbe szorította, és „felvirágoztatta” az elit-kutatásokat. A szerző sorra veszi azokat az aktuális elméleteket, amelyek a jelenlegi kutatásokat befolyásolják. Így bemutatja 1) az elitek megállapodásainak (*elite settlements*) szociális változásokban játszott szerepét, 2) az elitek reprodukciójának és körforgásának (*reproduction* és *circulation* – Szelényi megkülönböztetése) elkülönítését a rendszerváltozás hatásainak jobb magyarázata érdekében, 3) Higley, Lengyel (és Pakulski) megkülönböztetéseit az elitek körforgásának különböző formáiról az elitek egységének és differenciáltságának megkülönböztetésével valamint azokat a jelenségeket, amelyek az elit-elméletek (legalább is ideiglenes) „győzelmét” hozták a marxista elméletek felett, nem feledkezve meg azokról a fontos hozzájárulásokról, amelyeket ezen elmélet Foucault, Bourdieu, Mann vagy Poggi elméleteiből merít. Közép-Kelet-Európában is „találunk” néhány meghatározó fontosságú elméletet, amelyek meghatározzák a kortárs kutatások irányát. Ezek közül is részletesebben kiemeli 1) Hankiss Elemérnek az elitek hatalom-átmentési erejére vonatkozó munkáját, amellyel képesek elébe menni a változásoknak, átmenteni pozícióikat, s a végén megalakítani a „nagy koalíciót” (a gyakorlat csak részben igazolta ezen elmélet igazát). 2) Staniszki politikai kapitalizmus elmélete nagyon hasonló az előbbi felvetéshez, amennyiben a lengyel kutató szerint a korábbi politika elit a privatizáció lehetőségeit aknázzák ki saját személyes vagyonuk gyarapítására. 3) Az elit-hálózatok állama (*elite network state*) a norvég Steen elmélete a Balti államok példájára épülve az eltérő fejlődési pályákra kívánt magyarázatot kidolgozni, miszerint a különbségeket nem az intézményi különbségek, hanem az eltérő strukturális jellegzetességek okozzák, mint például a vallási különbségek, kisebbségek helyzete, szociális különbségek stb. 4) Szalai Erzsébet is Hankiss Elemér elméletéből kiindulva alkotta meg a „technokrácia folyamatosságának” (*technocratic continuity*) elméletét, amely azt hangsúlyozza, hogy az egész régi nomenklatúra nem képes átmenteni pozícióit az új rendszerbe, csupán annak fiatalabb, képzetesebb, a modern eszközöket jobban ismerő (és használó) része lesz sikeres. 5) Fontos elmélet hozzájárulás Eyal, Szelényi és Townsley elit-elméleteket és az osztály-elméleteket ötvöző menedzseri megközelítése is. 6) Kaminski és Kurczewska az elit csoportok intézmény-alakító szerepét hangsúlyozza, annak felülről-lefelé, illetve lentől-felfelé történő megközelítésével, és a Weber által „ihletett” saját elit-definícióik keretei között. 7) Wasilewski az átmeneti

időszak különböző szakaszai alapján definiált eltérő elit-csoportokat, amelyek időben változnak, ám köztük az átmenet lehetséges. Ezek után a szerző vázlatos áttekintést ad a közép-kelet-európai elit kutatásairól, a bennük megfogalmazott legfontosabb kérdésekről és tanulságokról.

A következő fejezetben *William Case* az összekapcsolódó elitscsoportok különbségeit ábrázolja öt dél-kelet-ázsiai ország: Szingapúr, Malajzia, Indonézia, Fülöp-szigetek és Thaiföld példáján keresztül. Csakúgy, mint korábban Mexikó esetében, a fejlett dél-kelet-ázsiai országok esetében is nagyon használhatónak tűnik Mills uralkodó elit-ről alkotott elmélete. Noha valamennyi ország eltérő fejlődési pályán halad sajátos történelmi háttéréből kifolyólag, mégis több azonosságot találhatunk az elitscsoportok jellemzőiben. Ezekre az országokra is jellemző a legfontosabb személyek „multipozicionalitása”, az elitscsoportok (politikai, gazdasági, köztisztviselői) összefonódása formális és még inkább informális csatornákon keresztül. A fejlettebb demokráciáktól eltérően ezekben az országokban élesebb „harc” folyik a legbefolyásosabb pozícióért, éppen ezért különösen fontos szerep hárul a „nemzet vezetőjére”, aki összekovácsolhatja, vagy éppen csak kiegyensúlyozhatja a rivalizáló elit-csoportokat, és egy személyben hatással van az ország helyzetére, eredményeire. (Mills elméletében nem kaphatott helyet egy ilyen egyszemélyi vezető, hiszen a fejlett demokráciában kevés eséllyel alakulhat ki ilyen berendezkedés [250].) Jól látható, hogy azokban az országokban (Szingapúr, Malajzia), ahol a nemzeti vezető az ország fejlődése érdekében össze tudta fogni az egymással versengő elit-csoportokat, ott érezhető gazdasági fejlődés indult meg az elmúlt évtizedek során, míg azokban az országokban (Indonézia, Fülöp-szigetek), ahol a nemzet vezetője csupán a hatalmon maradása érdekében volt képes status quo-t teremteni, ott elhúzódó gazdasági és politikai válság alakult ki. (Speciális Thaiföld helyzete, ahol a katonai elit kiemelt szerepet játszik az ország irányításában.) A politikai és a gazdasági elit viszonyában megállapítható, hogy a kolonializációs utóhatások nyomai még mindig érezhetőek. A második világháborút követő amerikai és japán befektetések nyomán kialakult ugyan egy új üzleti elit, ám ennek önállósága erősen korlátozott. Ezer szállal kötődik a politika elithez, és jelentős támogatásra is számíthat (és el is várja) a politika elitől a belső piacokon zajló versenyek esetében, az export-kapcsolatok kialakításában.

Az utolsó fejezetben *Jean-Pascal Daloz* a „Nagy Emberek” szerepét vizsgálja a fekete-afrikai országok elitjeinek pozíció- és erőforrás-gyűjtő „versenyében” (271). Daloz is a fejezet első részét a kapcsolódó nemzetközi irodalom áttekintésének szenteli. Ennek keretében bemutatja a fejlődés-orientációjú megközelítések (*developmentalist approach*) eredményeit, amelyek inkább az empirikus eredményeket kívánták belepaszírozni a nyugati államok fejlődéséről alkotott elméleti keretbe, semmint, hogy az empirikus tényeknek megfelelő elméletet dolgoztak volna ki. A neo-marxista elméletek követői ezzel szemben azt a jelenséget próbálták megfigyelni, hogy az afrikai országok fejlődése elvezet-e egyfajta neo-kolonializáció kialakulásához, ennek milyen hatásai lehetnek a társadalomra, gazdaságra. Az empirikus kutatások közül az „alulról építkező politika” perspektíváját követők azt kívánták felmérni, hogy az „alárendelt” szereplők szélesebb körének politika viselkedése hogyan befolyásolja a politika elit általi hegemoniára való törekvését (275). Az új-patrimonialista (*neo-patrimonialism*) elmélet a magán- és a közszféra erős összefonódottságát vizsgálta, azaz, hogy az afrikai országokban a közszolgáltatások is erősen személyfüggők maradnak (pl. az erős

klientúrák kialakulása miatt). A szerző kritizálja ezeket a megközelítéseket, melyek soha nem tudtak teljesen megfelelni a nyugat-európai fejlődéstől erősen elütő afrikai fejlődés jellegzetességeinek, melyet például sokkal inkább a törzsi megosztottság jellemez a strukturális (politikai, köztisztviselői, gazdasági) megosztottság helyett. Az afrikai országok elitjeit jellemző igen sokszínű képből egyetlen szereplő rajzolódik ki igazán tisztán, ez pedig a „Nagy Ember” karaktere. Az afrikai elit jellemzője ugyanis, hogy a társadalmi élet mind több területén szeretné kiválóságát bizonyítani, megmutatni, ennek révén növelve presztízsét. Ennek egyik legfontosabb eszköze a gazdasági aktivitás (legális vagy illegális), mert az így szerzett vagyont (és elismerést) visszaforgatja egyrészt saját politikai karrierjének fenntartására, másrészt az őt támogató embereknek (akiknek emellett külsőségekkel is bizonyítania kell magas pozícióját), hogy fenntartsa bizalmukat, illetve újabb embereket szerezze meg. Az afrikai országok messze nem egységes berendezkedése ellenére annyi elmondható, hogy itt sokkal kevésbé elit-csoportokról kell beszélnünk, mint inkább konkrét egyénekről, akik a címek halmozása révén fejezik ki pozíciójuk fontosságát.

E rövid összefoglalóból is érezhető, hogy a szerzők egyáltalán nem törekedtek az elit fogalmának egységes körvonalazására, hanem éppen annak sokszínűségét, a hiányzó ismereteink nagyságát kívánták hangsúlyozni, amelyet az empirikus tanulmányaik színhelyeinek megválasztásával is hangsúlyozni akartak, amikor a fejlett gazdaságok mellett az új demokráciák jellemzőit, és néhány most modernizálódó rendszer jellegzetességeit gyűjtötték egy kötetbe. Emellett valamennyi tanulmány széleskörű hivatkozásokat tartalmaz az adott témában releváns általános elméleti művekre (azok rövid leírását egyben meg is adják), kapcsolódó vizsgálatokra, tanulmányokra. Így az olvasó egyéni érdeklődésének és preferenciáinak megfelelően mélyebben is elmélyedhet az adott terület szakirodalmában, és értékelheti a szerzők empirikus adatok alapján meghozott következtetéseit, ám azok önmagukban is megálló igényes tanulmányok. (A könyvet a szerzők rövid biográfiája, és a tanulmányok rövid összefoglalója egészíti ki.)

Sárközy Zsuzsanna

Pierre B.: Les structures sociales de l'économie

[A gazdaság társadalmi struktúrái] Seuil, 2000.

Berzsenyi Dániel Főiskola, Műszaki és Informatikai Intézet
H-9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4.; e-mail: zssarkozy@bdtf.hu

Egyszer mindenki elérkezik életének abba a szakaszába, amikor úgy érzi: megérett az idő az összegzésre. Vagy talán mégsem mindenki. Csak akinek érdemes. Akinek van mit összegezni. Lehet persze ezt napi szinten is művelni, mondjuk esténként, elalvás előtt, de ez inkább a hétköznapi embernek való. Az olyan nagy elmék, mint amilyen Pierre Bourdieu is volt, ösztönösen megérik, amikor eljött a számvetés ideje, és levonják a tanulságokat – önmaguknak, az utókornak – abból, amin egy életen át dolgoztak. Még egyszer, utoljára olyan formába öntik, hogy az méltó memento legyen.

Ha rosszindulatúak lennénk – de persze nem vagyunk azok – azt is mondhatnánk, hogy Bourdieu, képtelen lévén kilépni saját gondolatmenetének ketrecéből, írt egy könyvet, most éppen a gazdaságról, anélkül, hogy egyetlen aspektusában is meghaladta volna a saját modelljét, rutinosan felhasználva a mező, a habitus fogalmát – ez utóbbi mindjárt az első oldalon feltűnik, minden kétséget eloszlatandó, hogy kinek a keze munkája is ez a mű.

Ha rosszindulatúak lennénk, megmosolyognánk az újra és újra váratlanul felbukkanó ifjúkori kabil emlékeket, és a helyenként kissé terjengősre nőtt, a témától egészen függetlenedett, önálló életre kelt eszme-futtatásokat, és egy kis hiányérzettel csuknánk be a könyvet, mondván: a bevezetés nem ezt ígérte.

Mert mit is ígér nekünk a szerző az életében egyik utolsóként megjelent kötetének, a *Les structures sociales de l'économie*-nak bevezetésében? Nem kisebb feladatra vállalkozik, mint lerántani a leplet a klasszikus gazdaságelmélet azon gyengeségeiről, amelyek azt alkalmatlanná teszik a gazdaság világának valós bemutatására, modellezésére. Ezek közül a gyengeségek közül az egyik a gazdaságtudományoknak az a redukcionista szemlélete, amely figyelmen kívül hagyja az egyes társadalmi csoportok, mikrovilágok specifikumait, azt a hamis érzetet keltve, hogy a gazdasági alaptézisek képesek megragadni a csereügyletek komplexitását és sokszínűségét. De baj van a legalapvetőbb gazdasági diszpozíciók – szükségletek, preferenciák, hajlamok – megközelítésével is: lévén azok nem „exogének”, vagyis valamilyen univerzális emberi természet függvényei, ahogy a közgazdasági elméletek tanítják, hanem „endogének”, egyéni történetük van, amely történetnek része az a gazdasági kozmosz is, amelyben azok létrejöttek, és amelyben kielégítésre várnak, vagy lelnek is. Ezen gondolatmenet egyenes következménye, hogy megkérdőjeleződik ezen „racionális tudomány” racionális volta, hiszen az objektív szemlélődésből kénytelenek vagyunk az individuum szintjére szállni, és a hegy tetejéről leszálltunkban elveszítjük az abszolút mércét: ezentúl legfeljebb egy adott helyzetben értelmezett ésszerűségről beszélhetünk¹. Bourdieu a

1 Érdekes, ahogy Bourdieu a *raisonnable* és a *rationnel* kettősségéről beszél, mintha Saussure *langue*-ját és *parole*-ját idézné, de aztán egy másik aspektusban – mintha egy meg sem fogalmazott vádat cáfolna – élesen elhatárolódik tőle.

racionális döntés mítoszával való leszámolást javasolja: véleménye szerint sokkal inkább a mező törvényszerűségeivel való folyamatos konfrontációval formált diszpozíciók azok, amelyek a jobb híján „racionálisnak” vagy „ésszerűnek” nevezett viselkedéshez, anticipációhoz vezetnek.

Persze hiba lenne azt gondolnunk, hogy Bourdieu az első, aki felfedezte a közgazdaságtan ezen gyengeségeit, de írásunknak nem az elméleti párhuzamokra való rámutatás, vagy az ellenkező álláspontok csatasorba állítása, se nem a könyvtárnyi kapcsolódó irodalom feldolgozása a célja - mint ahogy láthatóan a szerző sem erre törekedett. Bourdieu maga sem állítja, hogy úttörő szerepe volna ebben a munkában: megemlíti Polányi, Granovetter nevét, többször hivatkozik a beágyazottság-elméletre, és majdnem elismerően nyilatkozik Gary Beckerről – igaz, az átfogó kritikai elmélet megalkotását saját feladatának tekinti. Abban a tekintetben ugyanakkor némi kétséget hagy az olvasóban, hogy valamennyi közgazdasági elméletet a sutba kell-e dobunk, vagy megelégedhetünk a neo-liberális szemlélet azonnali felszámolásával.

Helyenként explicite kinyilvánítja ugyan, hogy a kritika tárgya mindenképp a neo-liberális szemlélet volna, de időnként zavarbaejtően kiterjeszti ezt a közgazdaságtudomány egészére. Igaz nem minden kritikai megjegyzésének tárgya ilyen homályos: félreérthetetlen az amerikai szellemtől való idegenkedése, ami a neo-liberális gondolkodás, az individualizmus, és szociális felelősségtől mentes állam ideáltípusának őshazája.

És ezzel el is érkeztünk a gazdaságelméletek újabb, Bourdieu nézetei szerint az előbbiekénél nem kevésbé súlyos tévedéséhez, amely a szerző szerint korrekciót igényel és a kötetben lel is: nevezetesen az állam szerepének bagatellizálásához. Álláspontja szerint az államnak talán egyetlen mezőre sincs olyan meghatározó a befolyása, mint éppen a gazdaságira, amelynek nemcsak a létét és fennmaradását, de erőviszonyait is determinálja.

A könyv kiindulópontja és az elemzésekben felhasznált adatok forrása egy Párizsban és a Párizs-környéki régióban végzett felmérés, amely 1984-ben indult. A mintában felülreprezentáltak az olyan, szerényebb körülmények között élő családok, háztartások, akik először váltak önálló ingatlan tulajdonosaivá, vagy éppen ilyen örökök elé néztek. Az ott összegyűjtött adatok és az akkori kutatás másodelemzése szolgálják tehát az első rész alapjait. Ebben az első fejezetben a szerző egyaránt elemzi a kínálati és a keresleti oldalt, vagyis a családi házak „gyártóit” és „fogyasztóit”, majd az állam szerepét boncolgatja csaknem 70 oldalon keresztül, egyetlen példa kimerítő bemutatásával. A harmadik fejezetben kapnak helyet a lokális erőviszonyok, valamint a döntések meghozatalában meghatározó szerepet játszó mechanizmusok, végül pedig a szerződéskötés folyamatát illusztrálja a szerző interjúkkal és rövid magyarázattal.²

Ehhez az első részhez csatol Bourdieu egy, a *Principes d'une anthropologie économique* [A gazdasági antropológia alapjai] címet viselő másodikat, amely tulajdonképpen kísérlet egy átfogó gazdasági modell megalkotására, amely képes kiküszöbölni a klasszikus gazdaságelmélet által elkövetett hibákat, a bourdieui fogalomrendszer alkalmazásával.

2 Ez az utolsó rész egyébként a szerző 1990-ben, az *Actes de la recherches en science sociale*-ban megjelent cikkéből merít.

A kötet egyik fő jellegzetessége, hogy különálló, egymástól jól elválasztható és ön-magukban (is) értelmezhető részekből áll, amitől az olvasónak az az érzése támad, hogy Bourdieu tulajdonképpen nem egy kötetbe szánta őket. Az első három fejezet a klasszikus bourdieui modell alkalmazása, a negyedik, amely az 1990-ben megjelent cikk az interakció középpontba állításával vet fel egy új megközelítési módot, míg a második rész célja mintha a követendő út kijelölése lenne a tanítványok számára. De vizsgáljuk meg kicsit részletesebben az egyes egységeket!

A gazdasági mechanizmusok vizsgálata

A ház mítosza

Bourdieu érdeklődése nem újkeletű családi ház iránt: korábbi cikkeiben már több aspektusból is közeledett ehhez a témakörhöz³, amely munkáit fel is használta e kötetben. A szerző mesterien sorakoztatja fel a családi házhoz kapcsolódó szimbolikus jelentéseket, így rögtön a könyv felütésekor egy igazi bourdieui eszme-futtatás tanúi és élvezői lehetünk: nem csupán mint befektetést vizsgálja – bár kétségkívül egy átlagos család legnagyobb volumenű gazdasági döntéséről van szó – de beszél a házról, mint családi fészekről, amely egy tartós kötődésekkel összefűzött társadalmi csoport szimbolikus központja mellett, hogy visszatükrözi tulajdonosai ízlését, társadalmi státuszát, jövedelmi helyzetét.⁴ Kiemeli azokat a jellegzetességeket, amelyek a házat különleges jószággá teszik – lévén az egyszerre tartós fogyasztási cikk és műalkotás – így magyarázva a technológiailag kifogástalan kivitel mellett az autentikus, egyedi, „kézzel készített” stílus sikerét.

A kereslet elemzése

A „fogyasztók”, vagyis a házvásárlók vizsgálata során Bourdieu egy rendkívül differenciált és strukturált keresletre bukkan. A szerző által alkalmazott eljárás ismerős a korábbi Bourdieu-kötetektől: szinte a kezdetek óta ugyanezzel a regressziószámítással találkozhatunk minden írásában.

A szerző a fogyasztók differenciálásához saját tőkeelméletét alkalmazza, erre alapozza az elemzést és így a következtetéseit is. Számos megállapítást tesz: hogy a házvásárlási hajlandóság elsősorban a tőke volumenétől függ, talán nem olyan meglepő,

3 Un placement de père de famille [Az apa szerepe a családban] és Le sens de la propriété [A tulajdon értelmezései] in Actes de la recherche en sciences sociales, 1990 március. La maison kabyle ou le monde renversé [A kabil ház avagy a feje tetejére állított világ]

4 Itt kerül elő először a reklám kérdése: Bourdieu szerint az a reklám lehet sikeres, amely már létező beállítódásokra apellál. A Bouygues – az egyik vezető francia építőipari cég – példáját meséli el: szerinte ez a vállalat nagyban köszönheti sikerét a jól megválasztott reklámkampányának, amelynek főszereplője egy – mesterségének minden látható jegyét viselő (vakolókanál, kockás ing, kezeslábas) – kőműves-mester, aki különböző szituációkban mosolyogva buzdítja házvásárlásra: „ajándékozza meg magát egy kőműves által épített házzal!”.

sokkal érdekesebbek azok a vizsgálatok, amelyek a vásárlás vagy bérlet, a ház vagy lakás közötti választást befolyásoló tényezőket vizsgálják. Bourdieu arra a megállapításra jut, hogy ezekben a döntésekben a tőkeszerkezeté a főszerep: ha például egy adott háztartás inkább gazdasági, mint kulturális tőkével rendelkezik, a reprodukciós törekvések inkább a gazdasági tőkére irányulnak, és e szerint a logika szerint egy ház tőkéletes befektetésnek bizonyul, míg a kulturális tőke sokkal kevésbé hajlamosít tulajdonlásra. Szó esik generációs különbségekről, életpályákról, öröklésről, ízlésről: egyszóval igazi üdítő bourdieu-i gondolatmenetekben gyönyörködhet az olvasó.

A kínálat elemzése

Egy olyan differenciált és strukturált keresletet, amelyet a szerző a házvásárlók esetében feltérképezett, csak egy ugyanilyen differenciált és strukturált kínálat elégíthet ki. Azon túl, hogy ebben a fejezetben a kínálati oldalon található vállalatok, vállalkozások által meghatározott mező szerkezetének megértésére, felvázolására tesz kísérletet, Bourdieu a kereslet és kínálat, illetve azok egymáshoz való viszonyának újragondolására buzdít.

A szerző már egy korábbi gondolatmenet során definiálta a kínálatot, úgy, mint „a konkurens differenciált és strukturált mezője, akiknek stratégiája a többi konkurens-tól függ“. A „termelők“ összessége szerinte mezőként működik: ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a vállalatok közötti különbségek figyelembevételével megértsük az egy egymást kiegészítő és egymással rivalizáló, de mégis szoros kapcsolatban lévő egység működését. Ez azért fontos, mert az egy mezőhöz tartozók éppen a különbözőségük által jellemezhetők. A mező lehetővé teszi, hogy egy olyan szélsőségesen diverzifikált terület is egységgé álljon össze, mint a családi házak építői, akiknek a skálája a helyi mestertől - aki évente egy-kettő házat épít fel - egészen az olyan vállalatokig terjed, mint a Bouygues vagy a Maisons Phénix, akik néhány ezer házat építenek fel évente.

A differenciálásnál persze nem elegendő a vállalatok méretét figyelembe vennünk: legalább ilyen fontos, hogy az egyes tevékenységek milyen súllyal vannak jelen a vállalat összetevékenységén belül, vagyis mely aktivitásokra áldoz a legtöbb pénzt, energiát és humán erőforrást az adott vállalkozás. Az egyik pólust a pénzügyi és kereskedelmi szempontból nagyon fejlett nagyvállalatok jelentik, amelyek óriási összegeket fektetnek a reklámba, és a megvalósítást (az építést magát) alvállalkozókkal végeztetik.⁵ Az ellenpólust azok a vállalkozások alkotják, amelyek magasan képzett és specializált szakembereket alkalmaznak, tevékenységük zömét tehát a valóban építőipari tevékenység képezi. Ők azok, akik valóban „kézzel készült“ és „hagyományos“ termékeket adnak ki a kezükből, de természetesen csak egy nagyon szűk réteg által támasztott igényeket, keresletet elégítenek ki.

5 Egy példát is hoz a szerző, amely önmagáért beszél: az 1979-ben alapított Bouygues 1987-ben Franciaország vezető építőipari vállalata lett, miután hatalmas összegeket fektetett a korábban már említett „kőműves által épített ház“-ról szóló reklámkampányába, anélkül, hogy akár egyetlen kőművest is alkalmazott volna

A kereslet sokszínűségének ismeretében a reklámstratégia nagyon lényeges elemmé válik. Bourdieu már korábban kifejtette, hogy a reklám akkor tud igazán hatékony lenni, ha már meglévő igényeket szólít meg, erősít fel. Egy különálló rész foglalkozik a reklámok retorikájával, a hirdetések szimbolikájával, amely akár lehetne egy önálló kötet témája is, de a sajtóságos megközelítési módnak köszönhetően nem érzi az olvasó mellékvágánynak. Szó esik itt technikákról, amelyekkel a kevésbé vonzó részleteket is vonzóvá fogalmazzák,⁶ vagy a tömegtermelők által szívesen alkalmazott, a halandók számára értelmezhetetlen technikai részletekkel telezsúfolt szövegekről, amelyek komollyá és vonzóvá hivatottak tenni az ajánlatokat és már-már a sarlatánság határait súrolják.⁷ Bourdieu ebben a gondolatmenetben arra hívja fel a figyelmet, hogyan próbálják a vállalatok eloszlatni az „előregyártott”-tal szembeni előítéleteket és helyette modern komfort örömei iránti lelkesedést felébreszteni, így mozdítva a keresletet a vállalatok számára könnyebben kielégíthető irányba: hogyan transzformálódik át a reklámok szellemében a tradíció technológiai előnyökké.

Egy, a hetvenes évek Franciaországból vett eset hivatott szemléltetni azt, hogy a kereslet átalakulása milyen erősen befolyásolja a kínálat struktúráját. A későbbiekben még hosszasan elemzi a szerző ugyanezt az időszakot, – sőt az államról szóló rész gyakorlatilag semmi másról nem szól, mint a 76-os lakásreformot megelőző politikai eseményekről – ebben a részben csupán egy rövidebb illusztráció erejéig hivatkozik a történetekre. A 70-es évek elején az addig tulajdontól elzárt alsóbb rétegeknek is lehetősége nyílt a tulajdonszerzése, de aztán közbejött a 80-as évek válsága, amely derékba törte ezt a tendenciát. Bourdieu azt mutatja be, hogy az olyan nagyvállalkozások, mint a Maisons Phénix, amelyek sikerüket nagyrészt annak köszönhették, hogy megtalálták az utat a legszegényebb rétegek igényeihez, hogyan reagáltak a piac beszűkülésére.

Miután az építővállalatok mezőjét, a vállalatok közötti erőviszonyokat alaposan szemügyre vette a szerző, az egyes vállalatokat önállóan is elemzés alá veti, hiszen, mint írja, az egyes vállalatok belső struktúrája és története önmagában is vizsgálatra érdemesnek. Nemcsak valamely szektor, de egy többé-kevésbé autonóm vállalat maga is hatalmi harcok színtere, amikor a vállalaton belüli, különböző tőkeformákat koncentrááló érdekcsoportok egymásnak feszülnek, hogy befolyást szerezzenek a vállalat irányításában, meghatározva annak stratégiáját, fejlődési irányát.

Megismertük a kereslet, a kínálat struktúráját, működési mechanizmusát, a szerző tehát elérkezettnek látja az időt egy rövid összegzésre: mire jutottunk eddig? Bourdieu megerősíti azt a már korábban tárgyalt álláspontját, hogy a kínálat differenciált és strukturált mezője homológiát mutat kereslet ugyancsak differenciált és strukturált mezőjével. De a látszat ellenére ez a homológia cseppet sem természetes vagy spontán – hívja fel a figyelmünket a szerző. Egyáltalán nem véletlen, hogy a legszerényebb körülmények között élő háztartások Phénix házat vásárolnak, vagy hogy egy mesterember tulajdonosként házat más mesteremberekkel építteti, akiket ő válogat össze és felügyel. Ez az egyensúly a féltudatos stratégiák eredményeképpen létezik, amely a habitus megfeleltetésén nyugszik. Amikor a vevő társadalmilag azonos karakterisztikájú eladónál keresgél, vagy amikor egy eladó hezitáló vevőjének végső érvként a „na-

6 A külső kerületbe való költözést például a „visszatérés a természethez” fordulatban jelenik meg.

7 Például „az ... ház egészséges, mert az egyén biológiai egyensúlya számára nélkülözhetetlen atmoszférikus környezet folytatóságát nem szakítja meg”

gyon jó ez a ház, az anyám is ilyenben lakik”, vagy ehhez hasonló fordulatokkal él, mintegy kapaszkodót adva a vásárlónak, nos ezek nem mások, mint a diszpozíciók megfeleltetésének féltudatos stratégiái. Bourdieu ezzel leszámol a smith-i „láthatatlan kéz” mítosszal és kijelenti: a gazdasági szféra nem valamiféle csodavilág, ahol a preferenciák, a kereslet és a kínálat egymásra talál, a létrejövő egyensúly okát sokkal inkább a társadalmilag programozott diszpozíciókban kell keresnünk.⁸

Az állam szerepe

Ezzel a témakörrel elérkeztünk a könyv legnagyobb volumenű egységéhez, amely ugyanakkor a legkevésbé szervesen kapcsolódik a kötet gondolatmenetéhez. Különálló volta ellenére – vagy éppen amiatt – úgy tűnik, a szerző számára esszenciális problémát jelent az a téma, amelyet ebben a fejezetben elemez.

Már a bevezetésből tudjuk azt, amit a szerző a konklúzióban is megismétel és amelynek közben közel 70 oldalt szentel: az állam meghatározó szereplője a gazdasági mező konstrukciójának. Mind a kereslet, mind a kínálat meghatározásában alapvető szerepe van: bár a kereslet csírái a társadalmilag meghatározott – létrehozott és fenntartott – percepciókban rejlenek, a vágyak realizációjában, így a valódi kereslet létrejöttében az állam szerepe alapvető. Ugyanígy meghatározó ágense a kínálati erőviszonyoknak is: nem csupán egyes társadalmi csoportokat juttathat előnyökhöz, vagy hozhat nehéz helyzetbe, de a különböző vállalati aggregátumok piaci helyzetét is döntően meghatározhatja.

Az állammal foglalkozó fejezet ugyanakkor kicsit csalódottá teheti az olvasót, ha elméleti fejtegetések sorára várt: sokkal inkább egy esettanulmány némi magyarázattal ellátott fordulatait követhetjük figyelemmel. Bár kétségkívül lenyűgöző az az információhalmaz, amelyet a szerző elénk tár, az állam szerepéről szóló fejezet mégsem szolgál azokkal a bourdieui kinyilatkoztatásokkal és tézisekkel, amelyre a naiv olvasó joggal számíthat a korábbi utalások alapján. De miről is szól az a történet, amelyet a szerző ilyen hosszasan fejteget?

A háború utáni időszakban Franciaországban megindult az újjáépítés: hatalmas épületkomplexumok, egész negyedek, városok nőttek ki a földből. A hatvanas években elérte a francia politikai életet a neo-liberális áramlatok szele, ami a 70-es évek lakáspolitikájára is rányomta a bélyegét. Ennek célja a szerző olvasatában egészen világos volt: mindenki számára hozzáférhetővé tenni a magántulajdont, kiragadni az embereket a tömbházak feltételezett kollektivisták légköréből, helyette az újonnan megszilárduló rendszerhez csatolni, a magántulajdon tiszteletére tanítani. Az ehhez választott eszközök is ezen a liberális ideológia szüleményei: a »l'aide à la pierre«⁹ megszüntetése, valamint a támogatott hitelek olyan rendszerének bevezetése, amely a banki finanszírozás előtérbe helyezésével az olyan nagy vállalatokat hozza kedvező

8 Bourdieu a láthatatlan kéz analógiájára a „karmester nélküli zenekar” metaforát javasolja a piac mechanizmusainak illusztrálására.

9 Egy olyan speciális járulék, amelyre a vállalkozók minden egyes felépített ház ellenében jogosultak voltak.

helyzetbe, amelyek önmagukban képesek a bankok számára elegendő garanciát nyújtani.

A nevekkal, évszámokkal és adatokkal telezsúfolt illusztráció, amely lakáspolitikai befolyását hivatott érzékeltetni a családi házak piacára, Bourdieu egy hosszú kitérőt tesz: az egész piacra befolyással bíró politikai döntések megszületésének hátterét tárja fel, elemezve azokat a mechanizmusokat, amelyek hozzájárulnak (illetve ebben a konkrét esetben hozzájárultak) a létrejöttükhöz. Bourdieu egyéni és kollektív stratégiákat mutat be, és azt vizsgálja, vajon az erőviszonyok szerkezete és az egyes érdekcsoportok létrejötté milyen szerkezetbeli hasonlóságokat mutat. Miközben majdnem tökéletesen egymásnak megfeleltethetőnek ítéli a két struktúrát, rámutat arra is, hogy milyen erősen él az „életben maradás ösztöne” az egyes bürokratikus szervezetekben, intézményekben.¹⁰

Ebben az időben két politikai érdekcsoport szerveződését dokumentálja Bourdieu, amely polarizálódást egyébként univerzálisan érvényesnek tartja a neutrális bürokrácia felszíne alatt. Az egyes csoportokon belül természetesen mind egyéni, mind intézményi szinten homológiát találunk, akár a tökeszerkezet, akár a habitus, akár az érdekek tekintetében. A szerző hosszasan elemzi az akkori csoportosulások tagjait, illetve azokat a legitim stratégiákat, amellyel a kisebbségben lévő „újítók” végül befolyásra, vagyis hatalomra tudtak szert tenni. Ez a hatalom elsősorban a tiltás hatalmát jelenti: az állam a szimbolikus, legitim erőszak monopóliumának birtokosa.¹¹

A korábbi részek logikai ívéhez hasonlóan a kormányzati szintről a regionális befolyással rendelkező szervezetek szintjére száll alá a szerző. Igyekezvén eloszlatni azokat a szélsőséges nézőpontokat, amely szerint a regionális bürokratikus intézmények a központi hatalom meghosszabbított karjai lennének, vagy éppen ellenkezőleg, attól teljesen függetlenül, pusztán a a provinciális érdekek szószólóiként léteznek, Bourdieu szemügyre veszi, hogyan értelmezi újra a helyi bürokrácia a központi hatalmak számos interakciója során létrehozott „végterméket”, hogyan reinterpretálja saját hatalmi interakcióinak sorozatával. Persze a hagyományos centrum-periféria oppozíció számos szimbolikus jelentést hordoz, amelyek egyfelől a bürokrácia belső struktúrájába, hierarchikus rendszerébe, másrészt a bürokratikus szervezet és a külvilág viszonyába vannak kódolva.

A bürokráciai helyi intézményei hagyományosan lehetőséget adtak a társadalom alsóbb rétegeiből származóknak a felemelkedésre, tehát tradicionális mobilitási csatornaként funkcionálnak. Bourdieu beszámol arról, hogy - a bürokrácia azon területein, amely a külvilággal való direkt interakcióra ad lehetőséget - az egyes pozíciókhoz kapcsolódó feladatokat a munkakört betöltők a szabályok olyan egyéni alkalmazásával, újraértelmezésével végzik el, hogy az lehetőséget ad nekik a kapcsolati tőkájük kiépítésére, megerősítésére. Bourdieu a bürokratikus mechanizmusok vizsgálatának konklúziójaként óva inti az olvasót attól, hogy a bürokratikus gyakorlat megértéséhez pusztán a szabályokat, illetve azoknak szolgai követését vegye figyelembe, véleménye

10 Példaként az Építési Minisztérium stratégiáját meséli el, amely - mivel mandátuma alapvetően az újjáépítésre, a szociális lakásfejlesztésre szőtt - létezésének okát vesztette el a politikai irány megváltozása nyomán.

11 A szerző állammal kapcsolatos reflexióit weberi utalások szövik át újra és újra.

szerint ehhez az üdvözítő út sokkal inkább azoknak a stratégiáknak a megértésén keresztül vezet, amelyek az egyes döntések meghozatalát befolyásolják.

A fejezet végén olvasható interjúkkal gyakorlatilag az államnak szentelt oldalak végére jártunk, és úgy tűnik, Bourdieu ezzel igazoltnak látja hipotéziseit: az állam gazdasági életben játszott főszerepét, és a klasszikus gazdaságelmélet cáfolataként azt a tézist, amely szerint nem jön létre a spontán kereslet-kínálati egyensúly. Belefog tehát az első rész utolsó fejezetébe: az adásvételi szerződés-kötés mechanizmusainak tanulmányozásába.

A szerződés

Az első rész negyedik, utolsó fejezete egy 1990. márciusában az *Actes de la recherche en sciences sociales*-ban megjelent cikkből táplálkozik, amelynek témája az eladó és vásárló közti interakció, amely végül a szerződés-kötéshez vezet. Bourdieu figyelmeztet arra, hogy nem szabad abba a hibába esnünk, hogy az interakciót önmagában vizsgáljuk: hiszen a két ágensen kívül van egy harmadik, az a társadalmi tér, amely mindkettőt determinálja. Rámutat, hogy az interakciót nem szabad pusztán a struktúra működésének következményeként, vagy akár egy kommunikációs aktusként értelmezni az adott strukturális feltételeket figyelembevétele nélkül. A gazdasági cselekmény nem egy kvázi mechanikus szükségszerűség következménye: csak az adott cselekményben résztvevők társadalmi koordinátáit ismerve érthetjük meg.

A szerző interjúk nyomán rajzolja meg a szerződés-kötés koreográfiáját, ahol az egyes fázisok súlyát és hosszát a vevő és eladó közötti erőviszony határozza meg. Bemutatja az eladónak azt a retorikai stratégiáját, amivel csökkenteni igyekszik a vevő és közte tátongó szakadékot, hiszen a tárgyalás maga mindig eredendően asszimmetrikus: az eladó számára ez ismétlődő, megszokott aktus, míg a vásárló számára egy különleges, következményekkel terhes esemény, amelyben a rendelkezésére álló hiányos információk sem nyújtanak maradéktalanul segítséget. Bourdieu megállapítja: a gazdaságelmélet szerződés-kötési koncepciója, amely azt mint az individumok racionális döntéseinek találkozási pontját értelmezi, nagyon távol jár a valóságtól, a befolyásoló mechanizmusok pusztán a racionális érdekekre, számításokra szűkítése egy nagyon torz, valótlan modellt eredményez.

Konklúzió, avagy a „kispolgárság”¹² válsága

Az első rész zárófejezetéhez érkeztünk, amelynek elején a szerző egy meglepő kinyilatkoztatást kelt: beszámol arról, hogy a könyv gondolatmenetében tulajdonképpen a „kispolgárság” válságának kibontakozását kíséreltük figyelemmel, a szabadságában, vágyaiban, reményeiben megingatott és elbizonytalanított „kispolgárságát”, amely bár egy liberális ideológia teremtménye, mégis a szocialista szellemiségű pártokra szavaz.

12 A *petit-bourgeoise* (kispolgár) kifejezés alatt a szerző nyilvánvalóan azokat a szerényebb anyagi körülmények között élő, alsóbb társadalmi rétegeket érti, amelyek a korábban elemzett ingatlanpiaci mozgások miatt tulajdonhoz jutottak, tehát nem a történelmi értelemben vett kispolgárságról van szó.

Ennek az identitásában teljesen elbizonytalanított rétegnek alaposan meg kell fizetnie az árát annak, hogy önálló háztulajdonhoz juthat, hiszen ezek az új negyedek, amelyekben ők élnek, nem tudják a hagyományos nagypolgári-negyedek atmoszféráját, és az ezzel járó szeparációt nyújtani, de ugyanakkor megfosztattak a régi munkásnegyedek biztonságos-szolidaris közegétől is. Ezek a „kis-burzsoá” új tulajdonosok ugyan társadalmilag homogén környezetben, de érdekközösség és kapcsolat nélküli környezetben élnek.

Bár a szerzőnek – saját bevallása szerint – nem áll szándékában eltúlozni záró sorainak jelentőségét, de mégsem hagyja szó nélkül, ahogy a televíziós csatornák a nagyvállalatok, vállalkozások befolyása alá kerülve hozzájárulnak az emberek vágyainak, boldogságmorzsáinak kizsákmányolásához, amint kihasználva a családi ház tradicionális szimbólumát a „kis-burzsoáziát” a külvárosi negyedek házaiba zárja, elősegítve ezzel – a csalfa látszat leple alatt – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését.

A gazdasági antropológia alapjai

A gazdaságtudományban uralkodó paradigma meghaladását célozza meg Bourdieu, amikor a gazdasági cselekmények újradefiniálását javasolja, a mező társadalmilag konstruált diszpozícióinak és szintén társadalmilag konstruált struktúráinak találkozásként.

A könyv második részében a szerző gyakorlatilag nem sok meglepetéssel, vagy újdonsággal szolgál, inkább mintha az első részben tárgyalt, sokkal gyakorlatiasabb megközelítést tenné át elméleti síkra, kísérletet téve így egy átfogó elméleti modell megalkotására. Összefoglalja mindazt, amit a mező struktúrájáról, az erőviszonyokat meghatározó tőkevolumenről és –szerkezetéről, az egyes tőkefajtákról külön-külön is tudni érdemes – vagy lehet egyáltalán. Hangot ad annak az álláspontjának, hogy a mező fogalmának segítségével meghaladhatjuk mind a gazdaság atomisztikus, mind interakcionista (minden az egyéni döntésre egyszerűsödik) megközelítését is.

Persze nem maradhat el a másik bourdieui alapfogalom, a habitus gazdasági térbe illesztése sem: a szerző alternatívaként javasolja a homo oeconomicus „szörnyetegének” racionális, önző, haszonmaximalizáló viselkedése helyett. Tisztelettel adózik azoknak a nagy elődöknek, akik már tettek a gazdaság és a társadalom tudományai, azoknak emberképei¹³ között tátongó szakadék áthidalásáért: Paretonak és Schumpertnek, illetve Durkheimnek, Maussnak, Halbwachsnak és Webernek. A habitus fogalmának megszilárdítása szerinte egyszerre jelentené a karteziánus gondolkodás és a finalizmus-mechanizmus – az individualizmus-holizmus – szélsőségei közötti vergődés végét.

Az egyed olyan szocializált individuum, akinek racionalitása nem csak a Herbert Simon-i értelemben korlátozott, hanem társadalmi strukturáltsága, determináltsága mellett társadalmilag korlátozott is. Valamennyi individuum rendelkezik habitussal, amely ésszerű (de nem tisztán racionális) anticipációkat produkál, mivel maga a habitus a különböző átél, állandó vagy ismétlődő szituációkból származó tapasztalatok

13 *A homo oeconomicus és homo sociologicus* – a pusztán önérdékeitől vezérelt és a társadalmi normák által definiált emberkép ellentéte.

összességéből táplálkozik, amely képessé tesz az új, de nem teljesen szokatlan szituációkhoz való alkalmazkodáshoz.

Bourdieu, miután összeillesztette a kirakójáték elemeit, vagyis saját fogalmaiból egy átfogó gazdasági modellt épített, még néhány gondolatot fűz a könyvhöz, ami szintén értelmezhető úgy, mint életművének összegzése – csak ezúttal nem a tudományos, hanem inkább a politikai életművéé. Azt a folyamatot írja le, ahogy a nemzetállamok piaca világszerte fejlődik vagy fejlődött, fejlődni fog – érveit, gondolatvilágát jól ismerhetjük már közszerepléseiből, abból a politikai aktivitásból, amely őt végső soron egész Franciaországban oly ismertté tette. Úgy látszik, politikus énjé nem hagyta nyugodni, és bár a bevezetés mentes mindenféle politikai hangvételtől, a kötet végére mégis helyet követelnek maguknak ezen meggyőződései, először a „kis-burzoázia” válságáról szóló fejezetben, majd a végzőben is.

Persze nem volna jogos ezt hibaként felróni, hiszen miért éppen az ne szállhatna alá a tudomány elefántcsonttoronyából a politika hétköznapijaiba, aki „odafönről” olyan világosan látni véli a dolgok működését, ez bocsánatos bűn, hiszen olyan ritka, hogy valaki ilyen naiv lelkesedéssel hisz még a világ jobbátételében.

Ha ezidáig netalán rosszindulatúak lettünk volna, akkor a kötet alapos szemügyre vétele után itt az ideje, hogy elszégyelljük magunkat, hiszen annak minden felfedezni vélt hibája ellenére is egy alapos, átgondolt szociológiai remekművet, egy kiérlelt elme méltó mementóját tartjuk a kezünkben.

Nagy út vár még ránk, amíg merhetünk rosszindulatúak lenni.

Fényes Hajnalka

Felekezeti középiskolák, előny vagy hátrány?

Pusztai Gabriella: Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón. Budapest: Gondolat, 2004.

Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; e-mail: fenyesh@freemail.hu

Pusztai Gabriella könyve a szerző Ph.D.-dolgozata alapján készült, melyben a felekezeti iskolákkal kapcsolatos háttériradalom alapos feldolgozása mellett egy empirikus kutatás eredményeit is részletesen megismerhetjük. A könyv nemcsak a neveléstudomány iránt érdeklődőknek nyújt izgalmas olvasmányt, hanem a szociológus olvasótábor részére is igazi csemege.

A munka újszerűsége a mikroközösségekben rejlő kapcsolati tőke és a társadalmi miliő elméletek alkalmazása a felekezeti középiskolások körére. „Az empirikus elemzés hatására születő újabb hipotézisek között a legkarakteresebb a Coleman-hipotézis, mely szerint a felekezeti iskolákba járó tanulók regisztráltan magas teljesítményének magyarázata az iskola körül létrejövő rendkívül szoros társadalmi kapcsolatrendszer, ... amely társadalmi tőkét teremt, és ezáltal elősegíti az iskolai sikerhez elmaradhatatlanul szükséges kulturális tőke keletkezését” (292) írja az összegzésben a szerző. A társas kapcsolatokat figyelembe vevő megközelítés mellett vizsgálja a kulturális fogyasztást is, valamint az egyéni szintű hatások mellett a kontextuális (iskolaszintű, iskolai osztályra jellemző) hatásokat is számba veszi az iskolai eredményességre. Emellett egészen újszerű a diákok társadalmi háttérének az értékek és életstílus változókat bevonó „társadalmi miliő” típusú megközelítése.

A könyv két részre oszlik. Az első részben a témával kapcsolatos elméleteket, nézeteket, kutatási eredményeket mutatja be, a második egy empirikus vizsgálat eredményeit tartalmazza. A munka elsősorban a felekezeti iskolák iskola-felhasználóit (kliensek, gyerekanyag, családi háttér, szülővilág) és a velük foglalkozó kutatásokat állítja középpontba, nem vizsgálja pl. a felekezeti iskolák ars poeticáját, a felekezeti iskolákkal kapcsolatos politikai vitákat, a változásokkal kapcsolatos helyi konfliktusok feltárását, az empirikus rész tehát a felekezeti oktatásüggyel foglalkozó angol nyelvű szakirodalom kérdésfelvetéseihez áll közel. Minden fejezet végén rövid összegzés található, valamint a könyv bő befejezéssel zárul, ahol a szerző fejezetenként összegzi a legfontosabb eredményeket. Az irodalom feldolgozása nem sematikus, itt is hipotéziseket tesztel. A hipotézisek nincsenek pontokba szedve, általában a fejezetek elején ömlesztve találhatóak, de a könyv stílusához ez jobban is illeszkedik.

Először ismertetem a fejezeteket, majd egy rövid értékelés következik.

Az első fejezetben (*Felekezeti oktatásügy szereplői*) az iskola-felhasználók mellett az állami szerepvállalásról, iskolafenntartókról, magukról az iskolákról, illetve a felekezeti iskolákkal kapcsolatos hazai és nemzetközi problémafeltevésekről és kutatási irányokról is szó esik. A hazai irodalmat a rendszerváltást követő időszakra vonatkozóan tekinti át. Magyarországon leginkább körüljárt téma a felekezeti iskolaindítások

közvéleményre gyakorolt hatásának vizsgálata. Érdekes jelenség, hogy a felekezeti iskolák részarányát közvélemény kutatások szerint az emberek a valóságosnál nagyobb-nak gondolják (2001–2002-ben a középfokú oktatási intézmények 8,1 százaléka egyházi fenntartású), melynek lehetséges oka a szerző szerint, hogy a tömegkommunikációban gyakran foglalkoztak a kérdéssel, illetve az iskolaválasztási szándékok arányát másképp érzékelik az emberek. Az egyházi oktatás súlya meg sem közelíteti az 1946–47-es szintet, így feltehetőleg dinamikus növekedést lehet előre jelezni, ezért nem érdektelen a témával való foglalkozás. A fejezet másik részében a szerző a külföldi irodalom angol és német nyelvű fejezeteit tekinti át. Az angol nyelvű cikkek elsősorban a felekezeti iskolák szektorhatását, szektorra jellemző arculat értelmezését és mérését állítják középpontba. Nagy adatfelvételekkel vizsgálják az iskola-felhasználók társadalmi összetételét, elvárásait, tanulmányi eredményességét, és ennek tükrében a szektorhatást [*school sector effect*]. A német nyelvű irodalom a felekezeti iskolák arculatát, a tanárok szakmafelfogását helyezi középpontba. A szerző részletesen áttekinti a vonatkozó tanulmányokat, és jól emeli ki a téma szempontjából lényeges pontokat.

A második fejezet (*Felekezeti iskolák a különböző oktatási rendszerekben*) a felekezeti iskolák az európai uniós országok és a posztszocialista országok mai oktatási rendszereiben elfoglalt helyzetét elemzi működésük jogi és pénzügyi kereteinek tükrében. A szerző megállapítja, hogy nincs modell értékű törésvonal az európai felekezeti oktatásban, és elsősorban a közös vonásokat emeli ki. Ezután a hazai felekezeti oktatásügyet tekinti át egy történeti áttekintés keretében egészen a középkortól napjainkig, figyelembe véve a társadalmi igényekre adott válaszokat és az állami szférához való viszonyt is. A mai helyzetről szóló részben ír a jogi feltételekről, finanszírozásról, a felekezeti oktatási rendszer méretéről, bővüléséről, működési feltételeiről, a diákok felsőoktatásban való továbbtanulási arányairól, a felekezeti arányokról, térbeli elrendeződésről, a szakmai irányításról és a szerkezeti jellemzőkről. Az áttekintés számomra fontos tanulsága, hogy a felekezeti iskolák hagyományosan segítik a társadalmi integrációt és mobilitást, és részarányuknál nagyobb arányban tanulnak tovább a diákaik a felsőoktatásban.

A következő öt fejezet – a számomra igazán érdekes rész – magáról az empirikus kutatásról és eredményeiről szól. A szerző az 1463 fős mintát a felekezeti középiskolások 11-12 évfolyamos diákjaiból állította össze, többlépcsős rétegzett csoportos mintavétellel. A kérdőív összeállítását az iskolák igazgatóival és pedagógusaival készült interjúk előzték meg. A hazai irodalomban gyakorlatilag hiánypótló a munka, melyben a szerző a felekezeti középiskolás diákok társadalmi háttéréről, iskolai eredményességéről, vallásosságáról, iskolával kapcsolatos elvárásairól, illetve „nem tanulmányi” eredményességéről ad számot. Hipotézisek sorát fogalmazza meg a fejezet elején, mely szerint vajon elitiskolák-e a felekezeti iskolák vagy inkább a hátrányos helyzetű rétegek felzárkózását segítik, a vallásosság vajon kötődik-e a felsőbb iskolai végzettséghez, vajon a tanulók a hatékony oktatás miatt választják ezeket az iskolákat, vagy a vallásos nevelés is fontos szempont, megvalósul-e a kulturális tőke reprodukciója, vagy a felekezeti iskola inkább e reprodukciót csökkenti? Aki figyelmesen végigolvassa a könyvet, az választ kaphat a fenti kérdésekre.

Elsőként (harmadik fejezet) a diákok vallási háttérét és vallásosságát vizsgálja a szerző. Az eredmények szerint a felekezeti középiskolások szülei a népesség arányainál na-

gyobb mértékben sorolhatók az egyházián vallásos típusba, de meglepő módon sok köztük a vallástalan is. A vallási típusokba való önbesorolás helyett többdimenziós megközelítést ajánl a szerző. A diákok és szülei vallásosságát mérő mutatók: a templomba járás gyakorisága, a szűk baráti kör vallásossága, személyes istenhit, imádkozás, egyházi közösségben való aktív funkció. Ez alapján három típust különít el: az egyöntetűen vallásos légkörű családokat, a nem vallásgyakorló családokat, illetve a heterogén vallásos családokat (ahol egy szülő, többségében az anya vallásgyakorló). A fiatalok vallásosságára négy tényezőcsoport hat, a család (a szülők vallásossága), a kortársak, barátok (a közvetlen baráti kör zártsága, vallásossága), az iskola (kontextuális hatások, mint például az iskolában a vallásos szülők aránya, az iskolai légkör), illetve az intézményes vallásos nevelés (keresztelés időpontja, hittanra járatás ideje). A szerző az okokat kutatva két logisztikus regressziós modellben nézi a fenti magyarázó változók hatását a diák templomba járási gyakoriságára, illetve imádkozási szokásaira. Eredményei szerint az anya imádkozási szokása hat legerősebben a gyerek vallásosságára, de a helyi vallási közösséghez tartozó szülők iskolán belüli aránya is befolyásolja a diák vallásosságát. A tanulói kisközösség vallási aktivitása, a túlnyomórészt vallásos baráti kör szintén hatott mind egyéni, mind kontextuális szinten. Megjegyzi, hogy a felekezeti iskolák diákjai összességében nagyobb vallásosságának nem feltétlenül az iskolai kötelezettség az oka, mivel aki nem kollégista, annak nem lenne kötelező templomba járni, mégis megteszi. A vallásosság alakulását összehasonlítja felekezetenként is, illetve külön vizsgálja a felekezeti szakmunkásképző és szakképző iskolák diákjainak vallásosságát.

A negyedik fejezet vizsgálja a felekezeti középiskolások társadalmi háttérét. A szerző az egyszerűbb egydimenziós megközelítéstől fokozatosan tér át a többdimenziós módszerekre. Itt található a társadalmi háttér miliő típusú megközelítése, amely a szociológiai irodalom legújabb irányzataihoz kapcsolódik, és a hazai irodalomban még kevés példát találhatunk rá, ezért nagyon újszerű. A felekezeti középiskolások többsége középosztálybeli családból kerül ki, ezért itt különösen fontos az értékekben és életstílusban lévő különbségek megragadása. Az eredmények szerint a diákok szülei iskolázottabbak, mint a vonatkozó korosztályé, és kevesebb köztük a szakmunkás végzettségű. A szülők foglalkozását tekintve a felekezeti középiskolások szüleinél hiányzik a foglalkozási struktúra felső és alsó széle, többségben vannak a beosztott értelmiségiek, illetve vállalkozók, kevés a szakmunkás, illetve a vezető és értelmiségi. Mindkét változónál bevonja a főváros és vidék dimenziót is. A társadalmi háttér többdimenziós megközelítésénél a szokásos háttérváltozók mellett az érték (vallásosság) és életvitel dimenziók is bevonásra kerülnek, és ennek segítségével hat családi miliő típust határol körül: a világias értelmiségi miliő, a hitvalló értelmiségi miliő, a weberi vállalkozó-polgár miliő, a passzív kultúrvallásos miliő, a talajt vesztett parasztmunkás miliő, és a proletarizálódott vallástalan miliő. A háttérváltozók között találjuk a kulturális fogyasztást és a kapcsolati tőke mutatóit is.¹

Következő (5.) fejezetben a diákok iskolaválasztásának okait, iskolával kapcsolatos elvárásait találhatjuk. A szerző kiindulópontja, hogy a felekezeti középiskolások iskolaválasztása tudatos racionális döntés eredménye, és csak kis mértékben (weberi kate-

1 A figyelembe vett változók: az anyagi helyzet objektív és szubjektív mutatói, régió besorolás, településtípus, tanuló baráti körének összetétele és kisközösségi vallásgyakorlata, a rendszeres templomba járó családtagok aránya, az otthoni és az iskolai értékek összhangja és az iskolával való elégedettség.

góriakkal) tradicionális vagy értékracionális cselekvés. Az iskolai részvétellel olyan erőforrásokra tehetnek szert a diákok, amellyel eddig nem rendelkeztek, illetve akik rendelkeztek, azok megőrizhetik azokat. A szülői és gyerek elvárások változóinak kialakításra 100 fős próbavizsgálatot végzett a szerző, majd faktorelemzéssel hat dimenziót különített el. (1. vallási erkölcsi nevelés, 2. erős iskola a továbbtanulás szempontjából, 3. műveltség, kulturális élet, 4. biztonságos környezet, 5. odafigyelés, törődés, 6. jó közösség, barátok.) Ezen dimenziók alapján 10 típust különített el melyeket részletesen bemutat. (Művelődés-centrikus típus, hasonlóak barátságára vágyó típus, a „béke szigetét” kereső típus, vallásos elitiskolát kereső típus, barátokra és karrierre vágyó típus, erkölcsi tanításra vágyó típus, menedéket remélő típus, művelt családra vágyó típus, meghitt emberi kapcsolatokat remélő típus, rossz társaságból kitörni vágyó típus.) A kapott clusterek erős összefüggésben voltak a nemmel, miliókkal, illetve a tanulói iskolakép mutatóival is. Vizsgálja a régi és új iskolákkal kapcsolatos elvárás típusokat, a „rejtett tanterv” hatását, és külön megnézi a felekezeti szakképző intézmények tanulóinak elvárásait is.

A hatodik fejezet a felekezeti középiskolások tanulmányi eredményességét vizsgálja, ezen belül is az egyetemre való továbbtanulási szándékra ható tényezőket.² A magyarázó változók között szerepelnek a kulturális és anyagi tőkemutatók (a kulturális tőkénél a szülő iskolai végzettsége mellett a kulturális fogyasztás is szerepel), és újszerű a diákok és szülők kapcsolatrendszer, társadalmi tőkéjének szerepeltetése. A szerző kimutatja, hogy a felekezeti iskolákban nagyobb a továbbtanulási szándék, és ezt nem csak a szülők magasabb iskolai végzettsége indokolja. Jelen van egyfajta, a felekezeti iskolákra jellemző kontextus hatás is (Coleman ezt *school effect*-nek hívja). A vallásosság kétféleképpen is hathat a továbbtanulási szándékokra, egyrészt a diákokat nagyobb célirányultság jellemzi, másrészt olyan kapcsolatrendszert jelent, ami ösztönözheti, az egyébként hátrányos helyzetű diákokat a továbbtanulásra. Ez utóbbi hatás jelen lehet egyéni szinten, de az iskola, illetve az iskolai osztály szintjén is. A templomba járó szülők magas aránya, illetve a zárt, vallásos baráti körű szülők és diákok magas aránya iskolánként (osztályonként) növelheti a diákok továbbtanulási kedvét. Ebben a részben ellenőrzi – a könyv újszerűségénél már említett – Coleman-hipotézist, és áttekinti a társadalmi tőkével kapcsolatos legfrissebb külföldi és hazai szakirodalmat is. (Itt jegyzem meg, hogy ez a rész kisebb változtatásokkal és kiegészítésekkel már publikálásra került a Szociológiai Szemle 2002/1 számában, habár a könyv irodalmi hivatkozásában ez nem szerepel, bizonyára a megjelenés időpontja miatt.)

Az utolsó fejezet a „nem tanulmányi” eredményességgel foglalkozik. Ez egy viszonylag ritkán kutatott téma, és a szerző tapasztalatai szerint általában nehezen operacionalizálható fogalmakat használtak az interjúalanyok az előzetes felmérések során. A szerző éppen ezért – nagyon ötletesen – a vallásos nevelésből kiemelt egy előíró (embertársak elfogadása) és egy tiltó (önpusztítás tilalma) normát, és ezek érvényesülését vizsgálja a diákok körében. Az első vizsgált téma a diákok előítéletessége, melyet a „mit szólnál hozzá, ha padtársad arab, kínai, cigány stb. lenne?” kérdésre adott válaszok alapján vizsgált meg. Eredményei szerint a felekezeti középiskolások

2 A felekezeti középiskolások jó része tovább akar tanulni, így érdekesebb volt a felsőoktatási intézménytípust szerepeltetni függőváltozóként. A tanulmányi eredmény is lehetne függőváltozó, de az eredmény erősen iskolafüggő, így a szerző szerint ez nem lenne jó mutató.

toleránsabbak más etnikumokkal, mint kortársaik, egyedül a cigányokkal kapcsolatos kérdésre adott válaszoknál volt hasonló elutasítási arány. Ezt a jelenséget különböző magyarázóváltozók bevonásával elemzi a szerző, ilyenek a szülők iskolázottsága, az anyagi helyzet, a regionalitás (cigányok által sűrűn lakott területen él-e), az egyéni vallásosság, a vallásosok aránya iskolánként, ifjúági körbe járók aránya iskolánként. Érdekes eredmény, hogy az előítéletesség leginkább az olvasási szokásokkal volt erős kapcsolatban, de a személyes vallásgyakorlat, az ifjúsági körhöz tartozás, illetve ezek iskolánkénti aránya is erős hatással voltak. Második téma a diákok droggal kapcsolatos magatartása, de kitér a dohányzás és alkoholfogyasztási szokásokra is. A felekezeti középiskolások drogfogyasztása eltér a többi középiskolástól, közülük kevesebben és későbbi időpontban próbálják ki a tiltott szereket. Ennek okait kutatva is sorra veszi a szerző a lehetséges magyarázó változókat, és a szokásos demográfiai, társadalmi háttér változók mellett vizsgálja a segítő kapcsolatok hatását, illetve a szabadidő eltöltési szokásokat is. Eredményei szerint a család vallásos klímája, illetve a zárt vallásos baráti kör van legerősebb hatással a drogfogyasztási szokásokra.

Értékelés:

A könyv vitathatatlan újszerűségéről már a recenzió elején szóltam, most néhány további dicséret és két kisebb kritikai észrevétel következik. A könyv stílusa nagyon olvasmányos feltehetően a szerző bölcsész (magyar, történelem, szociológia, illetve tanár szakos) végzettsége miatt, és a történelmi áttekintésnél érződik a hozzáértés ehhez a témához is. Nem vész el a módszertani részletekben, miközben a bonyolult módszertani apparátus használatától sem riad vissza. (A megfelelő számítások eredményeit túlnyomórészt a mellékletben láthatjuk.) Az irodalom feldolgozása átlagon felüli, ezt mutatja a 279 darabos hivatkozási lista. Néhány elírás és apróbb hivatkozási- és ábrahivatkozási hiányosság előfordul, de nem jelentős. Talán a mellékletben lévő táblázatok mellé néha több magyarázat is kerülhetett volna. Két módszertani megjegyzésem a következő: A továbbtanulási szándékokat magyarázó logisztikus regressziós modellnél az EXP(B) együtthatók többsége nem volt szignifikáns. A szerző maga is érezte ezt a hiányosságot, de véleményem szerint ezt a problémát valamiféle módszertani megoldással fel lehetett volna oldani (például a magyarázó változók összevonásával, vagy lépésenkénti bevonásával, esetleg más függő változó szerepeltetésével).³ Másik megjegyzés, hogy az egyéni és kontextuális hatások szétválasztására, illetve egymásra gyakorolt hatásának vizsgálatára kontextuális modelleket lehetett volna alkalmazni. Mindezek azonban nem csökkentik a hatalmas munka értékét, és a későbbiekben korrigálhatók.⁴

Recenzióm végére érve megerősítem, hogy izgalmas és tartalmas élményt jelent a könyv olvasása, sokat tanultam belőle, mindenkinek ajánlom, aki szociológiával, neveléstudománnyal foglalkozik. A könyv új eredményei és megállapításai kikerülhetnek a téma iránt érdeklődők számára.

3 A vallásosságot magyarázó többdimenziós modell, illetve a toleranciát és a drogfogyasztást vizsgáló modelleknél szerencsére már több változó hatása is szignifikáns volt, így ott nem merült fel ez a probléma.

4 Nem régen jelent meg Fényes Hajnalka–Pusztai Gabriella: *A kulturális és társadalmi tőke kontextuális hatásai az iskolában* című cikk, melyben orvosoljuk az egyik fenti hiányosságot (*Statistikai Szemle*, 2004, június–július: 567–582).